

Huishoudensontwikkeling en inkomensverandering

Een longitudinale analyse van de wisselwerking tussen het
inkomen en huishoudensdemografische kenmerken

ISBN 90-6809-304-5 (NGS)
ISBN 90-6266-190-4 (Thesis)

Copyright Jos Klaus, p/a wilmaenjosklaus@hetnet.nl 2000

Gedrukt door Drukkerij Labor - Utrecht

Huishoudensontwikkeling en inkomensverandering

Een longitudinale analyse van de wisselwerking tussen het inkomen en
huishoudensdemografische kenmerken

Household Development and Income Change

A Longitudinal Analysis of the Interaction between the Income and
Household Demographic Characteristics
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de Rector Magnificus, Prof. Dr. H. O. Voorma
ingevolge het besluit van het College voor Promoties in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 3 november 2000 om 12.45 uur

door

Joseph Nicolaas Maria Klaus

geboren op 3 maart 1961, te Dordrecht

promotor: Prof. Dr. P. Hooimeijer

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen /Universiteit Utrecht

Dit proefschrift is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van INRO/TNO en het CBS

INHOUD

Lijst van figuren		9	
Lijst van tabellen		9	
Voorwoord			11
1	Inleiding		13
1.1	Aanleiding voor de studie	13	
1.2	Uitwerking van de onderzoeksvraag	14	
1.3	Opbouw van de studie	16	
2	Theoretische benaderingen vanuit biografisch perspectief		17
2.1	Inleiding	17	
2.2	Calculeren en kiezen binnen de levensloop	18	
2.3	Naar een conceptueel model van dynamiek in de levensloop	19	
2.4	Levensloopplanning vanuit een micro-economische optiek	23	
2.4.1	Inkomensverwerving en arbeidsdeelname gedurende de levensloop		23
2.4.2	Duurzame paarvorming als winstbron	24	
2.4.3	Strategieën voor een levensloopbestendig consumptieniveau	25	
2.4.4	Mogelijkheden en beperkingen van de economische invalshoek	26	
2.5	Levensloopplanning binnen regelgeving omtrent sociale zekerheid		26
2.5.1	Uitbouw van de verzorgingsstaat	26	
2.5.2	Regelgeving en instituties in de arbeidsverhoudingen	27	
2.5.3	Overheidsbeleid ten aanzien van demografische keuzen	28	
2.5.4	De prikkels richting sparen en verzekeren	29	
2.5.5	De overheid en de sociale productiefunctie	31	
2.6	Levensloopplanning vanuit een sociaal-culturele optiek	32	
2.6.1	Volwassenwording en benutting van ontplooiingsmogelijkheden	32	
2.6.2	De positie van de ouder wordende werknemer	34	
2.6.3	Flexibilisering van de leeftijdsnormering	35	
2.7	Conclusies naar aanleiding van de literatuurstudie	35	
3	Data en onderzoeksozet		37
3.1	Inleiding	37	
3.2	Dataverzameling, bewerkingen en selecties	38	
3.2.1	Opzet van het Inkomens Panelonderzoek	38	
3.2.2	Het afleiden van overgangen in de individuele levensloop	39	
3.2.3	Overige bewerkingen		41
3.3	Levensloop en inkomensverwerving	41	
3.4	Beschrijving van de analysetechniek	44	
3.5	Conclusies en verdere opbouw van de rapportage	45	
4	Verlaten van het ouderlijk huis		46
4.1	Inleiding	46	
4.2	Theoretisch kader	47	
4.2.1	Inkomen en huishoudensvorming	47	
4.2.2	Hypothesen		48
4.3	Het statisch verband tussen leeftijd, huishoudenspositie en loonhoogte		50
4.4	Operationalisering opzet van de analyses	52	
4.5	Het effect van de economische carrière op het verlaten van het ouderlijk huis	54	
4.6	Het effect van huishoudensvorming op de inkomensmutaties bij jongeren		57

4.7	Conclusies		59
5	Inkomensontwikkeling bij recent gevormde paren		61
5.1	Inleiding		63
5.2	Theoretisch kader		64
5.2.1	Inkomenshomogeniteit en divergentie		64
5.2.2	Hypothesen		65
5.3	Operationalisering en analyse-opzet		66
5.4	Verschillen in leeftijd en loonhoogte		66
5.5	Taakverdeling in het huishouden en inkomenshoogte	67	69
5.6	Samenhang tussen de inkomens van beide partners		69
5.7	Conclusies		71
6	Ouderschap, inkomen en arbeidsdeelname		71
6.1	Inleiding		73
6.2	Theoretisch kader		74
6.2.1	Het krijgen van kinderen en de inkomenslevensloop		74
6.2.2	Hypothesen		76
6.3	Operationalisering en analyse-opzet		78
6.4	Het krijgen van een eerste kind		79
6.5	Het uitreden uit het arbeidsproces		82
6.6	Inkomensachteruitgang en ouderschap		84
6.7	Conclusies		85
7	Vroegtijdig pensioneren		85
7.1	De overgangsfase van werkkring naar AOW		89
7.2	Inkomensverwerving in de aanloopfase naar het pensioen		90
7.3	Theoretisch kader		92
7.3.1	Theorie omtrent de individuele afbreukrisico's	92	
7.3.2	Hypothesen		93
7.4	De uitstroom uit het arbeidsproces		95
7.4.1	Opzet van de analyses		95
7.4.2	Vroegtijdig pensioneren naar achtergrondkenmerken	97	
7.4.3	Modelresultaten		98
7.5	Inkomensveranderingen en veranderingen in arbeidsparticipatie	101	
7.5.1	Hypothesen en onderzoeksopzet		101
7.5.2	Inkomensontwikkeling op korte termijn		102
7.5.3	Inkomensontwikkeling op lange termijn		104
7.5.4	Spreiding in de individuele inkomensdynamiek	106	
7.5.5	Spreiding over lange termijn		107
7.6	Conclusies		109
8	Cohortverschillen in de oudedagsvoorziening		106
8.1	Inleiding		111
8.2	Inkomensverwerving van 65-plussers	112	
8.2.1	Strategieën voor inkomensbehoud		112
8.2.2	Collectieve zorg en het socialezekerheidsstelsel		113
8.2.3	Zelfzorgvoorzieningen: de eigen woning en ander vermogen	113	
8.2.4	Inkomensverwerving in de periode 1989-1993	114	
8.3	Hypothesen en onderzoeksopzet		115
8.3.1	Hypothesen		116
8.3.2	Uitwerking van de onderzoeksopzet		117
8.4	Cohortverschillen		118
8.5	Cohortgewijze vergelijking van de jaren 1989 en 1993	123	
8.6	Conclusies		127
9	Individuele inkomensontwikkeling na pensionering		122
9.1	Inleiding		129

9.2	Hypothesen en onderzoeksopzet	129	
9.2.1	Hypothesen		129
9.2.2	Uitwerking van de onderzoeksopzet	130	
9.3	Inkomensmutaties per component	131	
9.4	Conclusies		135
10	Samenvatting en conclusies		129
10.1	Demografische levensloop en inkomensmutaties onderling verbonden		137
10.2	Theoretische achtergrond	137	
10.3	Huishoudensontwikkeling en inkomensverandering aan het begin van de levensloop	138	
10.4	Inkomensdynamiek bij ouderen	142	
10.5	Tot slot	144	
	Summary		138
	Literatuur		142
	Curriculum Vitae		148

FIGUREN

Figuur 2.1	Conceptueel model		21
Figuur 3.1	Verwerkingsmethode van de variabelen		40
Figuur 3.2	Percentage loonontvangers naar leeftijd en geslacht	42	
Figuur 3.3	Leeftijd-inkomensprofiel naar geslacht		43
Figuur 4.1	Leeftijd en loonhoogte (mannen)		51
Figuur 4.2	Leeftijd en loonhoogte (vrouwen)	51	

TABELLEN

Tabel 4.1	Overgangskansen uit huis gaan naar leeftijd	54	
Tabel 4.2	Overgangskansen uit huis gaan naar sociaal-economische positie	55	
Tabel 4.3	Modelresultaten verlaten ouderlijk huis		55
Tabel 4.4	Mutatie in individueel besteedbaar inkomen naar leeftijd en geslacht	57	
Tabel 4.5	Mutatie in individueel besteedbaar inkomen naar geslacht en verandering van positie		58
Tabel 5.1	Leeftijds- en loonverschil recent gevormde paren		65
Tabel 5.2	Recent gevormde paren naar inkomensbron	66	
Tabel 5.3	Lonen van recent gevormde paren	66	
Tabel 5.4	Loon plus uitkering van recent gevormde paren		67
Tabel 5.5	Combinatie van partnerinkomens		68
Tabel 6.1	Bivariaat verband tussen krijgen eerste kind en persoonskenmerken	77	
Tabel 6.2	Modelparameters krijgen van een eerste kind		78
Tabel 6.3	Voorspelde kans op het krijgen van een eerste kind	79	
Tabel 6.4	Modelparameters ter verklaring van het uitreden uit het arbeidsproces	80	
Tabel 6.5	Voorspelde kans op het uitreden uit het arbeidsproces		81
Tabel 6.6	Kans op inkomensachteruitgang naar het krijgen van een kind	82	
Tabel 7.1	Percentage personen met loon als belangrijkste inkomensbron	86	
Tabel 7.2	Belangrijkste inkomensbronnen naar leeftijd en soort huishouden	87	
Tabel 7.3	Overgangen in deelname bij 50-64 jarigen	92	
Tabel 7.4	Uittredingskans naar achtergrondkenmerken	93	
Tabel 7.5	Modelparameters vroegtijdig pensioneren	95	
Tabel 7.6	Nominale ontwikkeling besteedbaar huishoudens inkomen	98	
Tabel 7.7	Longitudinale ontwikkeling bruto inkomen, mannen	99	
Tabel 7.8	Longitudinale ontwikkeling besteedbaar huishoudensinkomen	100	
Tabel 7.9	Verandering besteedbaar inkomen naar leeftijd en dynamiek in inkomensbronnen		101
Tabel 7.10	50-64 jarigen naar verandering van deelname en nominale verandering bruto inkomen en besteedbaar huishoudensinkomen		102
Tabel 7.11	Verandering besteedbaar inkomen en dynamiek in inkomensbronnen	104	
Tabel 8.1	Nominale ontwikkeling besteedbaar huishoudensinkomen 65-plussers	110	
Tabel 8.2	De combinatie van pensioenzuilen naar leeftijd en soort huishouden	113	
Tabel 8.3	Verdeling besteedbaar inkomen en afzonderlijke inkomenscomponenten naar leeftijd		114
Tabel 8.4	Indeling van ouderen naar hoogte van inkomenscomponenten	116	
Tabel 8.5	Ouderen naar pensioenpositie, inkomenscomponent en leeftijd	117	
Tabel 8.6	Cohort-analyse van het ontvangen van diverse inkomensbestanddelen	118	
Tabel 8.7	Cohort-analyse van de omvang van diverse inkomensbestanddelen	119	
Tabel 9.1	Mutatieklassen besteedbaar inkomen		124
Tabel 9.2	Mutatieklassen aanvullend pensioen		125
Tabel 9.3	Mutatieklassen vermogensinkomsten		125
Tabel 9.4	Mutatie in aanvullend pensioen naar hoogte van het aanvullend pensioen en burgerlijke staat		126
Tabel 9.5	Ontwikkeling besteedbaar inkomen naar pensioenpositie en leeftijd	127	

VOORWOORD

Dit boek beoogt een bijdrage te zijn aan het wetenschappelijk debat naar het verband tussen de demografische en inkomenslevensloop op individueel niveau. Aan de orde komen thema's als het zelfstandig gaan wonen, gezinsvorming, vroegpensioenering en de koop-krachtverschillen bij gepensioneerden. In tegenstelling tot gangbaar onderzoek op deze terreinen is gebruik gemaakt van een longitudinale onderzoeksopzet, waarin personen over lange tijd zijn gevolgd. De resultaten van de empirische analyses zijn eerder verschenen in enkele nummers van de Sociaal-economische Maandstatistiek van het CBS. In deze artikelen, gecoproduceerd met Pieter Hooimeijer van de Universiteit Utrecht, is summier ingegaan op de theoretische onderbouwing. In deze publicatie zijn de theoretische uitgangspunten over levensloopgebeurtenissen nader uitgewerkt en is de empirische toetsing beschreven in afzonderlijke hoofdstukken.

De uitvoering van dit project is mogelijk gemaakt door een samenwerkingsverband tussen de Universiteit Utrecht, INRO/TNO en het Centraal Bureau voor de Statistiek. Om toegang te krijgen tot longitudinale inkomensgegevens van de Nederlandse bevolking is een bijzondere regeling getroffen met de afdeling Inkomens en Consumptie van het CBS. Belangrijkste onderdeel is de beschikking over het Inkomenspanelonderzoek. Voor de bewerkingen met dit databestand werkte de uitvoerder gedurende enkele perioden 'on site' in de CBS-vestiging te Heerlen. De derde partij in de samenwerking is TNO Inro, voorheen INRO/TNO. De deelname kwam tot uiting in sponsoring van een vierjarige aanstelling van een Assistent-In-Opleiding. De interesse van TNO Inro, een onderzoeks- en adviesbureau op het terrein van infrastructuur, transport en regionale ontwikkeling, ligt in de toepassing binnen bestaande en nieuwe prognosemodellen.

De persoonlijke interesse van de uitvoerder is gelegen in het verbeteren van instrumenten voor ramingen op het terrein van inkomen, demografie en levensstijl. De analyse van empirische waarnemingen uit een voorliggende periode is mijns inziens een belangrijke voorbereidende stap bij de ontwikkeling en toepassing van ramingsmodellen.

Mijn dank gaat uit naar allen die aan de uitvoering van dit project hebben bijgedragen. Vanuit INRO/TNO waren Dree Op 't Veld en Hans Heida de inspiratoren, vanuit het CBS Pieter Everaers, Geert Bruinooge en Ben Grubben, en vanuit de Universiteit Utrecht had Pieter Hooimeijer deze rol. Ik wil hen niet alleen bedanken voor het regelen van alle benodigde materiële faciliteiten, maar ook voor het vertrouwen dat de tussentijdse voorbereden bijdroegen aan het uiteindelijk succes. Bij het corrigeren van de Engelse samenvatting kwam de inzet van Yvonne Klaus-van de Velde goed van pas. Tot slot is mijn vrouw Wilma voor mij een grote steun geweest bij de voltooiing van dit eindproduct.

Rotterdam, september 2000

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding voor de studie

Wie de literatuur over Nederlandse huishoudens in de jaren negentig volgt, bemerkt dat huishoudens en hun leden vanuit veel disciplines worden bestudeerd. Het huishouden is immers eenheid van consumptie, leverancier van arbeidskracht en investeringskapitaal, en aangewezen plaats voor intieme menselijke betrekkingen. Een terugblik op de voorliggende periode leert dat veel is veranderd op zowel het terrein van arbeid en inkomensverwerving als het terrein van relatievorming en gezinsuitbreiding. Bovenop de interesse voor deze afzonderlijke ontwikkelingen bestaat vanuit de wetenschap aandacht voor de onderlinge relatie tussen inkomensverwerving enerzijds en gezinsvorming anderzijds (Becker 1975; Siegers 1985; Ferment 1989; Van der Klaauw 1996). Enkele momenten binnen de levens-loop trekken de meeste aandacht, namelijk de fase van volwassenwording en de periode van veroudering. Deze studie beperkt zich, gezien de complexiteit en de vele invalshoeken, tot het beschrijven van de onderlinge wisselwerking tussen inkomensveranderingen enerzijds en huishoudensontwikkelingen anderzijds op enkele geselecteerde momenten in de levensloop.

Hoewel duidelijk is dat de traditionele invulling van arbeid en gezinsvorming in elk van de levensfasen drastisch is veranderd, blijft veelal onduidelijk in hoeverre de inkomenscarrière en de gezinscarrière onderling samenhangen. Het doel van deze studie is het verbreden van de inzichten in de dynamiek in de individuele levensloop, in het bijzonder over de rol van het inkomen. Heeft men vooruitlopend op veroudering voldoende buffers opgebouwd voor een gelijkmatig verloop van de consumptie? Hoe stabiel is het inkomen van startende twee-verdieners en alleenstaanden? En heeft de leeftijd waarop vrouwen nu hun eerste kind krijgen te maken met de inkomenssituatie? Enige tijd geleden was een gedegen analyse van dergelijke vragen niet aan de orde, maar door recente vernieuwingen groeit de behoefte aan inzicht in de veranderingen van het individueel inkomen. Kenmerkend voor de afgelopen decennia is een voortschrijdend moderniseringsproces waarmee huishoudens te maken hadden (Liefbroer en de Jong-Gierveld 1993; Zwaan 1993; Ploegmakers en van Leeuwen 1994). Dit betreft niet alleen het later huwen en kinderen krijgen, maar ook de groei van het aantal alleenstaanden op jonge leeftijd. Bovenop de verandering in gezinsamenstelling is een omslag waarneembaar in de samenstelling van het huishoudensinkomen. De traditionele kostwinnersnorm heeft sinds de jaren vijftig aan belang ingeboet (Kronjee 1991), het aantal tweeverdieners is thans hoger dan het aantal eenverdieners (Grubben 1994b), en gemiddeld genomen nam de bijdrage van de vrouw in het huishoudensinkomen toe (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993). Bij ouderen komen de veranderingen tot uiting in het toegenomen gebruik van uitredingsroutes (Bezemer 1988; OECD 1993), en een verminderde afhankelijkheid van de Algemene Ouderdomswet (AOW) door verhoging van de pensioendekkingsgraad en betere pensioenen (Pommer 1990; van Rijsselt 1991; Petersen en Bokkes 1991).

Het spreekt voor zich dat bovengenoemde ontwikkelingen ingrijpende veranderingen hebben gehad voor de keuzeruimte op microniveau. Eerder ontwikkelde inzichten over de koppeling tussen demografische kenmerken en de inkomenspositie behoeven dus niet langer adequaat te zijn. Zo heeft de uitbouw in Nederland van het socialezekerheidsstelsel geleid tot economische zelfstandigheid vanaf het achttiende jaar en behoeft een laag inkomen geen reden te zijn voor uitstel van het uit huis gaan. Het krijgen van kinderen, arbeidsdeelname en inkomenshoogte van de vrouw staan weliswaar formeel los van elkaar, maar of dat in de praktijk ook zo is valt uit bestaand onderzoek niet af te leiden. Bovendien blijft onduidelijk of alle ouderen in staat zijn mee te groeien met de algehele welvaartsontwikkeling. Al met al duiken vanwege de gewijzigde maatschappelijke en economische omstandigheden nieuwe vragen op. De nog grote onbekendheid over de wisselwerking tussen inkomensontwikkelingen en veranderingen in het huishouden op individueel niveau is een reden om dit thema uit te werken in de voorliggende dissertatie.

Naast de inhoudelijke interesse voor de koppeling tussen inkomensveranderingen en demografische gebeurtenissen is er nog een reden voor onderzoek naar de dynamiek in de individuele levensloop. Deze is gelegen in het verbeteren van modellen voor toekomstverkenningen. Om de gevolgen van beleid systematisch in beeld te krijgen, verdient het gebruik van simulatiemodellen de voorkeur (Orcutt 1986; van Herwaarden 1990; Nelissen 1993; Jansweijer 1996). Van belang is evenwel dat alle relevante informatie in dergelijke toekomstverkenningen is verwerkt. Op dit punt schieten bestaande modellen nogal eens tekort. Gebruikelijke statistische overzichten van jaar op jaar bieden weliswaar informatie in de veranderingen van jaar op jaar, maar deze is niet toegespitst op de spreiding van inkomensveranderingen op korte en lange termijn. Door longitudinaal onderzoek naar de spreiding in de inkomensveranderingen op individueel niveau valt een oordeel te vellen over de assumpties die aan de bestaande en nog te construeren modellen ten grondslag liggen. De wens om deze kennisachterstand in te halen door het uitvoeren van longitudinale analyses lag, naast de inhoudelijke interesse, aan dit project ten grondslag.

1.2 Uitwerking van de onderzoeksvraag

Zoals in de eerste paragraaf reeds is aangestipt, liggen theoretische inzichten over de wisselwerking van de individuele demografische levensloop en inkomensveranderingen bij het individu verspreid over uiteenlopende wetenschappelijke disciplines. Zowel bij economen, sociologen, als psychologen komt specialisatie voor met betrekking tot de studie van arbeid en inkomen gedurende de levensloop. Ten behoeve van deze studie is eerst een selectie gemaakt van een vijftal belangrijke markeringen in de levensloop, ofwel momenten waarop gebeurtenissen in de sfeer van het huishouden gerelateerd zijn aan gebeurtenissen met betrekking tot het ontvangen van afzonderlijke inkomensbestanddelen, zoals loon, uitkering, of vermogensinkomsten. De eerste drie liggen in de aanloopfase van de levensloop en zijn het verlaten van het ouderlijk huis, het aangaan van een duurzame partnerrelatie en het krijgen van het eerste kind. Vervroegde uittrekking en de overgang naar de AOW zijn twee leeftijdsgerelateerde gebeurtenissen, waarvan de financiële effecten op korte en lange termijn merkbaar zijn. Voordat de onderzoeksopzet en resultaten worden besproken, zal eerst het theoretisch kader worden besproken, en de gezichtspunten die tot nu toe in de wetenschappelijke literatuur voorkomen.

Op microniveau valt de wisselwerking tussen **demografische gebeurtenissen** en de inkomensverwerving uiteen in twee bewegingen. Dat zijn de invloed van de veranderingen in de inkomensverwerving op het keuzeproces ten aanzien van demografische gebeurtenissen, en de invloed van demografische gebeurtenissen op uiteenlopende inkomensbestanddelen. De uitkomst van het individueel keuzeproces zal tevens afhangen van omgevingsfactoren. De belangrijkste daarvan zijn het stelsel van de sociale zekerheid en de sociaal-culturele normering. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de wetenschappelijke verklaringen voor de wisselwerking, of onderdelen hiervan.

Uitgewerkte inzichten over het eerste deel van de wisselwerking zijn te vinden in de theorie van het 'human capital,' die door de zogenoemde 'new home economics' wordt toegepast op de demografische levensloopplanning (Becker 1991). In de paragrafen 2.4.1 tot en met 2.4.4 komt dit uitgebreid ter sprake. Vanuit een sociaal-culturele optiek komen ander-soortige verklaringen voor de timing van levensgebeurtenissen (Latten 1990; Liefbroer en de Jong-Gierveld 1993; Zwaan 1993; Ploegmakers en van Leeuwen 1994; Lindenberg 1996). De maatschappelijke verankering van individuele preferenties ten aanzien van gezinsvorming en arbeidsdeelname komt aan de orde in de paragrafen 2.6.1 tot en met 2.6.3.

Het tweede onderdeel van de wederkerige economisch-demografische relatie betreft de gevolgen van demografische mobiliteit op inkomensmutaties. Deze vallen uiteen in de inkomensontwikkeling van jongeren in relatie met het uit huis gaan, het effect van ouderschap op de inkomensverwerving van vrouwen met jonge kinderen, en de gevolgen van het ouder worden en pensionering voor het huishoudensinkomen. In de literatuur zijn expliciet of impliciet uitspraken te vinden over bijvoorbeeld het inkomenseffect van pensionering of van het krijgen van kinderen door vrouwen. Veelal worden boekhoudkundig opgestelde formules niet aan de praktijk getoetst. De reden hiervoor is de veronderstelling dat de inkomensgevolgen weinig variatie zullen vertonen. Dit is mede mogelijk doordat een stabiele inkomensontwikkeling in de Nederlandse verzorgingsstaat een belangrijke beleidsdoelstelling is. Het is echter onduidelijk of grote afwijkingen van de standaardvoorbeelden slechts sporadisch voorkomen. Bij ouderen bijvoorbeeld zijn systematische afwijkingen denkbaar ten gevolge van pensioenbreuk of gunstige vermogensinkomsten. In deze dissertatie zal onderzocht worden in hoeverre sprake is van een stabiele inkomensontwikkeling op individueel niveau. In de paragrafen 2.5.1 tot en met 2.5.5 wordt ingegaan op uiteenlopende arrangementen van de verzorgingsstaat, die een intermediërende rol hebben tussen individuele behoeften en preferenties enerzijds en de economische beperkingen en kansen anderzijds.

De onderzoeksvraag van deze studie is als volgt omschreven:

In hoeverre vertragen of versnellen individuele inkomensrestricties de overgangen in huishoudensdemografische posities, wat zijn op microniveau de welvaartseffecten van deze overgangen, en in hoeverre blijkt de doelstelling van een stabiele inkomensontwikkeling op lange termijn haalbaar?

Anders geformuleerd komt in deze studie de vraag aan de orde in hoeverre sociaal-economische ongelijkheid voorkomt in demografisch gedrag en welke demografische verschillen bestaan in de veranderingen van inkomensbron en inkomenshoogte bij Nederlanders in de jaren negentig. Gaan jongeren met een hoog inkomen eerder het huis uit, krijgen ze eerder kinderen of juist niet? Zijn de ouderdomspensioenen voor iedereen voldoende geïndexeerd, en welke ouderen lopen het risico dat ze achterop raken ten opzichte van de algemene inkomensontwikkeling in Nederland? Bij dergelijke vragen ligt een uitwerking vanuit het perspectief van de levensloop voor de hand. Eerdere studies geven aan dat analyses vanuit de levensloop een goede onderzoeksmethode zijn om de samenhang tussen uiteenlopende carrières te bestuderen (Everaers et al. 1993; Mulder en Manting 1994).

In eerdere studies over de rol van het inkomen in de demografische levensloop is het inkomen in een

voorliggende periode niet of onvoldoende vastgesteld op individueel niveau. Hierdoor bleef de relatie tussen het inkomen en de demografische levensloop onderbelicht. Binnen de voorliggende studie is juist gebruik gemaakt van longitudinale gegevens, zowel van de huishoudenspositie als de omvang van verschillende inkomensbestanddelen. Hierdoor ontstaat een beter inzicht in de mate waarin het inkomen van belang is bij keuzes als het verlaten van het ouderlijk huis of het krijgen van kinderen, en een beter overzicht van de individuele inkomensontwikkeling voor en na pensionering.

1.3 Opbouw van de studie

Deze studie richt zich op de wederkerige relatie tussen feitelijke veranderingen in afzonderlijke inkomensbestanddelen of het uitblijven ervan enerzijds en demografische gebeurtenissen als alleen wonen en de overgang naar ouderschap anderzijds. In plaats van een analyse in de diepte met behulp van een afgerond theoretisch verklaringsmodel is hier gekozen voor het toetsen van hypothesen omtrent de wisselwerking tijdens enkele belangrijke wendingen in de levensloop. De onderzoeksvraag naar de wisselwerking tussen demografische gebeurtenissen en veranderingen van het inkomen zal als een rode draad door de volgende hoofdstukken lopen. Hoofdstuk 2 biedt een overzicht van de relevante literatuur en de gehanteerde begrippen. De bespreking valt in drie onderdelen uiteen: een micro-economische optiek, de regelgeving omtrent sociale zekerheid, en de bestudering vanuit sociaal-culturele optiek van wijzigingen van behoeften en preferenties door de levensloop. De toepassingsmogelijkheden vanuit biografisch perspectief stonden voorop bij de selectie in het theoretisch hoofdstuk. De gebruikte data en onderzoeksopzet staan beschreven in hoofdstuk 3. Vervolgens komen de vijf belangrijkste markeringspunten in de levensloop terug in thematische hoofdstukken. Dat zijn in het begin van de levensloop **het verlaten van het ouderlijk huis (hoofdstuk 4)**, **het aangaan van een duurzame partnerrelatie (hoofdstuk 5)** en **het krijgen van het eerste kind (hoofdstuk 6)**. **Bij de senioren zijn vervroegde uittrekking (hoofdstuk 7) en de overgang naar de AOW de twee belangrijkste leeftijdsgerelateerde gebeurtenissen, waarvan de inkomensgevolgen op korte en lange termijn worden beschreven (hoofdstuk 8 en 9)**. De thematische hoofdstukken gaan specifiek in op het theoretisch debat en bevatten tevens de uitwerking van de hypothesen. Van de empirische resultaten is reeds een voorpublicatie geweest (Klaus en Hooimeijer 1993; Klaus en Hooimeijer 1994a; Klaus en Hooimeijer 1994b; Klaus en Hooimeijer 1996; Klaus en Hooimeijer 1997).

2. THEORETISCHE BENADERINGEN VANUIT BIOGRAFISCH PERSPECTIEF

2.1 Inleiding

Binnen de wetenschappelijke literatuur is er groeiende aandacht voor de individuele beslissingsprocessen over samenwonen, kinderen krijgen, arbeidsdeelname en voor de zorg voor stabiliteit in consumptieve mogelijkheden over lange termijn. De achtergrond hiervan zijn de in het voorgaande hoofdstuk genoemde veranderingen op het gebied van gezin en arbeid. Zoals gezegd behoeven klassieke inzichten over levensloopbeslissingen niet langer adequaat te zijn. Het volgende literatuuroverzicht is een bespreking van wetenschappelijke verklaringen van het demografisch keuzegedrag in de jaren negentig. Dit leidt tot hypothesen over de invloed van het inkomen op levensloopgebeurtenissen, de eventuele inkomensgevolgen, en de (on)mogelijkheden voor inkomensstabiliteit op lange termijn. De formulering van deze hypothesen is te vinden in de hoofdstukken 5 tot en met 9.

In deze studie staat, zoals in paragraaf 1.1 is aangekondigd, de wisselwerking centraal tussen het inkomen en de huishoudenspositie gedurende enkele cruciale momenten in de levensloop. Omdat de modernisering van de levensloop merkbaar is in alle levensfasen, zal deze wederkerige relatie worden onderzocht op verschillende momenten in de levensloop. In plaats van de bestudering van één bepaald proces is gekozen voor het uitvoeren van enkele deelstudies. Als eerste stap zijn vijf overgangen in de levensloop aangemerkt die voor de individuele levensloop kenmerkend zijn. Dat zijn het uit huis gaan, het starten van een gezamenlijke huishouding, het krijgen van kinderen, vroegtijdig pensioneren en het intreden van de periode waarin recht op AOW bestaat. Voor deze gebeurtenissen is gekozen omdat de in het eerste hoofdstuk genoemde maatschappelijke veranderingen sterk zijn geconcentreerd rond deze momenten. Hierop volgend is aan de hand van theoretische inzichten een aantal (soms concurrerende) hypothesen opgesteld. In dit theoretisch hoofdstuk komen de verschillende gezichtspunten aan de orde. De hypothesen die getoetst gaan worden staan in de afzonderlijke empirische hoofdstukken. Daarin wordt de theorie tevens meer in de diepte besproken, en wordt specifiek ingegaan op de individuele inkomensverwerving.

In studies die menselijk gedrag vanuit een dynamisch perspectief bezien is de individuele levensloop een gebruikelijk concept (Keilman 1986; Kronjee 1991; Everaers et al. 1993; Mulder 1993; Manting 1994). Deze levensloop is een stelsel van afzonderlijke paden op uit-eenlopende terreinen. Het demografisch levenspad bestaat uit gebeurtenissen als het uit huis gaan van jongeren, duurzaam gaan samenwonen, en het krijgen van kinderen. Het inkomenslevenspad bestaat uit handelingen als het aanvangen of beëindigen van een werkkring, stijgen of dalen van het loon, en wijzigingen in uitkeringsrechten. De wisselwerking tussen de demografische en inkomenslevensloop komt tot uiting in de onderlinge afhankelijkheid van posities en gebeurtenissen op het betreffende levenspad. Door middel van longitudinale analyses valt bijvoorbeeld te achterhalen of het krijgen van kinderen (een gebeurtenis binnen het demografisch levenspad) samenhangt met het inkomenslevenspad (arbeidsdeelname en loonhoogte voor en na het aanvangen van ouderschap).

De twee bewegingen die de wisselwerking tussen inkomen en huishoudenskenmerken op microniveau op gang brengen zijn de invloed van de inkomensverwerving op het keuzeproces ten aanzien van demografische gebeurtenissen, en de invloed van demografische gebeurtenissen op het keuzeproces ten aanzien van inkomensverwerving. Omgevingsfactoren, zoals het stelsel van sociale zekerheid en sociaal-culturele normering, zullen hierbij een belangrijke rol spelen. Een belangrijke tussenschakel in de wisselwerking tussen inkomensveranderingen en de demografische carrière is het gebruik van de individuele beslissingsruimte. In de paragrafen 2.2 en 2.3 wordt daarom eerst kort ingegaan op de theorie omtrent rationeel kiezen en wat de implicaties hiervan zijn voor dit onderzoek waarin enkele demografische overgangen centraal staan. Aansluitend hierop worden de levensloopplanning en de individuele keuzeruimte besproken vanuit een micro-economische optiek (paragraaf 2.4) en een sociaal-culturele optiek (paragraaf 2.6), en wordt ingegaan op de vraag of inkomensrestricties nog relevant zijn in het Nederlandse socialezekerheidsstelsel (paragraaf 2.5).

Het hieronder opgenomen literatuuroverzicht behandelt zowel auteurs die een bevestigend antwoord geven op de vraag naar het bestaan van een relatie tussen huishoudensontwikkelingen en inkomensveranderingen, alsmede auteurs die dat ontkennen. Speelt het inkomen vanuit deze theoretische invalshoek een bepalende of ondergeschikte rol in de timing van het uit huis gaan of het krijgen van kinderen? Welke oorzaken worden genoemd voor inkomensverschillen naar demografische kenmerken als leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en gezinsverband? Op deze vragen komen bij verschillende auteurs uiteenlopende antwoorden voor. Bij de selectie voor het theoretisch overzicht is gekeken naar uitspraken over de dynamiek in demografische en inkomensposities. Tevens is bezien of openingen voor longitudinale toetsing op microniveau aanwezig zijn. Buiten het overzicht vallen, hoe interessant ook, een uitgebreide uitwerking van thema's als inkomensverdeling, temporale verschillen in demografisch gedrag, en theorieën en onderzoeken die uitsluitend op macroniveau van toepassing zijn.

2.2 Calculeren en kiezen binnen de levensloop

Bij het opstellen van hypothesen over veranderingen in inkomen en demografische positie op microniveau is aangesloten bij theorieën omtrent de wijze waarop individuele afwegingen en beslissingen mede sturend zijn voor **veranderingen** in gedrag. Een overkoepelend verklaringsmodel voor doelgericht handelen en kiezen is te vinden binnen de theorie van de sociale productiefunctie (van Dijk en Siegers 1996; Lindenberg 1996). Kern van de theorie is de aanwezigheid van hiërarchisch geordende doelstellingen. De belangrijkste doelen die mensen nastreven zijn het bereiken van fysiek welzijn en sociale goedkeuring. Vlak onder de top staan de operationele doelstellingen, die instrumenteel zijn voor het bereiken van bovenstaande universele doelen. Het verwerven van sociale goedkeuring wordt door het individu afgemeten aan het bereiken en vermeerderen van status, acceptatie en affectie. Voor het bereiken van de doelstellingen zijn hulpbronnen onontbeerlijk. Doordat de hoeveelheid hulpbronnen tussen de individuen varieert, treden onderlinge verschillen op in succes. De restricties dwingen tot het doen van keuzen. Op de laagste trede in de hiërarchie staan de intenties die in concrete situaties het individuele gedrag sturen.

De bovenstaande theorie van de sociale productiefunctie levert een plausibel kader voor de verklaring van demografische keuzen, ofwel hoe mensen hun keus bepalen ten aanzien van huishoudens- en relatievorming. Levensloopovergangen zijn van oudsher normatief gereguleerd, en daarmee een belangrijke bron van maatschappelijke goedkeuring. Tevens is aanmerkelijk dat burgers worden geconfronteerd met restrictieve omstandigheden inzake duurzame relatievorming en ouderschap. Harde criteria voor de soort en omvang van de hulpbronnen die daarbij nodig zijn, of bij gebrek ervan belemmerend uitwerken, zijn moeilijk te geven. Onder de belangrijkste randvoorwaarden voor gezinsuitbreiding vallen in ieder geval de persoonlijke voorkeuren omtrent het kindertal, het welvaartsniveau, het vruchtbaar zijn in biologisch opzicht, en de bereidheid om andere instrumentele doelen in te leveren.

Om het begrippenkader van bovenstaande theorie te illustreren staat hieronder een tweetal voorbeelden. Het eerste gaat over de beslissing om kinderen te nemen. Het krijgen van kinderen is, sinds de verkrijgbaarheid van betrouwbare anticonceptie-middelen, te beschouwen als een doorlopend afwegingsproces. Hierin worden alle materiële en immateriële voor- en nadelen betrokken. Opvallend zijn de grote verschillen met betrekking tot de leeftijd waarop het ouderschap aanvangt. De rationele keuze-theorie biedt hier een aantrekkelijk vertrekpunt voor nader onderzoek. Vragen voor een empirisch onderzoek zijn dan in hoeverre de overgang naar ouderschap makkelijker is voor veelverdienende paren, of in hoeverre een hoog inkomen bij de vrouw een belemmering is voor vroeg moederschap.

Een ander voorbeeld van rationeel kiezen binnen de levensloop is te vinden in theoretische modellen van het proces van partnerselectie (Becker 1975; Collins 1987; Murstein 1986). Jongeren zijn daarin deelnemers op een markt van beschikbare partners en betrokken in een zoekproces naar de ideale partner. Individuen investeren in het zoekproces totdat de tot dan toe beste partner is gevonden, en de meerkosten van het verlengen van de zoektocht de verwachte meeropbrengsten overtreffen. Ogenscheinlijk onberedeneerbaar gedrag is, in tegenstelling tot de bevindingen van veel participanten, inpasbaar in een rationele keuze-theorie. Binnen een empirische studie is plaats voor vragen naar de vorming van inkomens-homogeniteit bij jonge paren.

In de volgende paragraaf wordt schematisch aangegeven op welke wijze een relatie valt te leggen tussen **gebeurtenissen** in de inkomenslevensloop en de demografische levensloop. Daarbij wordt vermeld in hoeverre preferenties en restricties vanuit de ene levensloop van invloed zijn op de andere.

2.3 Naar een conceptueel model van dynamiek in de levensloop

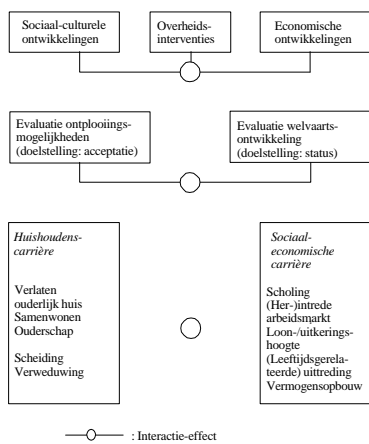
In de voorgaande paragraaf zijn de belangrijkste assumpties besproken van de theorie van de sociale productiefunctie. Deze dienen ter verklaring van het optreden van gebeurtenissen in de sociaal-economische levensloop en de demografische levensloop. In deze studie worden ze eveneens gebruikt in een verklaringsmodel voor de wisselwerking tussen inkomensverwerving en arbeidsparticipatie enerzijds en huishoudensvorming anderzijds. De uitwerking hiervan vindt plaats vanuit een biografisch perspectief, waarin het individu gaande-weg keuzemomenten tegenkomt. Dit volgt uit de in paragraaf 1.2 geformuleerde vraagstelling voor deze studie. Wat is bijvoorbeeld de rol van het inkomen bij de timing van het uit huis gaan of huwen, en welke inkomensmutaties hangen hiermee samen?

De productie die mensen nastreven staat omschreven in een aantal operationele doelstellingen (van Dijk en Siegers 1996; Lindenberg 1996). De dubbelstrategie die daarbij wordt gevoerd is gericht op welvaartsverbetering en individuele ontplooiing. Het eerste is hoofdzakelijk gericht op het verwerven van status, de tweede op

acceptatie en affectie. Het verwerven van status zal vooral de uitkomst zijn van activiteiten in de sociaal-economische levensloop, het verwerven van acceptatie en affectie vindt hoofdzakelijk plaats vanuit de demografische levensloop. Ondanks de sterke inhoudelijke verschillen tussen acceptatie en affectie zijn ze in deze bespreking bijeengevoegd. Om succes te oogsten dient een individu keuzen te maken met betrekking tot de inzet van zijn schaarse voorraad hulpmiddelen. Voor een goed begrip van de individuele levensloop is kennis van de persoonlijke restricties en hulpbronnen daarom van groot belang. Door wijzigingen in de persoonlijke situatie zullen individuen hun doelstellingen gaandeweg herzien. Financiële restricties veranderen door of-wel een toename van het inkomen ofwel prijsveranderingen van het gewenste product (bijvoorbeeld huisvesting).

Voor het verhogen van de welvaart dienen strategische keuzen te worden gemaakt omtrent de benutting van de verdien capaciteit, tot uiting komend in beslissingen ten aanzien van scholing en het opdoen van beroepservaring. Een succesvolle inzet van de verdien capaciteit biedt economische zekerheid. Individuen trachten een eenmaal bereikt welvaartsniveau zoveel mogelijk te waarborgen. Vanuit het individueel tijdsperspectief bezien, wordt vooraf-gaand de balans op gemaakt van verwachte kosten en opbrengsten. In deze evaluatie vooraf stelt het individu vast wat de meest renderende optie is.

Voor het benutten van de individuele ontplooiingskansen dienen andersoortige keuzen te worden gemaakt. Gedurende de volwassenwording worden jonge mensen geconfronteerd met keuzemomenten met betrekking tot huishoudenspositie en samenstelling van het huis-houden. Het individu is deelnemer in een zoekproces (Becker 1975; Collins 1987; Murstein 1986) naar het meest geschikte moment van een wending in demografische levensloop. De belangrijkste opties zijn het al dan niet verlaten van het ouderlijk huis, het aanvangen van duurzame samenwoning en de overgang naar ouderschap. Dergelijke positiewisselingen brengen individuen opnieuw in een afwegingsproces, en wel één waarin de arbeidsdeelname ter discussie staat. Vooral de combinatie van werken en jonge kinderen, of het vooruitzicht ervan leidt tot een kosten-batenanalyse waarin vrije tijd tegenover inkomen wordt afgewogen. Over de risico's van vereduwing of scheiding is de individuele zeggenschap geheel of nagenoeg geheel afwezig, ze zijn hooguit het bijproduct van eerdere keuzen.

Figuur 2.1 Conceptueel model van de wisselwerking tussen inkomen en huishoudenskenmerken

De invulling van de individuele doelstellingen wordt mede bepaald door omstandigheden buiten het individu om. De belangrijkste zijn de macro-economische en sociaal-culturele ontwikkelingen. Hierdoor ontstaan kansen op het gebied van werk en inkomen en sancties als het gedrag normafwijkend is. Individuen maken een evaluatie vooraf van hun mogelijkheden en de resultaten van hun inspanningen en opofferingen. Hoe de winst- en verlies-kansen worden ingeschat hangt daarmee af van de perceptie van de ontwikkelingen op macroniveau.

Een derde invloed op de winst- en verliesrekening van beïnvloedbare levensgebeurtenissen bestaat uit de regelgeving op het gebied van de sociale zekerheid. De overheid is een inter-mediair tussen maatschappelijke normen en waarden enerzijds en economische processen anderzijds. Diverse overheidsinstellingen hebben een toezichhoudende en uitvoerende taak ten opzichte van sociaal-culturele en economische ontwikkelingen. Zo is de overheid actief op diverse terreinen, zoals gezondheidszorg, huisvesting en inkomensverzekering. In de paragrafen 2.5.1 tot en met 2.5.5 staat een beschrijving van de uiteenlopende beleids-instrumenten, waarbij tevens wordt aangegeven op welke wijze de overheid een factor is in de samenhang tussen de demografische en inkomenslevensloop.

In Figuur 2.1 staat een schematische weergave van bovenstaand conceptueel model. Daarin staan de belangrijkste begrippen in kaders, en worden met kruislings verbonden pijlen de interacties aangegeven. Het onderdeel dat in deze studie centraal staat, is de bestudering van de wisselwerking tussen inkomen en huishoudenspositie op micro-niveau. De vragen die aan de orde komen, luiden: in hoeverre vertragen of versnellen inkomensrestricties de overgangen in huishoudensdemografische posities, en wat zijn de welvaartseffecten van deze overgangen? Als onderdeel van het socialezekerheidsstelsel bestaan diverse buffers die een stabiele welvaartsontwikkeling over de levensloop beogen. De vraag die vanuit biogra-fische optiek wordt gesteld, is in hoeverre de verzekeringsdoelstellingen op dit punt worden gehaald.

Binnen het schema van doelstelling-restrictie-gedrag valt na te gaan op welke wijze restricties en hulpbronnen de timing van bepaalde levensgebeurtenissen sturen. De accenten die in de betreffende literatuur worden gelegd, lopen veelal langs de scheidslijn van micro-economisch getinte verklaringen aan de ene kant en sociaal-culturele verklaringen daar-naast. Daarom worden in de volgende paragrafen de micro-economische optiek (paragraaf 2.4) en de sociaal-culturele optiek (paragraaf 2.6) afzonderlijk behandeld, evenals de inter-mediaire uitwerking van overheidsmaatregelen (paragraaf 2.5). Het doel van deze bespreking is het signaleren van de verschillende gezichtspunten over de wisselwerking tussen de huishoudensontwikkeling en de individuele inkomensveranderingen. De hieruit voortvloeiende hypothesen en de empirische toetsing komen in de thematische hoofdstukken aan de orde.

2.4 Levensloopplanning vanuit een micro-economische optiek

Een zo gunstig mogelijke welvaartsontwikkeling is in het hierboven uitgewerkte conceptueel model een van de hoofddoelstellingen aan de hand waarvan mensen hun concretere ambities stellen. De beslissingen die leiden tot individuele gebeurtenissen vormen de sociaal-economische levensloop. De start van deze levensloop ligt op het moment dat men de schoolbanken verlaat. In de volgende paragrafen komen enkele economische verklaringen aan de orde voor de wijze waarop leeftijds- en geslachtsverschillen van belang zijn in de inkomenslevensloop. Belangrijke thema's zijn de individuele veranderingen in inkomenshoogte en arbeidsparticipatie en de koppeling met de demografische levensloop.

2.4.1 Inkomensverwerving en arbeidsdeelname gedurende de levensloop

Verklaringen voor individuele inkomensmutaties zijn te vinden in de theorie van het 'human capital'. Individuele inkomensverschillen zijn, kort gezegd, het gevolg van ongelijkheid in het bezit van 'human capital'. De beloning op de arbeidsmarkt vormt het rendement van de voorraad menselijk kapitaal (Theeuwes et al. 1985; Oosterbeek 1992). Individuele beslissingen ten aanzien van scholingsinvesteringen en ervaringsjaren bepalen het inkomensniveau en de inkomensmutaties. Zonder bijscholing treedt veroudering op van de voorraad menselijk kapitaal. Scholing en arbeidservaring verklaren dus beide de vorm van het leeftijdsloonprofiel. Dit profiel, een weergave van het gemiddelde loon naar leeftijd, ziet er als volgt uit: een sterke toename van het loon op lage leeftijd, vervolgens een periode van stabilisatie, en een daling op hoge leeftijd als gevolg van het verminderen van de voorraad menselijk kapitaal. Het profiel van hoogopgeleide werknemers ligt boven dat van werknemers met minder scholing. Voor werknemers onderling betekent dit dus uiteenlopende opbrengsten van scholing en training 'on-the-job'. In termen van het economisch levenspad impliceert bovenstaand model het bestaan van uiteenlopende groeipaden van het persoonlijk inkomen. Toepassingen hiervan zijn te vinden in diverse simulatiemodellen van de toekomstige inkomensverdeling (Deelen 1995; Jansweijer 1996).

Naast beloningsverschillen komen verschillen voor in arbeidsdeelname, met name tussen mannen en vrouwen. In de afgelopen decennia trad bij vrouwen een forse stijging op van de voorheen lage arbeidsparticipatie ten gevolge van hoge uitstroom uit de arbeidsmarkt boven het 25ste levensjaar. Hartog en Theeuwes (1983) zijn van mening dat deze naoorlogse ontwikkeling volgens gangbare economische uitgangspunten een paradox vertoont. Het arbeidsaanbod zou naar verwachting dalen als gevolg van de hogere loonvoet, met minder arbeidsuren is voor het huishouden hetzelfde welvaartsniveau bereikbaar. In de praktijk groeide het arbeidsaanbod echter. Dit kwam doordat meer vrouwen gingen werken. De verklaring voor de geconstateerde paradox is dat substitutie is opgetreden ten gunste van de arbeidstijd door de vrouw. Door de gestegen lonen worden niet-werkenden zich bewust van de waarde van de vrije tijd waarover zij beschikken en wordt het aantrekkelijker deze in te wisselen voor een werkkring. Het veronderstelde inkomenseffect op de arbeidsdeelname bleek bij mannelijke werknemers overigens wel aanwezig, met name vanaf het 45-ste levensjaar.

De belangrijkste reden voor het effect van het demografisch levenspad op het inkomenslevenspad ligt in het gegeven dat de waarde van het menselijk kapitaal daalt wanneer hierin onvoldoende wordt geheinvesteerd. Wat voor de jonge werknemer geldt, gaat ook op in de latere loopbaan. Voor een oudere werknemer zal het rendement van een scholingsinvestering negatief zijn omdat de resterende periode in het arbeidsproces vrij kort is. Bij de tijd blijven door het volgen van cursussen is voor werkgevers te duur. Dit leidt tot een instroom in diverse regelingen voor loonderving (zie ook paragraaf 2.6.2).

2.4.2 Duurzame paarvorming als winstbron

Het toetsingscriterium bij economisch gedrag ligt in het maximaliseren van het nut van een handeling. Een individu kiest na een rationele afweging van enerzijds de verwachte opbrengsten en anderzijds de verwachte kosten die aan een handeling zijn verbonden. De theorie van de 'new home economics' geeft op onderstaande wijze aan hoe economische omstandigheden van invloed zijn op de vorming van een gezamenlijk huishouden (Becker 1975; Becker 1991). De omvang van de inkomenskloof tussen man en vrouw is hier van doorslaggevend belang voor de beslissing over de huishoudensvorm. Een optimaal schaal-voordeel binnen een tweepersoonshuishouden wordt bereikt als de ene partner de taak van kostwinner op zich neemt, en de ander terugtreedt uit het arbeidsproces en huishoudens-taken gaat verrichten. In dat geval zal de som van de opbrengsten van een gehuwd paar hoger zijn dan de som van de opbrengsten van twee alleenstaanden. Het wegvallen van het inkomen van de vrouw zal op termijn ruimschoots worden gecompenseerd door het door-groeien van het inkomen van de man. Deze inhaalslag is alleen te realiseren dankzij de efficiëntere taakverdeling binnen het huishouden. Voor de geleverde inspanning in het huis-houden bestaan weliswaar geen marktprijzen, maar wordt de schaduwprijs van de tijd van de partners in de calculaties betrokken.

De aantrekkelijke kanten van de theorie van de 'new home economics' betreffen de uitwerking van het menselijk gedrag op individueel niveau, en de toepassingsmogelijkheden vanuit het individueel tijdspectief. Het huwelijk is theoretisch gezien het resultaat van individuele keuzen na een rationele afweging, waarbij het niet uitmaakt of de beide partners het initiatief namen of de wederzijdse ouders in het geval van een gearrangeerd huwelijk. Verder wordt de invloed van economische factoren expliciet omschreven. Een kleine inkomenskloof tussen man en vrouw is al voldoende om van het huwelijk op lange termijn een winstbron te maken. Dit onderdeel van de theorie heeft tegelijkertijd geleid tot kritiek, vanwege de onderbelichting van de sociaal-culturele keuzeruimte (Gronau 1977; Huber en Spitze 1983; Oppenheimer 1988). De kritiek is daarnaast gericht op de uitwerking van de assumpties. De afweging van kosten en opbrengsten vereist de aanwezigheid van prijsbewuste participanten. In de praktijk wordt aan deze voorwaarde zelden voldaan. Middels het begrip schaduwprijs voor productie buiten de markt om wordt deze leemte enigszins opgevuld. Verder kent de individuele levensloop slecht een beperkt aantal posities in het huishouden: individuen zijn hetzij vrijgezel, of gehuwd met kinderen. Dit was vast en zeker een toepasselijke indeling in de begintijd van de theorie van de 'new home economics', thans is een uitbreiding hiervan hoognodig. Te denken valt aan het uiteenleggen van beslissingsprocessen in afzonderlijke stappen waarin individuen meer posities in een huishouden kunnen doorlopen, zoals thuiswonend, alleenstaand, paar zonder kinderen en paar met kinderen. In het conceptueel schema in Figuur 2.1 is reeds aangegeven dat dergelijke stappen afzonderlijk worden genomen.

2.4.3 Strategieën voor een levensloopbestendig consumptieniveau

Het derde deel van de onderzoeksvraag is in hoeverre de doelstelling voor een stabiel inkomensverloop voor individuen op lange termijn haalbaar is. De ideeën lopen op dit punt sterk uiteen. In het algemeen worden door het individu en zijn maatschappelijke context maatregelen genomen om deze doelstelling te bereiken.

Doordat het afbreukrisico van het 'human capital' algemeen bekend is, worden diverse financiële constructies opgezet. De relatie tussen de levensloop en het vermijden van economische onzekerheid is uitgewerkt in de theorie van het spaargedrag. De levenscyclustheorie gaat uit van de behoefte het consumptiepeil gedurende de levensloop in stand te houden. Voor pensionering leiden besparingen tot vermogensopbouw, waardoor een buffer ontstaat die na pensionering geleidelijk krimpt (Modigliani 1980; van Dalen 1992). Hoewel in de jaren voor pensionering aanzienlijke vermogensopbouw valt waar te nemen, blijkt dat ontsparing van het privé-vermogen op gevorderde leeftijd achterwege blijft (Schiepers en van de Donk 1993).

De historisch gezien gunstige economische voorwaarden hebben er niet toe geleid dat mensen een verminderde zorg voor later aan de dag leggen. Integendeel, economische groei maakt mensen juist meer bewust van de inkomensrisico's die zij lopen. Volgens Galbraith (1985) neemt de behoefte aan een adequate verzekering toe naarmate de welvaart hoger is. De steun door directe familie is in geïndustrialiseerde samenlevingen nagenoeg compleet verdwenen en vervangen door modernere verzekeringsvormen. De norm van de collectieve regelingen die tezamen op de meeste werknemers van toepassing zijn, ligt op de 70 procent van het voorafgaande bruto loon bij een diensttijd van 40 jaar of meer.

De individuele gevolgen van veroudering worden bepaald door de maatschappijstructuur, waarin solidariteit tussen generaties een belangrijke waarde is, naast de eigen verantwoordelijkheid voor de inkomensvererving. De bestaande normering is echter een onvoldoende garantie voor inkomenszekerheid bij gepensioneerden. Zo bestaan sterke aanwijzingen voor de stelling van de zogenoemde 'socio-economic breakdown', die inhoudt dat positie-verslechtering optreedt als gevolg van het ouder worden (van Rijsselt 1991). Er zijn meer redenen om te twifelen aan het standaardbeeld van een welvaartsvastpensioen op 70 procent van het laatstgenoten salaris. Wat zijn de gevolgen van onderlinge verschillen in pensioenopbouw en regelingen ten aanzien van de koppeling,

de inbouw van de AOW en overerving van pensioenaanspraken (Pensioenkamer 1989a; Pensioenkamer 1990)? In de hoofdstukken 7 tot en met 9 staat een uitgebreidere beschouwing over de korte- en lange-termijnevolgen van veroudering op de inkomensverwerving. Daarin wordt ingegaan op de ontwikkeling van **afzonderlijke** inkomensbestanddelen die voor de inkomenspositie van ouderen relevant zijn.

2.4.4 Mogelijkheden en beperkingen van de economische invalshoek

In de drie voorgaande paragrafen is in het kort de sociaal-economische carrière vanuit een micro-economische invalshoek bekeken. Deze bespreking sluit aan op de theorie van de sociale productiefunctie, waarin het gedrag van mensen wordt omschreven als het produceren van sociale goederen. Ten aanzien van de gestelde onderzoeksvragen geeft de economische invalshoek duidelijke aanwijzingen over de koppeling van de demografische en inkomenslevensloop. Bij de 'new home economics' is te zien dat samenwonen en de zorg voor kinderen zal leiden tot verschillen in arbeidsdeelname tussen man en vrouw. De inkomenspositie van de vrouw speelt een belangrijke rol in demografische beslissingen omtrent samenwonen en het krijgen van kinderen.

Zoals vermeld hebben de besproken economische theorieën een groot aantal pluspunten. De belangrijkste daarvan zijn de uitwerking op individueel niveau en de toepasbaarheid in een longitudinaal perspectief. De veel gebruikte begrippen van zoeken, calculeren en kiezen zijn niet alleen van toepassing op de arbeidscarrière, maar ook op de demografische levensloop. Een opvallende constatering bij de 'new home economics' is dat het gedrag van individuen onder een aantal voorwaarden leidt tot een optimale situatie (paragraaf 2.4.2). Een minder optimale situatie wordt veelal toegeschreven aan een verstoring van het zelfregulerend karakter van de marktverhoudingen. De ideeën over de wijze waarop deze verstoringen dienen te worden bestreden lopen uiteen. De consensus over de noodzakelijkheid van een overheid is vrij groot, maar de gezichtspunten over de juiste omvang ervan lopen uiteen. De regelgeving die thans van kracht is, vormt in ieder geval een filter tussen de ontwikkelingen op macroniveau en de individuele burger. De overheidsmaatregelen zijn zowel van invloed op de economische ontwikkelingen, als op de sociaal-culturele ontwikkelingen. Bekende doelstellingen die de overheid nastreeft zijn onder andere het bestrijden van werkloosheid en het tegengaan van discriminatie op de arbeidsmarkt. Een andere relevante doelstelling is de zorg voor zelfstandige huisvesting, waarbij de overheid zich richt op aparte doelgroepen als jongeren, minima en ouderen met belemmeringen in de activiteiten van het dagelijks leven. De effectiviteit, efficiëntie en acceptatie van overheidsmaatregelen hangt andersom weer samen met de concrete economische en sociaal-culturele toestand. Als aanvulling op de economische theorievorming wordt in de volgende paragrafen ingegaan op de intermediaire rol van de overheid.

2.5 Levensloopplanning binnen regelgeving omtrent sociale zekerheid

2.5.1 Uitbouw van de verzorgingsstaat

In het eerste hoofdstuk is reeds vermeld dat de traditionele invulling van arbeid en gezinsvorming drastisch is veranderd. Dit leidt tot een geheel ander antwoord op vragen als: Is het inkomen een belemmering bij het uit huis gaan of het krijgen van kinderen, treedt er binnen gezinnen met kinderen voor korte of lange tijd een strikte taakverdeling op tussen kostwinner en huisvrouw, en zijn er voldoende buffers voor inkomensbehoud op lange termijn?

Sinds de uitbouw van de verzorgingsstaat zijn inkomensrestricties minder bepalend bij gezinsplanning en huishoudensvorming. De oorzaak ligt in inkomensoverdrachten als kinderbijslag, individuele huursubsidie en gemeentelijke bijstand. In hoeverre deze vermindering van inkomensafhankelijkheid verder doorzet, is onzeker. De beste karakterisering van de huidige verzorgingsstaat is volgens van Stiphout (1988) een mengsel van een prestatie-maatschappij en een consumptiemaatschappij. De enorme uitbouw van de verzorgingsstaat bracht gaandeweg meer consumptiegoederen binnen het bereik van personen die buiten het arbeidsproces stonden, maar het belang van het verrichten van arbeid bleef onverkort aanwezig. Het gemengde karakter van het sociaal en economisch stelsel impliceert voor de overheid een belangrijke intermediaire rol. De voor dit onderzoek relevante beleidsterreinen zijn het beleid ten aanzien van arbeidsrelaties (paragraaf 2.5.2), het gezinsbeleid (paragraaf 2.5.3), en het beleid ten aanzien van sparen en verzekeren (paragraaf 2.5.4).

2.5.2 Regelgeving en instituties in de arbeidsverhoudingen

De belangrijkste koppeling tussen het inkomenslevenspad en demografische gebeurtenissen verloopt via participatie op de arbeidsmarkt door leden van het huishouden (zie paragraaf 2.4.1). Schommelingen in vraag- en aanbodzijde kunnen in beginsel leiden tot grote inkomensmutaties op microniveau. Het overheidsbeleid van een verzorgingsstaat tracht hierin stabiliteit te bewerkstelligen. Enkele veelgehanteerde beleidsinstrumenten worden hieronder besproken, evenals de implicaties voor de stabiliteit van het individuele inkomen.

Op grond van de 'human capital' theorie is een sterke koppeling te verwachten tussen persoonskenmerken en de inkomensgroei, uitgaande van een perfecte koppeling van de (groei van) de individuele prestatie aan de beloning. In de praktijk blijken de voorwaarden voor zo'n automatische koppeling te ontbreken. De loongroei is veelal gebonden aan collectieve arbeidsovereenkomsten, voor gehele bedrijven of bedrijfstakken. Daarnaast kennen veel bedrijven en instellingen een traditie van collectieve toekenning van periodieken en bonus-sen als motivatie voor het leveren van arbeidsinspanningen. Werkgevers betrekken bij hun beloningsbeleid blijkbaar niet alleen de waarde van het menselijk kapitaal van de desbetreffende werknemer. Ze hebben ook andere motieven, waaronder het beschikken over ruime mogelijkheden voor personeelsselectie, en het vermijden van een hoog personeelsverloop.

Voor de recentste generatie jongeren zijn andere aanpassingen wenselijk in de implicaties die verbonden zijn aan de 'human capital' theorie. Deze zijn gelegen in de wijziging van het personeelsmanagement bij bedrijven (Drago en Perlman 1989), dat voorheen bestond uit het aanbieden van 'life-time employment' en trapsgewijze verticale doorstroming binnen hetzelfde, in omvang groeiende bedrijf. Deze personeelsstrategie werd verdrongen door het streven naar een personeelsbestand opgebouwd uit een kern van vaste werknemers en een zoom van flexibele arbeidskrachten, vooral jongeren en vrouwen. Op deze manier kan de personeelsomvang mee ademen met de orderportefeuille. Achtergrond van deze ontwikkeling is schaalvergroting en globalisering van de productie en de wens van het bedrijfsleven om snel in te kunnen springen op veranderende markten. De aanloopfase van het individueel arbeidspad is vanaf de jaren tachtig daarmee aanzienlijk veranderd ten opzichte van de voorgaande periode. Hieruit blijkt nog eens duidelijk het gemengde karakter van het huidige stelsel, met enerzijds een grote inkomenszekerheid en anderzijds een deels fluctuerende groep die niet in staat is hiervan de vruchten te plukken.

2.5.3 Overheidsbeleid ten aanzien van demografische keuzen

Voor de beantwoording van de onderzoeksvraag of het inkomen nog relevant is voor de timing van levensloopovergangen is het zinvol te kijken naar de overheidsmaatregelen die van invloed zijn op het individuele beslissingsproces. Tegelijkertijd met de uitbouw van de verzorgingsstaat verschuiven beslissingen omtrent huishoudensvorming steeds verder naar de categorie van de inkomensafhankelijke keuzen. Door het vangnet van de verzorgingsstaat behoeven burgers zich geen zorgen te maken over de financiële aspecten van het veranderen van huishoudenspositie. Zo leidt een analyse van de 'headship rates' bij Fitié (1988) tot de conclusie dat de inkomenshoogte niet in verband staat met de huishoudensvorming. Sociaal-economische ongelijkheid in de huishoudensvorming lijkt hiermee in de Nederlandse situatie afwezig. Nederlandse jongeren zijn blijkbaar nooit dusdanig onbemiddeld dat het zelfstandig gaan wonen onbereikbaar is. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de vraag of het inkomen in de praktijk wel zo irrelevant is voor het uit huis gaan. De inkomensgarantie vanaf het achttiende levensjaar bestaat uit bijstand, individuele huursubsidie, of een combinatie hiervan. Daarnaast verschaft de rijksoverheid objectsubsidies voor nieuwbouw, met als doel het direct en indirect verminderen van tekorten aan passende en betaalbare woningen.

De beïnvloedende relatie van overheidsbeleid op de relatie- en gezinsvorming ligt verspreid over de terreinen sociale zekerheid, fiscale maatregelen, huisvesting, onderwijs (Gezondheidsvoorlichting en -opvoeding: GVO), toelatings- en vreemdelingenbeleid (voor een gedeelte van de bevolking) en volksgezondheid (Ouweland-Pijls 1984). Hieronder is een selectie opgenomen van de meest relevante regelgeving. Daarbij is nagegaan op welke wijze bepalingen effectief zouden kunnen zijn in het stabiliseren van welvaartsveranderingen ten gevolge van demografische gebeurtenissen.

Met betrekking tot de samenlevingsvorm bestaan juridische en fiscale verschillen die een mengsel vertonen van gezinsafhankelijkheid en individualisering. Het beginsel van individuele behandeling is in de belastingheffing toegepast door de inkomens van mannen en vrouwen afzonderlijk te belasten. Voor kostwinnersgezinnen is hierop een uitzondering gemaakt, en wel door een vast bedrag in mindering te brengen op het belastbaar inkomen. Zo komt in fiscale regelingen een onderscheid tot stand tussen alleenstaanden en tweeverdieners enerzijds en personen met een niets of weinig verdienende partner anderzijds. De reden hiervoor is het maatschappelijk oordeel over het verschil in draagkracht tussen eenverdieners en tweeverdieners. Aanvankelijk bestond eveneens een belastingkorting voor alleenstaanden van 27 jaar of ouder, maar deze werd afgeschaft, omdat burgers de informatie over hun huishoudenssituatie makkelijk konden manipuleren (WRR 1997). In de bijstandsnormen bestaat nog wel onderscheid tussen alleenstaanden en paren. Uitgangspunt is de verhouding in de kosten van levensonderhoud als 70 staat tot 100. Veel regelingen kennen verder geen onderscheid meer tussen gehuwd en ongehuwd samenwonenden en gaan zo veel als mogelijk uit van de feitelijke leefsituatie.

Bij de kosten van ouderschap vindt een aanzienlijke herverdeling plaats. In diverse ziekten-kostenregelingen bestaan vergoedingen voor paramedische en eventuele medische kosten van zwangerschap en bevalling. De kinderbijslag geeft een gedeeltelijke tegemoetkoming in de kosten van het levensonderhoud van kinderen. Uiteenlopende overheidsmaatregelen creëren een situatie waarin voor vrouwen de combinatie van werk en het

opvoeden van jonge kinderen uitvoerbaar is, onder andere met ontslagbescherming, doorbetaald zwangerschapsverlof, en kinderdagopvang (Esveldt en van Nimwegen 1992).

De vele overheidsinterventies maken het ondoenlijk om een gekwantificeerd antwoord te geven op de vraag of per saldo een stimulerings- of ontmoedigings-effect uitgaat op de verschillende demografische opties. Hiertoe moet een vergelijking worden gemaakt tussen alleenstaanden, kostwinnersgezinnen zonder kinderen, kostwinnersgezinnen met kinderen, tweeverdieners zonder kinderen en tweeverdieners met kinderen. Daarnaast is bij tweeverdieners de onderlinge verhouding in de verdiensten van beide partners van belang. Een overzicht van de plussen en minnen (Ouwehand-Pijls 1984; WRR 1997) levert op het eerste gezicht geen eenduidig beeld op. Een van de conclusies is wel dat overheidsmaatregelen doorgaans verzachtend uitwerken op de directe welvaartseffecten van gezinsvorming in brede zin. Dit impliceert dat het effect van de persoonlijke economische hulpbronnen op de demografische keuzen enigszins wordt afgeremd.

De conclusie uit deze paragraaf is dat er veel aanwijzingen zijn om te veronderstellen dat het inkomen geen invloed uitoefent op de timing van levensloopebeurtenissen. Toch geeft een inhoudelijke vergelijking van overheidsmaatregelen geen afdoende antwoord. Daarom is het meer gepast om empirische analyses uit te voeren. De thematische hoofdstukken zullen derhalve starten met enkele concurrerende hypothesen. Tegenover hypothesen waarin effecten vanuit het inkomen worden verondersteld staan hypothesen waarin inkomenseffecten afwezig zullen zijn.

2.5.4 De prikkels richting sparen en verzekeren

In het derde deel van de onderzoeksvraag staat de vraag naar inkomensstabiliteit centraal. De inkomensstabiliteit komt tot stand door individuele en collectieve vermogensaccumulatie. De Nederlandse overheid tracht op velerlei manieren een gunstig klimaat te scheppen voor particuliere vermogens. Zo bestaat overheidstoezicht op het bankwezen, een (beperk-te) garantie op spaartegoeden, en een gedeeltelijke vrijstelling van ontvangen rente en dividend. Via uiteenlopende financiële constructies kunnen belastingplichtigen met een beperkt vermogen fiscale bijtelling van vermogensinkomsten vermijden. Daarnaast stimuleert de overheid het aankopen van een eigen woning. De fiscus gaat uit van het saldo van huurwaarde en betaalde rente. Deze som is doorgaans negatief voor jonge huiseigenaren, zodat een belastingvoordeel ontstaat. Het voordeel voor eigen woningbezitters ligt in het gegeven dat de fiscale bijtelling van de huurwaarde aan de lage kant is. De systematiek is minder aantrekkelijk voor ouderen die de hypothecaire lening nagenoeg of geheel hebben afgelost. Zij genieten dan wel een aanzienlijke reductie van de woonlasten.

De mogelijkheden die het opbouwen van eigen vermogen biedt voor het opvangen van een langdurend verlies van inkomsten zijn beperkt. Ten eerste is de spaarcapaciteit vaak ontoereikend, en ten tweede is op individueel niveau moeilijk in te schatten wat de meest wenselijke omvang van de financiële buffer is. Om dit te ondervangen bestaan uiteenlopende vormen van verzekeringen, waarvoor inkomensafhankelijke premies worden geheven.

In Nederland zijn werknemers verplicht verzekerd voor loonderving onder het 65-ste levensjaar. In werkloosheidsverzekeringen is het verzekerd risico het uitblijven van een aanbod voor een passende werkkring, onder de voorwaarde dat de voormalige verzekeringsnemer hiertegen voldoende activiteiten onderneemt. In arbeidsongeschiktheidsverzekeringen staat het verlies van de verdiencapaciteit binnen het beroep centraal. Voor de hoogte van de uitkering gelden diverse criteria, waarvan de belangrijkste het loon in de voorafgaande periode is. De regelingen zijn erop gericht in de eerste periode na aanvang een uitkering te verstrekken van 70 procent van het voorafgaande loon. Vermogensinkomsten en inkomsten van de partner blijven bij de toekenningstoets buiten beschouwing. Een aanvulling tot het sociaal minimum is mogelijk op grond van de Toeslagenwet, indien het gezinsinkomen hieronder dreigt te vallen.

De belangrijkste verzekeringen voor inkomensderving voor alle Nederlands ingezetenen zijn de Algemene Ouderdomswet (AOW), de Algemene Nabestaandenwet (ANW), en de Algemene Bijstandswet (ABW), met elk afzonderlijke uitkeringsvoorwaarden. Voor rechthebbers op de AOW en ANW zijn vermogensinkomsten niet van invloed op de uitkeringshoogte. Een beroep op de bijstand wordt gehonoreerd als alle mogelijke middelen van bestaan zijn uitgeput, en het gezinsinkomen lager dreigt uit te vallen dan het sociaal minimum.

Het ouderdomspensioen wordt in fiscale zin hetzelfde behandeld als de loondervingsverzekeringen: de ingelegde premies vormen een aftrekpost terwijl de uitkering tot het genoten inkomen wordt gerekend. Het verzekerd risico bij de AOW en het aanvullend pensioen is het overleven na het 65ste verjaardag. Het sparen voor een aanvullend pensioen is aantrekkelijk als de aftrek valt op het moment dat de deelnemer in een hoog belastingtarief zit, en de bijtelling plaatsvindt als de voormalig deelnemer onder een lager belastingtarief valt.

De inkomenszekerheid van ouderen wordt in belangrijke mate bepaald door de bescherming die de regelingen bieden tegen de effecten van inflatie. Aanvullende pensioenen kennen drie soorten koppeling: nominaal,

meegroeien met de prijsinflatie, ofwel waardevast, en volgen van de contractloonstijging, ofwel welvaartsvast. Nominale koppelingen komen nog maar beperkt voor. Van alle deelnemers aan collectieve pensioenregelingen, vallen zeven van de tien onder een regeling waarin de pensioenen volgens een vaste index worden verhoogd. Nog eens 24 procent valt onder een regeling waarin die verhoging facultatief is. In de praktijk bleek dat over de periode 1984-1986 negen van de tien pensioenen feitelijk zijn aangepast (Pensioenkamer 1989a). De vraag is hoe dat uitpakt voor het besteedbaar inkomen van gepensioneerden.

Een tweede belangrijke factor voor de inkomenszekerheid van ouderen is het beleid ten aanzien van de basisvoorziening. De koppeling van de AOW aan de welvaartsontwikkeling is in de jaren tachtig niet bereikt, doordat de Wet Aanpassingsmechanismen lange tijd buiten werking gesteld was. Ook in de in 1991 ingegane Wet Koppeling met Afwijkingmogelijkheden ontbreekt het mechanisme dat minimumloon en uitkeringen de lonen volgen. De veranderingen in de basisvoorziening zijn van extra belang, omdat pensioenfondsen verschillende regels hanteren voor de inbouw van de AOW. Naast de ontwikkeling van de uitkeringen zelf, wordt de inkomenszekerheid verder bepaald door specifieke beleidsmaatregelen. Zo is het bruto-netto traject na het 65ste levensjaar aanmerkelijk gunstiger door het wegvallen van de premies voor de sociale verzekeringen, behoudens de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ).

Een laatste aspect van de inkomenszekerheid betreft de inkomensgevolgen van het overlijden van de partner. Pensioenfondsen kennen uiteenlopende voorzieningen om pensioenaanspraken over te erven aan de echtgenote of partner. Overeenkomstig de AOW wordt de pensioenaanspraak veelal gekort tot 70 procent van het pensioen voor overlijden, maar dit is niet altijd het geval. Het is nog de vraag of het verschil in pensioenhoogte het enige verschil is tussen gehuwden en alleenstaande vrouwen. In de empirische hoofdstukken wordt hier verder naar gekeken.

2.5.5 De overheid en de sociale productiefunctie

Bij de bespreking vanuit de micro-economische optiek lag de nadruk op het gezin als productie-eenheid. Hierbij bleek de onderlinge verwevenheid van de sociaal-economische carrière en de demografische levensloop. Doordat de taken van de overheid en marktgerichte verzekeraars steeds verder uitgroeiden, kreeg de maatschappelijke betekenis van het gezin een geheel andere invulling. Het gezin wordt beschouwd als eenheid van consumptie, en de verwerving van het inkomen ligt in handen van het individu. Sommigen zien in deze verschuiving duidelijke aanwijzingen voor de stelling dat het gezin zijn traditionele taken heeft verloren (Becker 1991; Zijdeveld 1983), anderen zijn van oordeel dat eerder sprake is van een relatieve achteruitgang, omdat gezin en familie nimmer in staat waren gebleken om financiële zekerheden te bieden (Galbraith 1985).

De manier waarop burgers hun sociale productiefunctie kunnen invullen is door de uitbouw van de verzorgingsstaat aanzienlijk verruimd. De term calculerende burger staat in dit verband voor de nieuwe ambities die onbedoeld het gevolg zijn van bepalingen in de regelgeving omtrent sociale zekerheid. Een teveel aan verstoringen neveneffecten ondergraaft op den duur de doelstellingen van het socialezekerheidsstelsel. Of reparatiewetgeving wenselijk en mogelijk is, hangt af van de veronderstelde ernst van de situatie. Voorbeelden zijn het aantal studies dat jongeren opstapelen, het onderscheid tussen alleenstaand en samenwonend, de eisen die werklozen stellen aan een nieuwe werkring, de uitvoering van de alimentatieplicht, de omvang van fiscale aftrekmogelijkheden, de invulling van het begrip arbeidsongeschiktheid, het verhuizen van huishoudens met een laag inkomen naar dure huurwoningen en de vervanging van oudere werknemers door jongeren. Het oordeel over de begrenzing van gewenste en ongewenste situaties ligt in politieke handen. Hierdoor veranderen rechten en plichten veelvuldig. Uit oogpunt van rechtszekerheid heeft verandering van wetgeving hoofdzakelijk effect op zogenoemde nieuwe gevallen.

De conclusie ten aanzien van de vraag naar inkomensstabiliteit is dat deze pas te beantwoorden is aan de hand van empirisch onderzoek. In de hoofdstukken 7 tot en met 9 komen hierover enkele concurrerende hypothesen aan bod. Daarbij wordt niet alleen gekeken naar de kortetermijneffecten (waarvoor een uitgebreid vangnet is in de Nederlandse verzorgingsstaat), maar ook naar de effecten op lange termijn (waarover nog veel empirische lacunes bestaan). Aan het begin van de thematische hoofdstukken staat een verdere verdieping van het theoretisch kader.

2.6 Levensloopplanning vanuit een sociaal-culturele optiek

Uit de bespreking van het overheidsbeleid kwam naar voren dat de regelgeving voortbouwt op bestaande normen ten aanzien van arbeidsplicht en gezinsmoraal. In de paragrafen over het economisch afwegingsproces speelden dergelijke normen geen noemenswaardige rol in de timing van de levensloopovergangen. Binnen de sociaal-culturele wetenschappen nemen ze juist een centrale plaats in. Uit de bespreking zal blijken dat de leeftijd en geslacht belangrijke factoren zijn bij de vorming van preferenties ten aanzien van levensloopgebeurtenissen.

2.6.1 Volwassenwording en benutting van ontplooiingsmogelijkheden

De wisselwerking tussen het inkomen en huishoudenspositie wordt in deze studie opgevat als het resultaat van de afstemming die jonge individuen zelf aanbrengen tussen de beroeps-carrière en gezinsvorming. Zo valt een tweedeling aan te wijzen tussen jongeren met betrekking tot hun actieplan voor de verdere toekomst. Jongeren kiezen hetzij voor vastigheden of een flexibele levensstijl (Mulder en Manting 1994). Het eerste uit zich in het vroegtijdig afbreken van scholing ten gunste van een snelle start als gehuwde moeder, het tweede door deelname aan lange scholingsprogramma's en een lange periode van alleen wonen of als kinderloos ongehuwd paar. Tegenwoordig lijkt de flexibele strategie bij jongeren aan de winnende hand. Al met al heeft dit geleid tot een grote diversiteit aan huishoudentypen (zie o.a. SCP 1998).

Het feit dat het afwegingsproces voor een bepaalde levensloop door individuele actoren wordt gevoerd, wil nog niet zeggen dat omgevingsfactoren op de beslissingen buiten spel staan. Mensen ontleen het onderscheid tussen goed en slecht gedrag in veel gevallen aan waarden en normen (Berger en Berger 1972). Voor het verkrijgen van inzicht in de **veranderingen** van gedrag op microniveau is het dus wenselijk te weten op welke wijze de normen vanuit de omgeving veranderen gedurende de levensloop. Zo weet het individu duidelijk of hij of zij 'op tijd' is om uit huis te gaan, te huwen, en kinderen te krijgen. Dit geldt zowel voor de demografische levensloop, alsmede de beroeps-carrière. Normen en waarden oefenen een sterke invloed uit op de verdeling van menselijke activiteiten over arbeid en overige activiteiten, en de arbeidsverdeling (Heijke, Klaassen en Offereins 1975). Diverse studies laten zien via welke mechanismen maatschappelijke normen inwerken op individuele beslissingen. Individuen laten gangbare normen en waarden niet snel los. Een frictie tussen maatschappelijke normen en de feitelijke toestand laat, volgens een studie van Kops (1993), de individueel verinnerlijkte normering in veel gevallen onberoerd. Zo blijft de arbeidsmoraal hoog, ondanks de grote individuele onzekerheid bij jongeren die veel over-gangen meemaakten tussen werkkringen en tussen loondienst en uitkeringsafhankelijkheid. Tevens treedt een subtiele vorm van maatschappelijke dwang op in de richting van huwelijk en gezinsvorming (Murstein 1986), volhardende uitstellers komen op hoge leeftijd in de positie van dissident. Dit betekent dat inkomensrestricties veelal een zwakke rol spelen in de timing van demografische overgangen.

In de paragrafen over de intermediaire rol van de overheid kwamen de belangrijkste formele normen ten aanzien arbeidsparticipatie en gezinsvorming reeds aan de orde. Surveys en kwalitatief onderzoek zijn belangrijke informatiebronnen over de informele normering (Latten 1990). Wijzigingen in opinies verspreiden zich vaak geleidelijk, hetgeen een reden is om groepen op te sporen en te benoemen die een voorbode zijn voor maatschappelijke veranderingen. Veelgebruikte indelingscriteria zijn opleidingsniveau, religie, en stedelijkheid van de woonomgeving. Een voorbeeld van deze aanpak is het herhaaldelijk meten van de sociaal-economische positie en de kinderwens door middel van het afnemen van enquêtes (CBS 1990).

In paragraaf 2.4 is besproken op welke wijze bij de 'new home economics' sprake is van inkomenseffecten in het proces van partnerkeuze. Het bestaan van een inkomenskloof tussen man en vrouw vergemakkelijkt het ontstaan van een taakverdeling in een tweerelatie. Ter aanvulling komt hier aan de orde hoe vanuit een sociaal-culturele optiek de participanten op de huwelijksmarkt worden bestudeerd. Voor een geslaagde koppeling van huwelijkskandidaten gelden twee tegengestelde principes. Gesloten samenlevingen laten zich kenmerken door het beginsel van 'soort zoekt soort' (Junk en Kalmijn 1996; Smits 1996). De maatschappelijke gelaagdheid vormt een filter voor ontmoetingen met beschikbare partner. Onderwijs, verenigingsleven en woonbuurt werken als een sorteermachine. Desondanks zal de matrix van partnerkenmerken afwijkingen van de diagonaal vertonen, volgens het principe van 'stabiliteit door verschillen.' Dit komt voor bij persoonlijkheidskenmerken, waar-bij eerder geldt dat enige discrepantie bijdraagt aan een succesvolle koppeling (Murstein 1986). Twee dominante personen zullen niet lang bij elkaar blijven, voorspelt de psychologische literatuur. In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op de inkomenshomogeniteit bij Nederlandse jongeren. De vraag is of bij recent gevormde paren sprake is van inkomenshomogeniteit, en of deze door de tijd verandert.

De veelvuldig waargenomen inkomenskloof ten gunste van de man is vanuit sociaal-cultureel opzicht gezien geworteld in de norm dat een hoog inkomen en economische zelfstandigheid voor mannen belangrijker is dan voor vrouwen. Deze verschillen worden al belangrijk geacht op het moment van de partnerkeuze. De latere maatschappelijke intrede van hoogopgeleide vrouwen hoeft volgens Collins (1987) niet te leiden tot een inbreuk op de huwelijkskansen. Hij spreekt hierbij de voorspelling uit dat de waardering van de fysieke aantrekkelijkheid zal opschuiven naar hogere leeftijden. Deze zienswijze staat in contrast met de 'new home economics', die juist een verminderde belangstelling voor het huwelijk koppelen aan de toegenomen verdien capaciteit van vrouwen.

In deze studie wordt niet zozeer gezocht naar verklaringen voor het verschillend belang dat mannen en vrouwen elk hechten aan een beroeps- en gezinscarrière, maar ligt de nadruk op het vastleggen van de rol van het inkomen bij het optreden van gebeurtenissen in de levensloop. Door maatschappelijke ontwikkelingen als

individualisering, ontkerkelijking, en emancipatie (zie Liefbroer en de Jong-Gierveld 1993; Zwaan 1993; Ploegmakers en van Leeuwen 1994) is niet alleen de leeftijd van levensloopovergangen beïnvloed, maar is het voor jongeren ook mogelijk geworden gebeurtenissen als het uit huis gaan, huwen en kinderen krijgen afzonderlijk te plannen. In de hoofdstukken 4 tot en met 6 wordt bij de formulering van de hypothesen nader ingegaan op de rol van het inkomen bij het demografisch gedrag, en de sekseverschillen hierin. Tegenover de visie dat inkomensrestricties van belang zijn, komt vanuit een sociaal-culturele optiek de hypothese dat preferenties bij individuen zich met het toenemen van de leeftijd ontwikkelen.

2.6.2 De positie van de ouder wordende werknemer

De overgang van de actieve beroepsfase naar de post-actieve levensfase ligt thans al voor het bereiken van het 65ste levensjaar. Net als bij de bespreking van de levensloop van jongeren valt de diversiteit op in de leeftijd waarop een belangrijke levensgebeurtenis plaatsvindt, hier het verlaten van de arbeidsmarkt. In het onderstaande worden enkele achtergrondfactoren besproken die het proces van vroegpensioenering beïnvloeden.

Volgens bevindingen van de OECD worden vooral de minder productieven onder de ouderen aangemoedigd tot het betreden van één van de uiteenlopende uitredingsroutes (OECD 1993). De gedaalde arbeidsparticipatie van ouderen is deels een gevolg van de mogelijkheden die een welvaartsmaatschappij biedt, deels een gevolg van onverwachte en onbedoelde ontwikkelingen met betrekking tot arbeidsongeschiktheidsverklaringen, en deels een gevolg van werkgelegenheidsbeleid ten gunste van jongeren. Een ongebruikelijke reactie op de veroudering van het menselijk kapitaal is het veranderen van functie of van het aantal gewerkte uren. Daarentegen is de populariteit van vrijwillige vervroegde uitreding (VUT) sinds de invoering in 1983 in Nederland sterk gestegen (Bezemer 1988; CBS 1993).

Een in 1991 uitgevoerde enquête onder rijksambtenaren van 59 jaar en/of met 40 dienst-jaren (Henkens en Siegers 1992) geeft een gedeeltelijke bevestiging van de populariteit van de vervroegde uitreding boven vermindering van de werkdruk. Het VUT-voornemen van rijksambtenaren blijkt niet afhankelijk van het inkomen, geslacht of omvang van het dienstverband. De VUT-voorkeur bij rijksambtenaren blijkt hoger als de afdeling wordt gereorganiseerd, als de ambtenaar niet (meer) in de kosten van levensonderhoud van kinderen hoeft te voorzien en bij gescheiden en verweduwd ambtenaren. Naarmate de gezondheid beter, de waardering voor het werk hoger en de bereidheid van de partner om uitreding te ondersteunen minder is, daalt de voorkeur voor vervroegde uitreding. Naast werkomstandigheden, zowel op het niveau van de organisatie als op het individueel niveau, blijken huiselijke omstandigheden dus een belangrijke rol te spelen in de beslissing. Van doorslaggevend belang zijn vooral de mogelijkheden om huishoudelijke bestedingen te reduceren.

2.6.3 Flexibilisering van de leeftijdsnormering

In een groot deel van de sociaal-culturele literatuur wordt een sterke nadruk gelegd op het verdwijnen van vastomlijnde normen op het gebied van inkomensverwerving en gezinsvorming (Latten 1990; Kronjee 1991; Zwaan 1993; SCP 1998). De belangrijkste waarden en normen die de jeugd kreeg voorgespiegeld waren het investeren in de arbeidsdeelname en het streven naar vastigheden in emotionele relaties. Vanuit deze ideaalbeelden kon eenvoudig worden bepaald of iemand 'op tijd' is of 'te laat' als het gaat om zaken als het hebben van een baan en verkering, of het zelfstandig wonen, huwen en kinderen krijgen. Daarnaast was het behalen van de pensioengerechtigde leeftijd als gezonde werknemer een blijk van maatschappelijk succes.

Tegenwoordig ontbreken in de planning van de levensloop vastomlijnde normen met betrekking tot de juiste leeftijd voor levensloopovergangen. Door verschillende auteurs is erop gewezen dat hierdoor nog geen ontkoppeling heeft plaatsgevonden van de beroeps-carrière en de gezinsvorming. Bij anderen blijft het thema van de inkomensverschillen in demografisch gedrag onbesproken. Impliciet wordt uitgegaan van de gedachte dat de welvaartsgroei en de arrangementen van de verzorgingsstaat de keuzeruimte voldoende hebben vergroot. In het empirisch gedeelte van deze studie zal worden gezien of de inkomensafhankelijkheid inderdaad afwezig is, en welke inkomenseffecten uitgaan van demografische gebeurtenissen. De hypothesen hierover staan in de afzonderlijke hoofdstukken. Daarin wordt tevens specifiek ingegaan op de theorie.

2.7 Conclusies naar aanleiding van de literatuurstudie

Bij de bestudering van de wisselwerking tussen de inkomenslevensloop en demografische gebeurtenissen zijn drie invalshoeken onderscheiden: de micro-economische optiek, de sociaal-culturele normering en de arrangementen van de verzorgingsstaat. Binnen elke invalshoek kwamen de begrippenkaders aan de orde die geheel of gedeeltelijk een theoretisch inzicht verschaffen in de wederkerige invloed van de inkomenslevensloop

en verandering van demografisch gedrag.

De 'new home economics' bieden naar eigen zeggen een verklaring voor gedrag dat van-ouds vanuit een sociaal-culturele invalshoek wordt bestudeerd. De rolverdeling tussen man en vrouw binnen het gezin wordt verklaard door de individuele calculaties ten aanzien van de taakverdeling binnen het huishouden. Verder is vanuit een economische invalshoek te beredeneren wat het meest optimale moment is voor de overgang van werknemer naar pensioentrekker en wat de efficiëntste strategie is voor koopkrachtbehoud van laatstgenoemden. Bij de bespreking van de sociaal-culturele normering kwamen de leeftijdsnormeringen ten aanzien van de levensloop ter sprake. Voor normen omtrent het aanvangen en beëindigen van een werkkring of samenwoonrelatie bestaan steeds minder vastomlijnde ideaal-beelden.

De verzorgingsstaat vervult een intermediaire rol in de wijze waarop economische en sociaal-culturele ontwikkelingen op macroniveau van invloed zijn op het individuele keuzeprocess. Rechtszekerheid en koopkrachtbehoud vormen het kader voor overheids-maatregelen. Door middel van inkomensafhankelijke premies en belastingen worden voorzieningen instandgehouden, zodat inkomensgrenzen voor gezinsvorming niet langer een onneembare barrière zijn. Desondanks blijven eventuele welvaartsverliezen voor rekening van het individuele huishouden.

Vanuit de theorie van de sociale productiefunctie wordt de noodzaak benadrukt van het kiezen uit uiteenlopende opties. De gevoerde dubbelstrategie is hier verwoord als het streven naar enerzijds een stabiele welvaartsontwikkeling en anderzijds het ontplooiings-ideaal. In de praktijk lopen de kwalificaties voor succes en falen op beide terreinen sterk uiteen en zijn de rendementen van de sociaal-economische levensloop en de huishoudens-demografische levensloop moeilijk te vergelijken. Wel is het mogelijk om de wisselwerking tussen het demografisch levenspad en het inkomenslevenspad op individueel niveau te bestuderen. In bovenstaand literatuuroverzicht zijn voldoende aanknopingspunten te vinden.

In het volgende hoofdstuk komen de data en de onderzoeksopzet aan de orde. Voor deze studie is gebruik gemaakt van empirische gegevens over individuele veranderingen in zowel inkomen als demografische positie. Gekozen is voor het Inkomenspanelonderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In hoofdstuk 3 is een illustratie van de mogelijkheden van het databestand opgenomen. In de empirische hoofdstukken die daarop volgen, worden voor de afzonderlijke levensgebeurtenissen hypothesen opgesteld. Deze hypothesen vloeien voort uit de nog vele onbeantwoorde vragen in dit hoofdstuk. Zijn er voor mannen en vrouwen (verschillende) inkomensrestricties in het uit huis gaan en de overgang naar ouder-schap, of juist niet. Zijn er bij jonge moeders inkomensverschillen bij het verlaten van de arbeidsmarkt? Speelt het inkomen een rol bij vroegpensioenering en is na pensioenering sprake van inkomensstabiliteit op lange termijn? Omdat hierop uiteenlopende antwoorden worden gegeven, zullen enkele concurrerende hypothesen bij de toetsing worden betrokken.

3 DATA EN ONDERZOEKSOPZET

3.1 Inleiding

Om de wisselwerking tussen inkomensverwerving en demografische keuzen goed te kunnen onderzoeken is een dataset vereist, waarmee op persoonsniveau zowel levensgebeurtenissen kunnen worden vastgesteld als mede wijzigingen in soort en hoogte van het inkomen. Hoe wordt het inkomen verworven, wat is de huishoudenspositie en welke veranderingen traden hierin op? Een geschikte methode om de samenhang tussen veranderingen te onderzoeken is het uitvoeren van longitudinale analyses met gebruik van paneldata. Kenmerkend voor paneldata is het herhaaldelijk verzamelen van data bij een gelijkblijvende onderzoeksgroep. Om het inkomen te kennen voorafgaand aan het beslismoment van beïnvloedbare demografische gebeurtenissen en voor een meting van de daaropvolgende inkomensmutaties is een gedetailleerde registratie van inkomensgegevens onontbeerlijk. Voor het uitvoeren van longitudinale analyses is gekozen voor het Inkomenspanelonderzoek (IPO) van het CBS. De redenen om af te zien van andere databestanden is gelegen in het criterium van het zo betrouwbaar mogelijk meten van het inkomen gedurende de levensloop. Data met betrekking tot huwelijk of samenwonen, en geboortedata van de kinderen zijn doorgaans betrouwbaar te meten met een retrospectieve vraagstelling. In grootschalige bestanden als het Woningbehoefteonderzoek (WBO) en Onderzoek Gezinsvorming (OGV) zijn op deze wijze gegevens over levensgebeurtenissen opgenomen, hetgeen ze in beginsel geschikt maakt voor het toetsen van modellen van de demografische levensloop (Mulder 1993; Manting 1994). Toch vielen deze databestanden af, vanwege de onmogelijkheid om daaruit de inkomenslevensloop correct te meten.

De keuze voor het Inkomenspanelonderzoek impliceert een sterke nadruk op de inkomensverwerving en demografische posities, en de eventuele veranderingen hierin. Daartegenover staat dat een diepgaande behandeling van achterliggende attitudes onmogelijk is, omdat in het Inkomenspanelonderzoek geen individuele meting is opgenomen van wensen en motieven ten aanzien van de levensloop. Individuele beslissingen worden afgeleid uit het meemaken of uitblijven van overgangen in de levensloop. Onduidelijk blijft op welke wijze onderliggende motieven, ambities en persoonlijke kwaliteiten een rol speelden bij de zoekprocessen met betrekking tot arbeidsdeelname en gezinsvorming. Dit is een belangrijk verschil met het aanwenden van andere onderzoeken, waarin is gevraagd naar opleiding, religie, kinderwens, en voorkeuren op de arbeidsmarkt. Over de eventuele invloed van de individuele attitudes op de timing van levensloopgebeurtenissen kunnen hier derhalve geen uitspraken worden gedaan.

In de volgende paragraaf worden de belangrijkste eigenschappen van het Inkomenspanelonderzoek besproken. Aan de orde komen de wijze waarop de onderzoeksgegevens zijn verzameld en de voor dit onderzoek gekozen verwerkingsmethode van de onderzoeksvariabelen. Vervolgens worden de voordelen aangegeven van het gebruik van gegevens over meer peiljaren.

3.2. Dataverzameling, bewerkingen en selecties

3.2.1 Opzet van het Inkomenspanelonderzoek

Het Inkomenspanelonderzoek, gestart in 1984, is door het CBS opgezet voor het samenstellen van inkomensstatistieken. Toewijzing aan het panelonderzoek vond plaats door het trekken van een aselechte steekproef uit de bevolking van 15 jaar of ouder. Van iedere persoon in de steekproef, kernpersoon genoemd, worden de andere leden in het huishouden op het betreffende adres aan het onderzoeksbestand toegevoegd. De steekproefomvang is met ingang van 1989 ruim 75 000 kernpersonen. De kernpersonen worden van jaar op jaar gevolgd, de overige huishoudensleden voor zover ze in het huishouden van de kernpersoon voorkomen. Paneluitval is alleen mogelijk door sterfte of emigratie. Compensatie voor veroudering van het panel gebeurt door steekproeftrekking uit de in dat jaar 15 jaar geworden personen. Het Inkomenspanelonderzoek startte in 1984 met ruim 5 000 kernpersonen. Uitbreiding tot het huidige aantal van 75 000 gebeurde stapsgewijs.

De onderzoeksgegevens zijn ontleend aan administraties. De inkomensgegevens in het databestand zijn afkomstig van de belastingdienst, en de uitvoeringsorganen voor de studiefinanciering en individuele huursubsidie. Voor de meting van de belastbare inkomensbestanddelen wordt gebruik gemaakt van zowel de gegevens op de aangiftebiljetten, alsmede de loonbelastingkaarten gevuld met gegevens van inhoudingsplichtigen, en aanslaggegevens. Hierdoor is informatie beschikbaar over personen die geen aangifte deden, bijvoorbeeld omdat de voorheffing loonbelasting gelijk is aan de eindheffing inkomstenbelasting. Het door deze personen genoten inkomen dat onder de vrijstellingsgrenzen valt, rente en kleine bijverdiensten, blijft buiten beeld. Hierdoor valt in sommige gevallen de waarneming van het eigen woningbezit weg. Via het nummer van de inhoudingsplichtige en de kleur van de inhoudingstabel zijn de bedragen te splitsen in loon (overheid of bedrijfsleven) en soort uitkering (WW, WAO, ABW, RWW, AOW, pensioen; zie ook tabel 3.1).

Voor de persoons- en achtergrondkenmerken is de toestand op 31 december van het betreffende jaar bepalend. De gehanteerde methode voor het vaststellen van de huishoudenskenmerken is het combineren van bij de administraties bekende kenmerken. Van de bewoners op een adres worden de onderlinge relaties geschat. De afbakening van een huishouden is het eenvoudigst bij adressen waar een persoon alleen verblijft en bij gezinnen zonder andere personen. In andere gevallen wordt afgegaan op aanwijzingen uit de belastingadministratie, zoals tariefgroep en de combinatie van inkomensbronnen. De wijze waarop personen zich hebben gepresenteerd ten opzichte van overheidsadministraties is hierdoor van groot belang bij de toekenning van de huishoudenspositie en het soort huishouden.

Een globaal overzicht van de inkomensbestanddelen die met het Inkomenspanelonderzoek worden gemeten is te vinden in Tabel 3.1. In totaal ontvangen 10,7 miljoen inwoners in 1994 een belastbaar inkomen van ruim 380 miljard gulden. De hoogte van de inkomsten is ruim 439 miljard gulden. Veel voorkomende aftrekposten en vrijstellingen zijn de kosten eigen woning (21,6 miljard), reis- en beroepskosten (13,5 miljard) en rente- en dividend-vrijstelling en rente consumptief krediet (6,5 miljard). Bij de resultaten van tabel 3.1 dient bedacht te worden dat individuen gelijktijdig of achtereenvolgend meer inkomensbestanddelen kunnen ontvangen. Voor het afleiden van de inkomenspositie van een individu in een bepaald jaar zijn de gegevens over de afzonderlijke inkomensbestanddelen samengetrokken. De indeling naar sociaal-economische categorie gaat uit van het zwaartepunt van het inkomen. Daarbij wordt nagegaan welk cluster van inkomensbestanddelen het hoogst was (loon, uitkering, pensioen, vermogensinkomsten). Een andere, in deze studie veelgebruikte methode, is het aangeven van de combinatie van enkele bestanddelen: bijvoorbeeld uitsluitend loon, uitsluitend een uitkering, of ontvanger van beide bronnen.

Tabel 3.1 Inkomensbestanddelen, 1994

	Aantal ontvangers x 1000	Inkomen x 1 mln gulden
Belastbaar inkomen	10 738	380 086
- loon bedrijfsleven, ziekgeld	6 003	224 635
- loon overheid, wachtgeld	777	39 920
- ww/wao/aaw ^{a, b}	1 396	26 120
- abw/rww/ioaw/ioaz/bijstandsbesluit zelfstandigen ^{c, d, e}	808	11 559
- aow/aww/pensioen, e.d. (alle leeftijden) ^f	2 936	82 935
- andere persoonlijke inkomsten niet onder loonbelasting	1 005	6 728
- winst	668	25 998
- fiscale huurwaarde eigen woning	2 903	6 630
- overige vermogensinkomsten (rente, dividend, etc)	4 298	14 942

Bron: IPO

^{a)} WAO: Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering

^{b)} AAW: Algemene arbeidsongeschiktheidswet

^{c)} RWW: Rijksgroepregeling Werkloze Werknemers

^{d)} IOAW: wet Inkomensvoorziening oudere en arbeidsongeschikte werknemers

^{e)} IOAZ: wet Inkomensvoorziening oudere en arbeidsongeschikte zelfstandigen

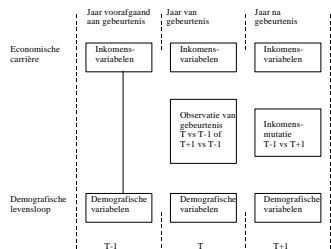
^{f)} AWW: Algemene Weduwen- en Wezenwet

De volgende paragraaf gaat in op aanvullende hercoderingen van het basismateriaal van het Inkomenspanelonderzoek. Aan de orde komen de herindelingen en aanmaak van aanvullende variabelen die buiten het terrein vallen van de definities die het CBS als standaard hanteert.

3.2.2 Het afleiden van overgangen in de individuele levensloop

Om het bestand gereed te maken voor analysetechnieken is een aantal aanvullende bewerkingen noodzakelijk.

Het al dan niet meemaken van levensloopgebeurtenissen wordt afgeleid uit het verloop van de kenmerken over opeenvolgende jaren. In de verwerkingsmethode van de variabelen (zie Figuur 3.1) zijn steeds de gegevens over drie jaren betrokken: het jaar voorafgaand aan de gebeurtenis (T-1), het jaar waarin een individu een gebeurtenis meemaakt (T), en het daaropvolgende jaar (T+1). Het vaststellen van een gebeurtenis in de demografische levensloop gebeurt door de huishoudenspositie op T te vergelijken met die op T-1. Een kortdurende verblijf in een huishoudenspositie zal veelal buiten de waarneming vallen, bijvoorbeeld een thuiswonende jongere die in het voorjaar alleen gaat wonen en in het najaar huwt. Voor het traceren van het vroegtijdig pensioneren zijn eveneens

drie op-eenvolgende jaren gebruikt. Indien het inkomen volledig uit loon bestaat, valt de onderzoeks persoon tot de categorie werknemers. Tot de niet-werkzamen behoren de onderzoeks-

personen waarvan het inkomen nagenoeg geheel uit een uitkering bestond. De gebeurtenis van het vroegtijdig pensioneren in het jaar T werd bij 50-plussers afgeleid door het vergelijken van de inkomenssituatie op T-1 met die op T+1. Personen met een combinatie van loon en een uitkering zijn benoemd als gedeeltelijk inactieven. Deels gaat het om personen die in de loop van het jaar stoppen met werken, deels om personen die in achtereenvolgende delen van het jaar werkten, en deels om personen die deeltijds werkten en een aanvulling ontvingen op het loon.

3.2.3 Overige bewerkingen

Bij de empirische analyses met behulp van het individueel verworven inkomen is getracht een driedeling aan te houden tussen deelnemers aan het arbeidsproces, en betaalde en onbetaalde niet-deelnemers. Door deze grofmazige indeling van de sociaal-economische positie vallen o.a. werklozen en arbeidsongeschikten beiden onder de verzamelterm uitkeringsontvanger. De reden hiervoor is dat een splitsing in werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en vervroegd pensioen in de basisadministratie wel voorkomt bij het bedrijfsleven, maar niet bij de overheid. Eenzelfde probleem doet zich voor ten aanzien van het tijdens ziekte ontvangen inkomen. Hoewel het mogelijk is een uitkering op grond van de Ziekwet in de analyses in mindering te brengen op het met arbeid verworven inkomen, is hiervan afgezien omdat veel werkgevers tijdens de eerste ziekte-dagen normaal doorbetalen, of de ziekte-uitkering voor lange of korte tijd aanvullen tot het volledige loon. Bezien vanuit de in hoofdstuk 2 genoemde literatuur ontbreekt de noodzaak voor een verdere verfijning naar soort uitkering, omdat de meeste theoretische beschouwingen uitgaan van een twee- of driedeling binnen de inkomensverwerving.

In paragraaf 3.3 staan enkele resultaten uit het Inkomenspanelonderzoek. De bespreking ervan heeft een tweeledig doel. Ten eerste is dat een illustratie van de mogelijkheden en beperkingen van gegevens van het Inkomenspanelonderzoek. Hiervoor worden cijfers gepresenteerd over de arbeidsdeelname en inkomenshoogte, waarbij wordt aangegeven in hoeverre ze aansluiten op het theoretisch kader van de levensloop. Ten tweede wordt het belang onderstreept van het gebruik van paneldata. Conclusies op grond van een cross-sectionele analyse opzet gaan voorbij aan de aanwezigheid van grote veranderingen van het inkomen op individueel niveau. Een groot aantal personen verandert van inkomensbron, of vertoont door veranderingen binnen en tussen arbeidscontracten een wijziging in de inkomenshoogte. Met name in het begin van de arbeidscarrière kan dit leiden tot een onjuiste interpretatie van inkomenseffecten.

3.3 Levensloop en inkomensverwerving

In deze paragraaf komt het statisch verband aan de orde van leeftijd en geslacht met de arbeidsdeelname en inkomenshoogte. Uit de leeftijds- en geslachtsspecifieke deelnamepercentages aan arbeid door mannen en vrouwen valt een duidelijk patroon af te leiden. Het percentage loonontvangers anno 1987, uitgesplitst naar leeftijd en geslacht, is in Figuur 3.2 afgebeeld. De percentages zijn afkomstig uit het Inkomenspanelonderzoek en betreffen personen die in dat jaar gedurende 40 weken of meer loon ontvingen.

Het patroon van de aangetroffen statische deelnamepercentages stemt overeen met cijfers uit andere bronnen omtrent het verrichten van beroepsarbeid. Onder het 23ste jaar doen zich nauwelijks verschillen voor tussen mannen en vrouwen. Tussen het 25ste en 45ste levensjaar vallen acht van de tien mannen onder de categorie deelnemers aan het arbeidsproces. Bij vrouwen is al tussen het 25ste en 35ste jaar een vermindering van het arbeidsaanbod te zien, van 70 naar ongeveer 35 procent. Zowel bij mannen als vrouwen treedt vanaf het 45ste jaar een algehele daling op. Tussen het 55ste en 65ste jaar treedt bij mannen een sterke daling in de arbeidsparticipatie op. Uit het patroon valt op te maken dat het verblijf in de toestand van werknemer gekoppeld is aan leeftijdsnormeringen, zoals besproken in het theoretisch hoofdstuk. Na het verlaten van de schoolbanken tracht men allereerst deelnemer op de arbeidsmarkt te worden, waarna de werknemer of werknemster gaandeweg voor de beslissing komt te staan van het continueren van het arbeidsaanbod. Dat

de deelname bij mannelijke werknemers daalt vanaf het 45ste jaar duidt op een toenemend aantal dat een beroep doet op een arbeidsongeschiktheidsverzekering en een moeilijker herintrede op de arbeidsmarkt na ontslag om andere redenen. Na het 55ste jaar lijken de bewegingen op de arbeidsmarkt erop dat het verlies van looninkomsten permanent is. De leeftijdsverschillen die zich bij vrouwen voordoen, laten zien dat de verandering in de uitkomsten van het afwegingsproces tussen vrije tijd en arbeidsdeelname optreedt tussen het 25ste en 35ste jaar. Dat is tevens de periode waarin het ouderschap aanvangt, hetgeen de term 'kinderdal' rechtvaardigt.

Bovenstaande statische informatie roept veelal vragen op ten aanzien van de geleverde interpretaties. Of de genoemde verklaringen juist zijn, blijft met dergelijke momentop-namen onduidelijk. Het moment waarop een relevante gebeurtenis optrad blijft immers een 'black box,' die veelal wordt genegeerd of opgevuld met matig onderbouwde assumpties. Dit pleit voor het gebruik van paneldata. Bij de interpretatie van het leeftijd-inkomens-profiel treedt dit nog sterker naar voren dan bij de cijfers van het arbeidsaanbod (zie Figuur 3.3). Het leeftijd-inkomensprofiel is weergegeven van degenen die meer dan 40 weken inkomen uit arbeid ontvingen en uitgesplitst naar geslacht. Vanaf het 25ste levensjaar tekent zich een duidelijk verschil af tussen mannen en vrouwen. De stijging bij de mannelijke

Figuur 3.3 Leeftijd-inkomensprofiel naar geslacht, 1987

werknemers tot het 40-ste jaar valt te verklaren uit de waardeinstijging van het menselijk kapitaal ten gevolge van arbeidservaring. Dat de gemiddelde inkomenshoogte van werknemers met een hoge opleiding boven die van een laagopgeleide werknemer ligt, zou in combinatie met het gestegen opleidingsniveau kunnen verklaren dat 45-55 jarigen in doorsnee minder verdienen dan de 35-45 jarigen. De stijging vanaf het 55ste levensjaar roept de vraag op naar inkomensgerelateerde selectiviteit bij de vervroegde uittrekking van werknemers. Mannen met een hoog inkomen zouden weleens een lagere kans hebben het arbeidsproces te verlaten als gevolg van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of vervroegde uittrekking.

Onduidelijk blijft welke processen ten grondslag liggen aan de stabilisatie van het gemiddelde loon van vrouwen boven het 25ste jaar. Wellicht is dat het gevolg van het grotere aandeel vrouwen dat werkt binnen een flexibel arbeidscontract, waardoor het jaarinkomen door dagen of dagdelen zonder werk blijvend laag uitvalt. Anderzijds is een effect denkbaar vanuit huishoudensovergangen, met name door de zorg voor jonge kinderen. Naast vrouwen die de omvang van de werkkring reduceren, bevinden zich de vrouwen die profiteren van periodieke leeftijdstoelagen of promotie. Hierop is slechts zicht te krijgen door de veranderingen in inkomensbron en inkomenshoogte te relateren aan het al dan niet meemaken van de overgang naar ouderschap. Paneldata bieden eveneens de mogelijkheid om te bezien of de overgang naar moederschap gerelateerd is aan de inkomenshoogte, en of dit ook geldt voor de gehele of gedeeltelijke beëindiging van de werkkring. Een eerste indruk van de omvang van de inkomensmutaties blijkt uit de absolute voor- of achteruitgang van het inkomen tussen opeenvolgende jaren. De omvang van de spreiding valt af te lezen uit de afstanden tussen de bovengrenzen van de quintielen. De grenzen van de quintielen van de inkomensverandering tussen 1987 en 1989 waren als volgt. Bij een-vijfde van de personen kwam een inkomensachteruitgang voor van meer dan 1 220 gulden, een-vijfde had een inkomensvooruitgang tussen de 280 en 2 747 gulden, terwijl een-vijfde een inkomensvooruitgang beleefde van meer dan 7 683 gulden. De oorzaken van deze ruime spreiding dienen onder andere te worden gezocht in de hoge mate van functiemobiliteit van werknemers, de hoge mate waarin individuen wisselen van inkomensbron, en de trapezium-wijze afbouw van het inkomen bij de meeste loonvervangende uitkeringen. Met behulp van longitudinale analyses valt na te gaan welke groepen vooroplopen bij de gemiddelde welvaartsstijging, of juist daarbij achterblijven. Ook valt het effect te achterhalen van overgangen in de demografische levensloop, zoals door het krijgen van kinderen of door verweduwing. De grote fluctuaties in het inkomen verschaffen een extra argument voor de analyseopzet uit paragraaf 3.2.2. Vanwege de veranderlijkheid van het inkomen vereist een correcte schatting van het inkomenseffect op de timing van levensgebeurtenissen gegevens over het voorafgaande jaar.

3.4 Beschrijving van de analysetechniek

In hoofdstuk 2 werd de vraag gesteld naar de inkomensrestricties die de overgangen in huishoudensdemografische posities versnellen of vertragen, en de factoren die de arbeidsdeelname in de aanloopfase naar het pensioen beïnvloeden. Een geschikte analysetechniek voor het toetsen van dergelijke relaties is het uitvoeren van 'event history analysis' (zie Yamaguchi 1991). Het type model dat het meest voor de hand ligt, is dat van de logistische regressie, gezien de aard en soort overgangen die met de verzamelde data zijn te onderscheiden. Kenmerkend voor de analyses is dat de kans op een gebeurtenis voor alle onder-

zoekspersonen is vastgesteld in een vaste periode, en dat de overgang tussen twee toestand-en onomkeerbaar en onherhaalbaar is. Het betreft bij jongeren het verlaten van het ouder-lijk huis, het vormen van een (echt-)paar, en het krijgen van het eerste kind, en bij 50-plussers de vroegtijdige uittreding uit het arbeidsproces. De variabelen die de overgangen indiceren zijn samengesteld volgens de verwerkingsmethode die in Figuur 3.1 is behandeld.

De model-specificatie luidt als volgt:

$$P = 1 / (1 + e^{-z}),$$

$$z = B_0 + B_1X_1 + \dots + B_nX_n$$

waarbij P staat voor de kans dat een gebeurtenis in een bepaald tijdsinterval optreedt, X_i voor de variabelen die het optreden daarvan verklaren en B_i voor de model-coëfficiënten die het effect van X_i op P weergeven. De belangrijkste uitkomsten van de logistische regressie-analyses bestaan uit de omvang en significantie van de invloed van de onafhankelijke variabelen op de kans op het optreden van een gebeurtenis. In de model-specificatie kunnen variabelen van verschillend meetniveau worden opgenomen, alsmede interactie-effecten.

3.5 Conclusies en verdere opbouw van de rapportage

In het voorgaande is aangegeven dat paneldata onmisbaar zijn voor de studie van de wisselwerking tussen de inkomens- en demografische levensloop. Het Inkomenspanelonderzoek biedt een uitgebreid overzicht van de inkomensverwerving op individueel niveau. In de empirische analyses naar de wisselwerking van de inkomens- en demografische levensloop ligt de nadruk op de rol van het inkomen bij de timing van demografische gebeurtenissen, de inkomensverandering na een gebeurtenis in de demografische levensloop en de stabiliteit in afzonderlijke inkomensbestanddelen (met name in de latere levensfasen). De voor analyse beschikbare verklarende variabelen zijn niet alleen leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en huishoudenskenmerken, maar ook de inkomensbron en inkomenshoogte voorafgaand aan een gebeurtenis. Tevens ontstaat een nauwkeurig beeld van de inkomensmutaties op individueel niveau. Het Inkomenspanelonderzoek biedt aldus ruime mogelijkheden voor empirisch onderzoek naar de uiteenlopende standpunten die in het theoretisch hoofdstuk naar voren kwamen.

De individuele keuzemomenten die aan de orde kwamen in de theorie van de sociale productiefunctie zijn gebonden aan verschillende levensfasen. De bespreking van de inkomens- en demografische dynamiek volgt de stapsgewijze beslissingen en inkomensgevolgen waar-mee individuen in chronologische volgorde worden geconfronteerd. De hypothesen en getoetste modellen zijn gegroepeerd rond zes deelonderwerpen, die in afzonderlijke hoofdstukken aan de orde komen. Achtereenvolgens zijn dat de thema's van het verlaten van het ouderlijk huis (hoofdstuk 4), inkomenshomogeniteit van partners (hoofdstuk 5), ouderschap en arbeidsdeelname (hoofdstuk 6), vroegtijdig pensioneren (hoofdstuk 7), en de inkomens-zekerheid van gepensioneerden (hoofdstukken 8 en 9). De onderzoekshypothesen staan vermeld bij de bespreking van de zes deelonderwerpen. Operationalisering die in dit hoofdstuk nog onbesproken bleven, worden ter plaatse uitgewerkt.

De uitvoering van de empirische analyses gebeurde gefaseerd. In totaal zijn vier deelstudies verricht, met elk een eigen selectie van zoekspersonen en variabelen. Drie studies waren op een leeftijdscategorie gericht (15-35 jarigen, 50-65 jarigen, en 65-plussers), een vierde op (echt-)paren zonder kinderen. De analyseresultaten hebben betrekking op wisselende onderzoeksperiodes. Per deelstudie werd namelijk steeds de recentste reeks peilingen aangewend. Later uitgevoerde analyses gebruiken daardoor actuelere data.

4 VERLATEN VAN HET OUDERLIJK HUIS

4.1 Inleiding

In het Nederlandse onderzoek naar het uit huis gaan van jongeren is de gekozen invalshoek veelal de sociaal-culturele context, en minder of niet de economische positie van jongeren. Het eerder uit huis gaan in de jaren zestig en zeventig wordt algemeen verklaard uit de individualisering, het uitstel dat begin jaren tachtig optrad uit de smaller geworden gene-ratiekloof. Dergelijke analyses gaan voorbij aan de begrensdheid van de individuele keuze-mogelijkheden. Om hierin inzicht te krijgen, wordt zoals in hoofdstuk 2 is uiteengezet, een aantal hypothesen getoetst over de rol van het inkomen. Is er een verband waarneembaar met de inkomenshoogte, hebben werkenden een voorsprong, zijn er bijzondere situationele omstandigheden die het vertrek uit het ouderlijk huis bespoedigen, en leidt het zelfstandig gaan wonen tot verbetering van het inkomen? Bij het opstellen van de hypothesen is gebruik gemaakt van het begrippenkader van de theorie van de sociale productiefunctie (van Dijk en Siegers 1996; Lindenberg 1996). Individuen beslissen na een rationele afweging van de verwachte kosten en opbrengsten van een handeling. Externe invloeden op de beslissings-ruimte zijn op macroniveau de economische en sociaal-culturele ontwikkelingen, waarbij de verzorgingsstaat een intermedierende taak heeft. Op microniveau worden verklaringen voor individuele beslissingen gezocht in de variatie in persoonlijke hulpbronnen en restricties (zie Figuur 2.1). Doel van de analyses in dit hoofdstuk is na te gaan of verschillen in de inkomensverwerving bij jongeren van invloed zijn op de timing van het verlaten van het ouderlijk huis, en andersom of de huishoudensvorming zelf bijdraagt aan veranderingen van het persoonlijk inkomen.

De onderzoeksvraag wordt hier in navolging van eerdere onderzoeken gesplitst naar de eerstvolgende bestemming na het verlaten van het ouderlijk huis (zie ook Crommentuijn en Hooimeijer 1991; Mulder en Hooimeijer 1995). In de jaren tachtig voltrok zich een belangrijke verschuiving op dit punt: de eerstvolgende bestemming is niet langer meer het (on)gehuwd paar, maar alleenstaand. In verklaringen voor de groei van het aantal jonge alleenstaanden ligt de nadruk sterk op individualisering, emancipatie en ontkerkelijking (Latten 1990; Visser 1994; SCP 1998). Betekent dit tevens dat inkomensrestricties irrelevant waren bij zowel alleenstaanden als (on)gehuwd samenwoners? Of is de micro-economische context in sommige gevallen een stimulans om alleen te gaan wonen en in andere gevallen juist een aantrekkelijke voorwaarde om te gaan samenwonen? Door alleen te kijken naar de leeftijd waarop jongeren uit huis gaan vallen dergelijke compenserende effecten niet op. Voor de bestudering van de inkomensrestricties is het onontbeerlijk onderscheid te maken naar de bestemming na het verlaten van het ouderlijk huis. Tevens is het vanuit het perspectief van de deelnemers meer aannemelijk om de beslissing over het verlaten van het ouderlijk huis te zien als een verzamelbegrip voor twee afzonderlijke keuzen: de overgang naar alleenwonend en de overgang naar (on)gehuwd samenwonen

In het vervolg komen de twee manieren om het ouderlijk huis te verlaten afzonderlijk aan de orde. Het uit huis gaan om te gaan huwen (of samenwonen) en het als alleenstaande gaan wonen zijn twee gebeurtenissen in de demografische levensloop die te beschouwen zijn als zogenaemde 'competing risks' (Hooimeijer en Mulder 1999). Empirische gegevens over de beide manieren van het uit huis gaan in de jaren negentig vertonen een helder patroon (zie tabellen 4.1 en 4.2 in paragraaf 4.4). Van de 18 tot en met 26-jarige nog thuiswonende mannen gaat jaarlijks eenzesde het huis uit, van de vrouwen iets minder dan eenvierde. Deze cijfers voor de uitstroom zijn hoger naarmate men ouder is. Opvallend is de verschuiving in de bestemming bij het verlaten van het ouderlijk huis. Terwijl de jongste vertrekkers vaker kiezen voor het alleen wonen, kiezen de oudere vaker voor samenwoning. Verder blijkt onder werkende thuiswonende jongeren een grotere uitstroom dan onder thuiswonenden die nog studeren of een uitkering ontvangen. In hoeverre deze sociaal-economische kenmerken van invloed zijn geweest op het keuzeproces zal onderwerp zijn van een multivariate toetsing.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Vanuit het theoretisch kader wordt aangegeven in hoeverre inkomensrestricties van belang zijn voor het (on)gehuwd samenwonen en het alleen gaan wonen. Tevens wordt ingegaan op de vraag of de huishoudensvorming een stuwende kracht is achter de inkomensvorming. De hypothesen hierover staan in paragraaf 4.2.2. In paragraaf 4.3 wordt gewezen op de problemen die opduiken als men de onderzoeksvraag wil beantwoorden met transversale onderzoeksgegevens. Vervolgens komt in paragraaf 4.4 de onderzoeksopzet aan de orde.

4.2 Theoretisch kader

4.2.1 Inkomen en huishoudensvorming

De vraag of sociaal-economische differentiatie aanwezig is in de huishoudensvorming door Nederlandse jongeren valt aan de hand van bestaand onderzoek moeilijk te beantwoorden. Veel gebruikte argumenten voor de afwezigheid van inkomensrestricties zijn gelegen in de ruime keuzemogelijkheden die het sociale

zekerheidsstelsel biedt en de historisch gezien sterke inkomenspositie bij jongeren. Hierdoor zou iedereen die dit wenst in staat zijn tot het voeren van een zelfstandige huishouding (WRR 1997). Met name de studiefinanciering, gemeentelijke bijstand en individuele huursubsidie zouden de economische noodzaak om thuis te blijven hebben weggenomen. Verder is het recht op zelfstandige huisvesting toegekend aan alle 18-plussers. In zo'n situatie is het terecht dat gelet wordt op de wijze waarop jongvolwassenen en hun ouders met de geboden keuzevrijheid omgaan. Toch is voorzichtigheid geboden. De afgelopen twintig jaar lag de stijging van de jeugdlonen onder de prijs-inflatie, de prijsstijging voor zelfstandige huisvesting daar ruim boven. Daarnaast stelt het gaan samenwonen andere eisen aan de huisvesting dan het gaan alleen wonen, en zal daar-door de rol van het inkomen en de inkomenszekerheid in beide gevallen verschillend zijn. Deze overwegingen pleiten ervoor de bovengenoemde veronderstelling te onderwerpen aan een empirische toetsing.

Toetsing van de rol van het inkomen wordt bemoeilijkt door gebrek aan geschikt empirisch materiaal. Met de meeste gegevensbestanden is alleen bekend wat de sociaal-economische positie is na het moment van het uit huis gaan. De transversaal opgezette onderzoeken blijven hierdoor beperkt tot de analyse van de samenhang tussen zelfstandigheidsgraad en de inkomensbronnen op één moment (Fitié 1988; Ferment 1988; Latten 1990; Visser 1994; van Hoorn 1994). Dit zou geen enkel probleem opleveren als jongeren onveranderlijk zouden zijn met betrekking tot hun inkomensbron en inkomenshoogte, maar dat is niet zo. Hierdoor blijft onduidelijk of de sociaal-economische kenmerken voor de gebeurtenis slijmulerend werken of juist remmend. Verder valt niet te achterhalen in hoeverre de huis-houdensvorming bijdraagt aan de inkomensmutaties van jongeren. Door het aanwenden van panelgegevens wordt dit bezwaar ondervangen (zie ook hoofdstuk 3).

4.2.2 Hypothesen

Op grond van de literatuur en nog onbeantwoorde vragen naar aanleiding van analyses van statische verbanden is een aantal hypothesen geformuleerd omtrent de relaties tussen het uit huis gaan en de inkomensverwerving op microniveau. Als eerste komen de hypothesen aan bod over de sociaal-economische kenmerken die van invloed zijn op het uit huis gaan, ongeacht de gekozen bestemming, gevolgd door de hypothesen over het uit huis gaan om te gaan huwen of samenwonen en de hypothesen over het uit huis gaan met bestemming alleen wonend. De afhankelijke variabele in de hypothesen is steeds het al dan niet optreden van een van de genoemde gebeurtenissen, uitgedrukt in veronderstelde verschillen in de kans op een dergelijke gebeurtenis. Tot slot wordt de hypothese besproken over het effect van huis-houdensvorming op de individuele inkomensmutaties.

De eerste hypothese luidt dat de kans op het uit huis gaan gelijk is binnen elk inkomens-niveau. Deze hypothese komt voort uit de veronderstelde verworvenheden van de moderne verzorgingsstaat, waarin sociaal-economische gelijkheid in de huishoudensvorming een belangrijke doelstelling is. Door de uitbouw van de verzorgingsstaat zou een laag inkomen geen belemmering meer zijn om een zelfstandig huishouden te gaan voeren. De timing van de huishoudensvorming is hierdoor inkomensonafhankelijk geworden. Tussen werkenden, uitkeringsontvangers en studenten bestaan naar verwachting geen verschillen die gerelateerd zijn aan hun inkomensniveau, omdat de financiële drempels zijn weggenomen. De leeftijd van de thuiswonende jongeren speelt verder een belangrijke rol. In het theoretisch hoofdstuk is reeds aangegeven dat het zelfstandig gaan wonen een wens is die hoog staat in de hiërarchie van individuele doelstellingen. Deze preferentie is niet meteen bij iedere 18 jarige manifest, maar groeit langzaam uit. De verwachting is dat de uitstroombkans uit het ouderlijk huis stijgt met de leeftijd. Hoewel er volgens deze eerste hypothese geen inkomenseffecten zullen voorkomen, wordt juist wel sterk rekening gehouden met leeftijdseffecten. Het verlaten van het ouderlijk huis vindt zeer gelokaliseerd in de levensloop plaats: van de 18-jarigen woont nog bijna iedereen bij de ouders, vanaf het 27-ste jaar is bijna iedereen het huis uit. Het aandeel jongeren dat zelfstandig woont, neemt dus binnen een periode van tien jaar in snel tempo toe. Dat hier een afzonderlijk leeftijdseffect optreedt, is om meer redenen te verwachten. De leeftijd is een belangrijke indicatie voor de sociale en mentale vaardigheden, de ontwikkeling van ambities en de rechten van de verzorgingsstaat.

Een concurrerende hypothese gaat uit van een voorsprong van werkenden ten opzichte van niet-werkenden. Deze veronderstelling is gebaseerd op het gemengde karakter van de verzorgingsstaat, die nog steeds veel elementen van een productiemaatschappij bevat (Stiphout 1988). De achterliggende gedachte is dat het ontbreken van een werkkring leidt tot een achterstandspositie op andere terreinen. Dit is merkbaar aan het overheidsbeleid, dat prioriteit geeft aan werkgelegenheid van jongeren boven de koopkracht van hun uitkering. Bij jongeren die buiten het arbeidsproces staan, is een tragere uitstroom uit het ouderlijk huis te verwachten ten opzichte van de rest. Door gebrek aan perspectief zullen zij belangrijke beslissingen uitstellen, of de financiële risico's onaanvaardbaar hoog vinden. Verder hebben werkende jongeren wel eens te maken met de noodzaak om te verhuizen vanwege het werk. Bij deze hypothese komen geen noemenswaardige verschillen voor tussen werkende jongeren onderling. Net als bij de eerste hypothese neemt de kans om uit huis te gaan toe met de leeftijd.

Over het verlaten van het ouderlijk om te gaan huwen of samenwonen zien drie zienswijzen te onderscheiden.

Een stimulans voor deze gebeurtenis is naar verwachting het hebben van een hoog inkomen uit een werkkring, vanwege de hiermee samengaande consumptiemogelijkheden (hypothese 3). Ongunstige omstandigheden zijn het ontvangen van een uitkering, het volgen van een studie, en in mindere mate het ontvangen van een laag loon. Daarnaast speelt, zoals boven aangegeven, de leeftijd een rol.

Een aanvullende hypothese gaat over het verdwijnen van de economische sekseverschillen. Binnen de klassieke theorie, waarin een sociaal zekerheidsstelsel onbekend is, wordt voor beide geslachten een tegengestelde reactiepatroon vanuit het inkomen verondersteld. Vrouwen met een laag inkomen en mannen met een hoog inkomen hadden de gunstigste uitgangspositie voor huishoudensvorming. Vanaf de jaren zestig werd dit effect teniet gedaan. Sindsdien is het huwelijk minder dominant in de individuele levensloop. De verklaring hiervoor is volgens de 'new home economics' het wegvallen van de sekseverschillen in de inkomensverwerving (Becker 1991). De toegenomen verdien capaciteit van vrouwen leidde immers tot een vermindering van het economisch voordeel van het huwen. Als dat zo is, dan zou dat op microniveau merkbaar zijn door een lagere uitstroom met bestemming (on)gehuwd samenwonend voor vrouwen met een hoog inkomen (hypothese 4).

Critici van de 'new home economics' komen met concurrerende verklaringen (Oppenheimer 1988). Het kostenplaatje van het huwen is ondertussen drastisch gewijzigd. Thuiswonende mannen en vrouwen ondervinden dit op twee punten. Ten eerste is de opleidingsduur enorm toegenomen en is het moment van baanzekerheid voor mannen en vrouwen op steeds hogere leeftijd komen te liggen. Zo vroeg mogelijk uit huis gaan om te huwen brengt dan hoge kosten met zich mee. Vastigheden worden naar een later moment in de levensloop verschoven. Ten tweede is de omvang van de huishoudenstaken gering zolang er geen kinderen zijn. De taakverdeling gaat dan nog niet ten koste van de beschikbare tijd voor de arbeidsmarkt. Uit huis gaan om te gaan huwen of samenwonen staat los van de arbeidsdeelname en men behoeft geen verlies van inkomsten in te calculeren. Tevens zorgt de toegenomen benutting van de verdien capaciteit van vrouwen ook voor de financiële middelen om huishoudelijke taken uit te besteden. De mogelijkheden variëren van de consumptie van gebruiksklare voeding tot de indienstneming van een werkster aan huis. De vijfde hypothese luidt dat het hebben van een werkkring bij mannen en vrouwen gunstig uitpakt op de kans op het uit huis gaan om (on)gehuwd te gaan samenwonen.

Welke sociaal-economische omstandigheden zijn nu gunstig om alleen te gaan wonen, en welke pakken ongunstig uit op de kans om als alleenstaande het ouderlijk huis te verlaten? De veronderstelling van inkomensafhankelijkheid in het algemeen (hypothese 6) staat tegenover de verwachting dat jongeren voornamelijk door enkele omstandigheden extra gestimuleerd worden om alleen te gaan wonen. Het volgen van een studie maakt het vaak wenselijk om op kamers te gaan wonen, hetgeen de kans verhoogt om als alleenstaande het ouderlijk huis te verlaten (hypothese 7). Verder wordt verwacht dat de wens om alleen te gaan wonen gevoerd wordt door preferenties die met de leeftijd samenhangen.

De keerzijde van de wisselwerking tussen inkomensmutaties en de huishoudensvorming is het effect van een verandering in huishoudenspositie op de individuele inkomensmutaties. Getoetst wordt de hypothese dat de huishoudensvorming bijdraagt aan de individuele inkomensontwikkeling bij jongeren. Hypothese 8 luidt dat personen die veranderen van huishoudenspositie een gunstigere inkomensontwikkeling hebben ten opzichte van de rest. De redenen hiervoor zijn de aanpassing van uitkeringsrechten aan het niveau van een zelfstandig wonenden of het verhuizen in verband met een betere werkkring. Deze hypothese vloeit voort uit de veronderstelling dat het maatschappelijk proces van individualisering is gestimuleerd door de expansie van de verzorgingsstaat (Fitié 1988; WRR 1997).

In de paragrafen 4.4 en 4.5 komen de analyse-opzet en de resultaten van de toetsing aan de orde. Hieraan voorafgaand vindt een bespreking plaats van het statisch verband tussen enkele sociaal-economische en demografische kenmerken. Hieruit wordt duidelijk welke aanwijzingen de bestaande statistieken geven omtrent de wijze waarop jongeren hun carrières op deelterreinen onderling afstemmen.

4.3 Het statisch verband tussen leeftijd, huishoudenspositie en loonhoogte

Een eerste stap in het verkrijgen van inzicht in de relatie tussen de inkomenshoogte en de huishoudenscarrière is het aantonen van verschillen in de inkomensverwerving tussen thuiswonenden, alleenstaanden, en duurzaam samenwonenden. Wanneer zich geen inkomensverschillen zouden voordoen, is het weinig zinvol te letten op eventuele inkomenseffecten. Bij een grote diversiteit tussen de drie huishoudensposities is wellicht sprake van selectiviteit in de in- en uitstroom, zoals beschreven in de hypothesen.

De diversiteit in de inkomensontwikkeling wordt beschreven met behulp van leeftijdsloonprofielen naar huishoudenspositie. Wanneer sprake is van een inkomensafhankelijk uitstroom richting samenwonen, dan zou dat tot uitdrukking moeten komen in verschillende niveaus van de leeftijdsloonprofielen. Figuur 4.1 heeft

betrekking op mannen, Figuur 4.2 op vrouwen. De profielen zijn opgesteld voor jongeren die gedurende het gehele jaar uit-sluitend loon ontvingen (tenminste 7 000 gulden, en geen studiebeurs, of uitkering). De

Figuur 4.1 Leeftijd en loonhoogte (mannen, 1989)

Figuur 4.2 Leeftijd en loonhoogte (vrouwen, 1989)

twee figuren bevatten naast de profielen de tertielgrenzen van alle werkenden, voor mannen en vrouwen afzonderlijk.

Uit de ligging van de loonprofielen valt op te maken dat thuiswonenden en alleenstaanden enerzijds en samenwonenden anderzijds in economisch opzicht verschillend zijn. Zo ontvangen 25-jarige samenwonenden ruim 35 000 gulden, tegenover ruim 32 000 gulden bij alleenstaanden en thuiswonenden. In de meeste leeftijdsklassen ligt het gemiddeld loon van gehuwde mannen boven dat van de thuis- en alleenwonenden mannen. Bij vrouwen is het omgekeerd patroon waarneembaar: (on)gehuwd samenwonenden ontvangen het minst loon, daarboven zitten de thuiswonenden en aan de top de alleenstaanden. Een 25-jarige alleenstaande vrouw ontvangt gemiddeld 30 000 gulden loon, een 25-jarige thuiswonende vrouw gemiddeld 28 000 gulden, terwijl de 25-jarige (on)gehuwd samenwonende vrouw gemiddeld 27 000 gulden in een jaar ontvangt. Deze bedragen liggen duidelijk onder de boven genoemde gemiddelden bij de mannen. Sekseverschillen in het jaarinkomen zijn erg groot bij duurzaam samenwonenden, en gering bij thuis- en alleenwonenden.

De waargenomen verschillen roepen de vraag op of bij de mannen een hoog inkomen een stimulans was om te gaan huwen of samenwonen, en of vrouwen met een laag inkomen eerder geneigd zijn te gaan huwen of samenwonen. Het is verleidelijk om de keuze tussen de drie huishoudensposities nu al te verklaren uit seksespecifieke inkomenseffecten (zie hypothese 4). Vrouwen met een hoog inkomen verkiezen daarbij eerder de status van alleenstaande en mannen met een hoog inkomen die van gehuwde partner. Deze conclusie is pas gerechtvaardigd als bekend is wat de inkomenspositie was voorafgaand aan de gebeurtenis, en die is niet af te leiden uit de figuren 4.1 en 4.2.

Tegenover de duidelijk afwijkende positie van samenwonenden staan de geringe verschillen tussen thuis- en alleenwonenden. Dit ondergraaft de stelling dat alleen jongeren met een laag loon de beslissing om uit huis te gaan uitstellen. Dit zou een ondersteuning kunnen zijn voor de hypothese van inkomensonafhankelijkheid (hypothese 6). Dit valt echter niet met zekerheid te zeggen. Net als bij de uitstroom richting samenwonend is het raadzaam te beschikken over longitudinale gegevens.

De hier gepresenteerde loonprofielen versterken het vermoeden dat bij het uit huis gaan financiële motieven een rol spelen, en geven aan dat het zinvol is daarbij te kijken naar de gekozen bestemming. Toch is het te vroeg voor een causale interpretatie van zo'n statisch verband. In paragraaf 4.2.1 is reeds aangegeven dat dergelijke conclusies pas mogelijk zijn als bekend is wat de loonhoogte was op of voor het moment van de overgang naar samenwonend. Ondanks de uitgesproken empirische resultaten, blijft onduidelijk op welke wijze het inkomen van invloed is op de huishoudenspositie. De longitudinale toetsing van deze relatie is onderwerp van de volgende paragrafen.

4.4 Operationalisering en opzet van de analyses

Een toetsing van het effect van de inkomenspositie op het individuele keuzegedrag stelt hoge eisen aan de manier waarop het inkomen wordt gemeten. Bij de operationalisering van de sociaal-economische positie zijn verschillende kenmerken van het inkomen verwerkt. De redenen hiervoor liggen zowel op theoretisch vlak als in de aard van de beschikbare gegevens.

De hypothesen beschrijven mogelijke effecten van de economische hulpbronnen op het demografische keuzeprocess, met inachtneming van een autonoom leeftijdseffect. Door de toegenomen flexibiliteit op de arbeidsmarkt en de bij horende snelle opeenvolgingen van perioden met werk en werkloosheid is een toedeling over sterke en zwakke posities pas uitvoerbaar met gegevens over langere tijd. Met betrekking tot de inkomensbronnen en loonhoogte is een meting over het gehele jaar geschikter dan die van één peildatum. De wijze waarop jongeren een vertaalslag maken aan de hand van de aanwezige hulpbronnen bepaalt verder de uitkomsten van het keuzeprocess. Dat jongeren hun eigen situatie relateren aan een algemeen normbedrag voor

de gehele volwassen bevolking is twijfelachtig. Een meer aannemelijk uitgangspunt is dat thuiswonenden hun leeftijdgenoten als referentiekader hanteren en bij hun keuze om zelfstandig te gaan wonen mede laten meewegen wat hun relatieve positie is. Dit pleit voor het gebruik van een leeftijdspecifieke loonhoogte. De beoordeling van de inkomenspositie is aldus positief, neutraal of negatief, afhankelijk van de afstand tot hetgeen leeftijdgenoten in doorsnee verdienen. Deze werkwijze voorkomt tevens dat de loonhoogte een directe afspiegeling is van de leeftijd van de werknemer.

De sociaal-economische positie is daarom geoperationaliseerd als de belangrijkste inkomensbron die gedurende een jaar is verworven en de relatieve inkomenspositie. Dit levert een categoriale variabele op, bestaande uit zes klassen: studerend, met uitsluitend een uitke-ring, overige inkomensontvangers, werknemers met een laag loon, werknemers met een gemiddeld loon, en werknemers met een hoog loon. De rangorde van de werknemers naar loonhoogte is bepaald op grond van de op iedere leeftijd waargenomen verdeling in tertiaal-groepen. Hiervoor zijn de tertiaalgrenzen in de Figuren 4.1 en 4.2 gehanteerd. Ontvangers van een laag loon bevonden zich in het leeftijdsloonprofiel in de eerste tertiaal-groep, ont-vangers van een gemiddeld loon tussen de eerste en tweede tertiaal, en ontvangers van een hoog loon in de derde tertiaal-groep. De spreiding van de inkomenshoogte bij de niet-actie-ven (studerend ofwel WSF-ontvanger, met uitkering, en overig) is overigens gering.

De analyses blijven, naast leeftijd, beperkt tot sociaal-economische indicaties. In het IPO ontbreken gegevens over behaald opleidingsniveau, persoonlijkheidskenmerken, religieuze opvattingen of soort arbeidscontract. Het inkomen van personen die voor de fiscus niet beschreven zijn, bijvoorbeeld door verblijf in het buitenland, valt ook buiten de waarne-ming. Personen zonder inkomen zijn ingedeeld bij de overige inkomensontvangers. Een kamerbewoner is doorgaans als alleenstaand geregistreerd, evenals niet-gehuwde studenten op een adres van twee of meer personen.

De gekozen multivariate analysetechniek is logistische regressie, waarbij het te verklaren kenmerk het al dan niet meemaken van een gebeurtenis is (zie paragraaf 3.4). In deze ana-lyses gaat het om drie soorten statusovergangen, ofwel drie overgangskansen die gerela-teerd zijn aan de specifieke risicobevolking van thuiswonende jongeren. Dit zijn het uit huis gaan ongeacht bestemming, het uit huis gaan met bestemming alleenstaand, en het uit huis gaan met bestemming met een partner wonen. Bij de toetsing zijn aparte modellen voor mannen en vrouwen opgenomen, vanwege de onderling sterk uiteenlopende timing van huishoudensvorming.

De inperking van de risicobevolking tot de 18-26 jarigen is gelegen in het in deze leeftijds-fase vrijwel lineair stijgen van de overgangskanen. Het aantal thuiswonenden boven de 26 jaar is overigens vrij gering. Opgenomen effecten zijn kenmerken in 1989, het jaar vooraf-gaand aan het peiljaar voor de gebeurtenis (1990). Leeftijd is opgenomen als continue vari-abele. Op grond van de hypothesen waarin zowel de sociaal-economische positie als de leeftijd beide mogelijk van belang zijn (hypothesen 2, 3 en 7), is een interactie-effect van leeftijd en sociaal-economische positie bij de toetsing betrokken. In het databestand zijn ruim 2 700 vrouwen en ruim 4 000 mannen aangetroffen die aan de criteria voor de risico-bevolking voldeden.

4.5 Het effect van de economische carrière op het verlaten van het ouderlijk huis

Is er nog sprake van economische begrenzungen in het keuzepoces van thuiswonende jongeren? Ter beantwoording van deze vraag volgt hieronder een formele toetsing van de hypothesen uit paragraaf 4.2.2.

De bivariate overgangskansen van thuiswonenden uitgesplitst naar leeftijd vertonen voor beide geslachten een oplopende reeks: hoe ouder men is, hoe hoger de kans dat men het jaar daarop de overstap naar alleenwonend of samenwonend maakt. Zo heeft een 18-20 jarige man een overgangskans richting alleenwonend van 0,09 en richting samenwonend van 0,01.

Tabel 4.1 Overgangskansen van het uit huis gaan naar leeftijd (1989-1990, in %)

	Mannen		Vrouwen	
	naar alleen wonend	naar samen-wonend	naar alleen wonend	naar samen-wonend
18-20 jaar	9	1	14	5
21-23 jaar	15	6	16	14

24-26 jaar	14	12	18	21
Totaal	12	5	15	9

Bron: IPO

Voor 24-26 jarige mannen is de overgangskans richting alleenwonend gestegen tot 0,14 en richting samenwonend tot 0,12 (zie tabel 4.1). De overgangskansen bij vrouwen vertonen hetzelfde leeftijdseffect als bij de mannen, al zijn ze wat betreft de kans om alleen te gaan wonen aanzienlijk hoger en wat betreft de samenwoonkans fors hoger.

De andere verklarende variabele is de sociaal-economische positie (zie tabel 4.2). De ge-middelde overgangskans richting alleenwonend is voor mannen 0,12. Onder dit gemiddelde bevinden zich de mannen in de loonklasse gemiddeld en hoog. De overgangskans richting samenwonend is voor mannen 0,05. Hieronder bevinden zich de WSF-ontvangers, uitke-ringsontvangers en de categorie overige inkomensontvangers. De overgangskans richting alleenwonend is bij vrouwen 0,15, vrouwen in de loonklasse laag en gemiddeld bevinden zich hier iets onder (resp. 0,13 en 0,12).

Tabel 4.2 Overgangskansen van het uit huis gaan naar sociaal-economische positie (1989-1990, in %)

	Mannen		Vrouwen	
	naar alleen wonend	naar samen-wonend	naar alleen wonend	naar samen-wonend
WSF	12	1	16	2
Uitkering	15	3	15	6
Laag loon	15	9	13	15
Gemiddeld loon	10	10	12	15
Hoog loon	11	9	16	19
Overig	13	3	15	8
Totaal	12	5	15	9

Bron: IPO

Bij vrouwen tekent zich bij de overgangskans richting samenwonend net als bij de mannen een duidelijk onderscheid af tussen loonontvangers en de andere categorieën. De samen-woonkans van vrouwelijke werknemers is beduidend hoger dan de 0,09 van alle thuiswo-nende vrouwen

De uiteindelijke uitkomsten van de logistische regressie zijn verkregen na een stapsgewijze procedure waarin verwijdering van niet-significante effecten plaatsvond. Interactie-effecten bleken in geen van de modellen significant (zie tabel 4.3).

Tabel 4.3 Modelresultaten verlaten ouderlijk huis (Bèta's)

	Mannen			Vrouwen		
	Model 1 totaal uit huis	Model 2 naar samen- wonend	Model 3 naar alleen wonend	Model 1 totaal uit huis	Model 2 naar samen- wonend	Model 3 naar alleen wonend
Leeftijd	<i>0,2105</i>	<i>0,2829</i>	<i>0,1362</i>	<i>0,1673</i>	<i>0,2076</i>	<i>0,0946</i>
Sociaal-economische positie:						
- WSF		<i>-1,4666</i>	<i>0,1731</i>	<i>-0,0069</i>	<i>-1,1789</i>	<i>0,2559</i>

- Uitkering	<i>-0,7312</i>	0,0446	<i>-0,0193</i>	<i>-0,5767</i>	0,0504
- Laag loon	<i>0,6180</i>	0,1554	0,0054	<i>0,5151</i>	-0,1357
- Gemiddeld loon	<i>0,7978</i>	-0,3261	-0,0008	<i>0,4475</i>	<i>-0,2928</i>
- Hoog loon	<i>0,7805</i>	-0,1733	<i>0,0175</i>	<i>0,7493</i>	0,0513
- Overig	0,0015	0,1261	0,0041	0,0437	0,1717
Constante	-6,1068	-9,4305	-4,9295	-4,6535	-3,7770

Bron: IPO
in schuinschrift: significant ($p < 0,05$)

Toetsing van de totale overgangskans van het uit huis gaan (zie tabel 4.3, model 1) gaf bij mannen als resultaat dat alleen het leeftijdseffect significant is. Bij vrouwen bleek naast een sterk leeftijdseffect dat een hoog loon een stimulans is, en het ontvangen van een uitkering remmend uitpakt. Het effect van de sociaal-economische positie op de totale uit huis gaan kans is bij mannen afwezig en bij vrouwen gering. De resultaten ondersteunen de hypothese

van inkomensafhankelijkheid voor de totale overgangskans (hypothese 1). Voor het ver-ondersteld verschil tussen werkenden enerzijds en niet-werkenden anderzijds (hypothese 2) bestaan onvoldoende aanwijzingen. Weliswaar vertonen vrouwen met een uitkering een significant lagere uitstroombkans, maar een duidelijke overeenkomst tussen werkenden - de kerngedachte van hypothese 2 - ontbreekt. Zo bezien lijkt er geen effect te zijn van de sociaal-economische positie op de huishoudensvorming, conform de hypothese van inkomensafhankelijkheid binnen het Nederlandse socialezekerheidsstelsel.

Echter zoals hiervoor is betoogd, dient de bestemming bij het uit huis gaan in de beschouwing te worden betrokken om een beter inzicht te krijgen in de rol van het inkomen bij het uit huis gaan. Dan blijken wel degelijk effecten van de sociaal-economische positie op de huishoudensvorming. Voor de afzonderlijke bestemmingen bij het uit huis gaan blijkt duidelijk steun voor de hypothesen van inkomensafhankelijkheid.

De modelresultaten van het uit huis gaan met bestemming duurzaam samenwonend (zie tabel 4.3, model 2) geven vooral steun aan de hypothese van de kloof tussen werkenden en niet-werkenden (hypothese 5). Het hebben van een werkkring is voor thuiswonenden een stimulans om (on)gehuwd te gaan samenwonen, studie en werkloosheid hebben hierop een vertragende werking. Verder blijkt een duidelijke weerlegging van de hypothese over het tegengesteld reactiepatroon van mannen en vrouwen (hypothese 4). Een scherp contrast met de 'new home economics' vormt het resultaat dat vrouwen met een hoog loon een iets grotere kans op samenwonen bij het uit huis gaan hebben, dan vrouwen met een laag loon. Daarnaast is bij mannen hetzelfde te zien. Werkenden met een hoog loon vertonen een grotere kans op samenwonen bij uit huis gaan dan werkenden met een laag loon. Dit patroon ondersteunt de derde hypothese: hoe hoger het inkomen, hoe hoger de overgangskans richting samenwonen. De parameters bij mannen en vrouwen met een laag loon (0,6180 en 0,5151) komen echter wel dicht in de buurt van de parameters van de meestverdienende werkende mannen en vrouwen (0,7805 en 0,7493).

Bij de modelparameters van het uit huis gaan met bestemming alleenstaand (zie tabel 4.3, model 3) is bij mannen en vrouwen hetzelfde patroon waarneembaar. De overgangskans wordt vooral beïnvloed door de leeftijd en de aanwezigheid van bijzondere omstandigheden, zoals het volgen van een studie. Vooral de als hoog veronderstelde uitstroom van studerende richting alleenwonend (hypothese 7) komt duidelijk uit de analyses naar voren. De modelparameters liggen zowel bij de mannen (0,1731) als bij de vrouwen (0,2559) duidelijk boven de nul. Hoewel de onderlinge verschillen tussen werkenden en uitkerings-ontvangers gering zijn, wordt de hypothese van inkomensafhankelijkheid (hypothese 6) verworpen. De reden hiervoor is dat studerende sterk van de rest afwijken, en dat thuis-wonenden met een gemiddeld loon (ten opzichte van hun leeftijdgenoten) een sterk ver-laagde overgangskans vertonen. Dit geldt zowel bij de mannen (-0,3261) als de vrouwen (-0,2928).

Uit de analyse van het uit huis gaan door Nederlandse jongeren blijkt dat op microniveau de sociaal-economische omstandigheden het keuzeproces beïnvloeden. Bij thuiswonende jongeren is het hebben van een werkkring een stimulans om (on)gehuwd te gaan samenwonen, het volgen van een studie en het ontvangen van een uitkering hebben hierop een vertragend effect. Het uit huis gaan om alleen te wonen is sterk gekoppeld aan de het volgen van een studie. Op dit punt bestaat verder geen relatie met de inkomenshoogte of het ontvangen van een uitkering. Er zijn geen aanwijzingen voor het idee dat thuiswonende vrouwen met een hoog inkomen minder vaak een samenwoonrelatie beginnen dan vrouwen met een laag inkomen, of vaker alleen gaan wonen.

4.6 Het effect van huishoudensvorming op de inkomensmutaties bij jongeren

Als tweede stap in de analyse van de wisselwerking tussen inkomensmutaties en de huishoudensvorming wordt het effect van een verandering in huishoudenspositie op de individuele inkomensmutaties onderzocht. Getoetst wordt hypothese 8 uit paragraaf 4.2.2, dat de huishoudensvorming bijdraagt aan de individuele inkomensontwikkeling bij jongeren. Dit betekent dat personen die veranderen van huishoudenspositie een gunstigere inkomensontwikkeling zouden hebben ten opzichte van de rest. De inkomensmutaties betreffen die van het individueel besteedbaar inkomen en zijn ingedeeld in vier mutatieklassen (negatief, stijging met 0-9, 10-24, 25-49, of tenminste 50 procent). Tabel 4.4 beschrijft eerst de veranderingen van het besteedbaar inkomen naar leeftijd en geslacht, voordat wordt overgegaan tot het relateren van deze inkomensmutaties aan de biografische levensloop.

Tabel 4.4 Mutatie in individueel besteedbaar inkomen naar leeftijd en geslacht (1990-1991, in %)

	Leeftijd				Totaal
	18-20 jaar	21-23 jaar	24-26 jaar	27-29 jaar	Absoluut
Mannen					
- Negatief	11	13	13	14	13
- 0-9 procent	3	7	12	14	9
- 10-24 procent	7	18	29	34	22
- 25-49 procent	15	24	26	25	23
- 50 procent of meer	64	38	20	13	33
Totaal (x 1 000)	360,0	366,7	395,4	370,4	1 492,5
Vrouwen					
- Negatief	12	17	25	29	20
- 0-9 procent	3	8	16	16	10
- 10-24 procent	6	22	28	29	21
- 25-49 procent	15	24	17	13	18
- 50 procent of meer	64	29	14	13	31
Totaal (x 1 000)	313,8	326,5	304,1	254,4	1 198,8

Bron: IPO

Een inkomensachteruitgang kwam voor bij dertien procent van de mannen, bij de vrouwen zelfs 20. De inkomensmutaties zijn sterk gekoppeld aan de leeftijd. Bij de 18-20 jarige mannen stijgt bij 64 procent het inkomen met de helft of meer. Naarmate men ouder is, neemt dit percentage af tot dertien procent bij de 27-29 jarigen. Toch bevindt zich nog 34 procent van de 27-29 jarige mannen zich in de mutatieklasse 10-24, en een kwart in de klasse 25-49. Op hogere leeftijd treedt bij veel vrouwen een daling van het inkomen op. Bij een kwart van de 24-26 jarige vrouwen is een daling te zien, bij 27-29 jarigen is dit bij bijna 30 procent het geval.

Hoewel de procentuele veranderingen aan de hoge kant zijn, is nog geen sprake van een snelle groei naar een hoog inkomensniveau. Zouden absolute inkomensmutaties in guldens zijn weergegeven, dan zou het relatief geringe belang van de mutaties zijn opgevallen. Uit de procentuele veranderingen valt het sprongsgewijze karakter op van de individuele inkomensgroei. Jongeren met een stabiel inkomensverloop zijn zeldzaam.

Tabel 4.5 Mutatie in individueel besteedbaar inkomen naar geslacht en verandering van positie (1989-1991, in %)

	Huishoudenspositie en inkomensbron hetzelfde (1)	Alleen huishoudenspositie anders (2)	Alleen inkomensbron anders (3)	Beide anders (4)
Mannen				
- Negatief	12	12	9	15
- 0-9 procent	11	12	4	3
- 10-24 procent	28	28	9	9
- 25-49 procent	27	24	16	13
- 50 procent of meer	22	24	62	60
Totaal (x 1 000)	747,3	275,8	262,0	117,2
Vrouwen				
- Negatief	22	17	20	15
- 0-9 procent	14	10	4	4
- 10-24 procent	28	25	8	7
- 25-49 procent	19	25	10	12
- 50 procent of meer	17	23	58	62
Totaal (x 1 000)	580,6	226,1	233,9	120,0

Bron: IPO

De combinatie van het al dan niet wisselen van huishoudenspositie, en het al dan niet wisselen van sociaal-economische positie levert vier mogelijkheden op: geen van beide is veranderd, verandering van huishoudenspositie, verandering in sociaal-economische positie, of verandering van beide (kolom 1 tot en met 4 in tabel 4.5). Een vergelijking van de inkomensmutaties van personen die onveranderlijk waren met betrekking tot huishoudenspositie en inkomensbron met die van personen die uitsluitend een verandering in huishoudenspositie meemaakten (kolom 1 en 2), laat voor mannen geen enkel verschil zien.

Met andere woorden, een verandering in de huishoudenspositie levert voor deze groep geen inkomensverbetering op. Ook bij de groep die wel een wisseling van inkomensbronnen meemaakte (kolom 3 en 4) is het effect van verandering in huishoudenspositie zeer klein en eerder negatief dan positief. Bij de vrouwen ontstaat echter een ander beeld. Zowel bij vergelijking van kolom 1 met 2, als bij vergelijking van kolom 3 met 4, blijkt een ongunstigere inkomensontwikkeling bij vrouwen die in dezelfde huishoudenspositie verbleven.

Dit verschil is het sterkst bij de jongste leeftijdsgroepen. Een voor de hand liggende verklaring zou de reductie van de werkweek kunnen zijn, enige tijd na verandering van huishoudenspositie. Dat betekent dat niet het huwen of samenwonen zou leiden tot vermindering van het arbeidsaanbod van vrouwen, maar een of meer andere gebeurtenissen, zoals het krijgen van kinderen. Bovenstaande gegevens bieden hierover geen uitsluitel. Daarom wordt in de volgende hoofdstukken aandacht besteed aan de inkomensmutaties in de eerste jaren vlak na duurzame samenwoning en rondom de overgang naar ouderschap.

4.7 Conclusies

De economische carrière van Nederlandse jongeren blijkt van invloed op de individuele huishoudenscarrière. Met name voor de stelling van afwezigheid van sociaal-economische ongelijkheid, de eerste hypothese, is de

empirische basis onvoldoende. De uiteen legging in twee afzonderlijke beslissingsprocessen maakt duidelijk dat de sociaal-economische positie vooral effect heeft op de gekozen bestemming. De rol van het inkomen is anders bij het beslissingsproces over het alleen gaan wonen, dan bij de keuze ten aanzien van het (on)-gehuwd gaan samenwonen. Doordat deze effecten in tegenovergestelde richting werken, heffen ze elkaar in de onderhavige onderzoeksperiode nagenoeg op en blijft slechts een leeftijdseffect over. Zo maakt het volgen van een studie het alleen wonen aantrekkelijk en het met een partner wonen onaantrekkelijk. Andersom vertonen werkenden hoge samen-woonkansen en weinig geneigdheid om alleen te gaan wonen. Dit compenserend verschil is het grootst bij goedbetaalde werkenden van het mannelijk geslacht. Het patroon van samen-woonkansen levert een bevestiging van de hypothese van de kloof tussen werkenden en niet-werkenden. Binnen het socialezekerheidsstelsel bestaan blijkbaar economische restricties ten aanzien van demografische keuzen.

Er zijn geen aanwijzingen dat voor werkende en nog thuiswonende vrouwen het hebben van een laag loon het succes op de partnermarkt, afgemeten aan de kans om (on)gehuwd te gaan samenwonen, vergroot. De basis van deze verwachting is het idee dat het beginnen van een samenwoonrelatie gelijk staat aan het starten van een productie-eenheid, conform de theorie van de 'new home economics'. Wellicht is bij het uit huis gaan slechts sprake van een geringe toename van huishoudelijke taken en gaat de taakverdeling binnen het huishouden niet ten koste van de beschikbare tijd voor de arbeidsmarkt.

Uit de analyses blijkt verder dat de huishoudensvorming bij jonge mannen en vrouwen niet van invloed is op de individuele inkomensmutaties, zoals in hypothese 8 werd verondersteld. De waargenomen inkomensmutaties zijn in hoofdzaak terug te voeren op veranderingen van inkomensbron. In vergelijking met mannen komt bij vrouwen beduidend vaker een inkomensdaling voor.

In dit hoofdstuk is gekeken naar de transitiekansen op het (on)gehuwd gaan samenwonen van thuiswonenden. In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op de partnerkeuze en de sekseverschillen in de inkomensmutaties vlak na de start van een gezamenlijke huishouding. De sekseverschillen in de inkomensmutaties zijn hier nog niet in verband gebracht met het krijgen van kinderen. Hoofdstuk 6 beschrijft de wisselwerking tussen ouderschap en het inkomensniveau. De hypothesen worden dan niet getoetst aan het gedrag bij aanvang van de zelfstandige huisvesting, maar in een later stadium. Het opnemen van de gebeurtenis van het krijgen van kinderen is van belang, omdat op dat moment in de levensloop juist wel sprake is van een forse toename van huishoudelijke taken. Uit de empirische analyses zal dan blijken in hoeverre sprake is van sociaal-economische verschillen bij de overgang naar ouderschap.

4 VERLATEN VAN HET OUDERLIJK HUIS

4.1 Inleiding

In het Nederlandse onderzoek naar het uit huis gaan van jongeren is de gekozen invalshoek veelal de sociaal-culturele context, en minder of niet de economische positie van jongeren. Het eerder uit huis gaan in de jaren zestig en zeventig wordt algemeen verklaard uit de individualisering, het uitstel dat begin jaren tachtig optrad uit de smaller geworden gene-ratiekloof. Dergelijke analyses gaan voorbij aan de begrensdheid van de individuele keuze-mogelijkheden. Om hierin inzicht te krijgen, wordt zoals in hoofdstuk 2 is uiteengezet, een aantal hypothesen getoetst over de rol van het inkomen. Is er een verband waarneembaar met de inkomenshoogte, hebben werkenden een voorsprong, zijn er bijzondere situationele omstandigheden die het vertrek uit het ouderlijk huis bespoedigen, en leidt het zelfstandig gaan wonen tot verbetering van het inkomen? Bij het opstellen van de hypothesen is gebruik gemaakt van het begrippenkader van de theorie van de sociale productiefunctie (van Dijk en Siegers 1996; Lindenberg 1996). Individuen beslissen na een rationele afweging van de verwachte kosten en opbrengsten van een handeling. Externe invloeden op de beslissings-ruimte zijn op macroniveau de economische en sociaal-culturele ontwikkelingen, waarbij de verzorgingsstaat een intermedierende taak heeft. Op microniveau worden verklaringen voor individuele beslissingen gezocht in de variatie in persoonlijke hulpbronnen en restricties (zie Figuur 2.1). Doel van de analyses in dit hoofdstuk is na te gaan of verschillen in de inkomensverwerving bij jongeren van invloed zijn op de timing van het verlaten van het ouderlijk huis, en andersom of de huishoudensvorming zelf bijdraagt aan veranderingen van het persoonlijk inkomen.

De onderzoeksvraag wordt hier in navolging van eerdere onderzoeken gesplitst naar de eerstvolgende bestemming na het verlaten van het ouderlijk huis (zie ook Crommentuijn en Hooimeijer 1991; Mulder en Hooimeijer 1995). In de jaren tachtig voltrok zich een belangrijke verschuiving op dit punt: de eerstvolgende bestemming is niet langer meer het (on)gehuwd paar, maar alleenstaand. In verklaringen voor de groei van het aantal jonge alleenstaanden ligt de nadruk sterk op individualisering, emancipatie en ontkerkelijking (Latten 1990; Visser 1994; SCP 1998). Betekent dit tevens dat inkomensrestricties irrelevant waren bij zowel alleenstaanden als (on)gehuwd samenwoners? Of is de micro-economische context in sommige gevallen een stimulans om alleen te gaan wonen en in andere gevallen juist een aantrekkelijke voorwaarde om te gaan samenwonen? Door alleen te kijken naar de leeftijd waarop jongeren uit huis gaan vallen dergelijke compenserende effecten niet op. Voor de bestudering van de inkomensrestricties is het onontbeerlijk onderscheid te maken naar de bestemming na het verlaten van het ouderlijk huis. Tevens is het vanuit het perspectief van de deelnemers meer aannemelijk om de beslissing over het verlaten van het ouderlijk huis te zien als een verzamelbegrip voor twee afzonderlijke keuzen: de overgang naar alleenwonend en de overgang naar (on)gehuwd samenwonen

In het vervolg komen de twee manieren om het ouderlijk huis te verlaten afzonderlijk aan de orde. Het uit huis gaan om te gaan huwen (of samenwonen) en het als alleenstaande gaan wonen zijn twee gebeurtenissen in de demografische levensloop die te beschouwen zijn als zogenaemde 'competing risks' (Hooimeijer en Mulder 1999). Empirische gegevens over de beide manieren van het uit huis gaan in de jaren negentig vertonen een helder patroon (zie tabellen 4.1 en 4.2 in paragraaf 4.4). Van de 18 tot en met 26-jarige nog thuiswonende mannen gaat jaarlijks eenzesde het huis uit, van de vrouwen iets minder dan eenvierde. Deze cijfers voor de uitstroom zijn hoger naarmate men ouder is. Opvallend is de verschuiving in de bestemming bij het verlaten van het ouderlijk huis. Terwijl de jongste vertrekkers vaker kiezen voor het alleen wonen, kiezen de oudere vaker voor samenwoning. Verder blijkt onder werkende thuiswonende jongeren een grotere uitstroom dan onder thuiswonenden die nog studeren of een uitkering ontvangen. In hoeverre deze sociaal-economische kenmerken van invloed zijn geweest op het keuzeprocess zal onderwerp zijn van een multivariate toetsing.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Vanuit het theoretisch kader wordt aangegeven in hoeverre inkomensrestricties van belang zijn voor het (on)gehuwd samenwonen en het alleen gaan wonen. Tevens wordt ingegaan op de vraag of de huishoudensvorming een stuwende kracht is achter de inkomensvorming. De hypothesen hierover staan in paragraaf 4.2.2. In paragraaf 4.3 wordt gewezen op de problemen die opduiken als men de onderzoeksvraag wil beantwoorden met transversale onderzoeksgegevens. Vervolgens komt in paragraaf 4.4 de onderzoeksopzet aan de orde.

4.2 Theoretisch kader

4.2.1 Inkomen en huishoudensvorming

De vraag of sociaal-economische differentiatie aanwezig is in de huishoudensvorming door Nederlandse jongeren valt aan de hand van bestaand onderzoek moeilijk te beantwoorden. Veel gebruikte argumenten voor de afwezigheid van inkomensrestricties zijn gelegen in de ruime keuzemogelijkheden die het sociale

zekerheidsstelsel biedt en de historisch gezien sterke inkomenspositie bij jongeren. Hierdoor zou iedereen die dit wenst in staat zijn tot het voeren van een zelfstandige huishouding (WRR 1997). Met name de studiefinanciering, gemeentelijke bijstand en individuele huursubsidie zouden de economische noodzaak om thuis te blijven hebben weggenomen. Verder is het recht op zelfstandige huisvesting toegekend aan alle 18-plussers. In zo'n situatie is het terecht dat gelet wordt op de wijze waarop jongvolwassenen en hun ouders met de geboden keuzevrijheid omgaan. Toch is voorzichtigheid geboden. De afgelopen twintig jaar lag de stijging van de jeugdlonen onder de prijs-inflatie, de prijsstijging voor zelfstandige huisvesting daar ruim boven. Daarnaast stelt het gaan samenwonen andere eisen aan de huisvesting dan het gaan alleen wonen, en zal daar-door de rol van het inkomen en de inkomenszekerheid in beide gevallen verschillend zijn. Deze overwegingen pleiten ervoor de bovengenoemde veronderstelling te onderwerpen aan een empirische toetsing.

Toetsing van de rol van het inkomen wordt bemoeilijkt door gebrek aan geschikt empirisch materiaal. Met de meeste gegevensbestanden is alleen bekend wat de sociaal-economische positie is na het moment van het uit huis gaan. De transversaal opgezette onderzoeken blijven hierdoor beperkt tot de analyse van de samenhang tussen zelfstandigheidsgraad en de inkomensbronnen op één moment (Fitié 1988; Ferment 1988; Latten 1990; Visser 1994; van Hoorn 1994). Dit zou geen enkel probleem opleveren als jongeren onveranderlijk zouden zijn met betrekking tot hun inkomensbron en inkomenshoogte, maar dat is niet zo. Hierdoor blijft onduidelijk of de sociaal-economische kenmerken voor de gebeurtenis slijmulerend werken of juist remmend. Verder valt niet te achterhalen in hoeverre de huis-houdensvorming bijdraagt aan de inkomensmutaties van jongeren. Door het aanwenden van panelgegevens wordt dit bezwaar ondervangen (zie ook hoofdstuk 3).

4.2.2 Hypothesen

Op grond van de literatuur en nog onbeantwoorde vragen naar aanleiding van analyses van statische verbanden is een aantal hypothesen geformuleerd omtrent de relaties tussen het uit huis gaan en de inkomensverwerving op microniveau. Als eerste komen de hypothesen aan bod over de sociaal-economische kenmerken die van invloed zijn op het uit huis gaan, ongeacht de gekozen bestemming, gevolgd door de hypothesen over het uit huis gaan om te gaan huwen of samenwonen en de hypothesen over het uit huis gaan met bestemming alleen wonend. De afhankelijke variabele in de hypothesen is steeds het al dan niet optreden van een van de genoemde gebeurtenissen, uitgedrukt in veronderstelde verschillen in de kans op een dergelijke gebeurtenis. Tot slot wordt de hypothese besproken over het effect van huis-houdensvorming op de individuele inkomensmutaties.

De eerste hypothese luidt dat de kans op het uit huis gaan gelijk is binnen elk inkomens-niveau. Deze hypothese komt voort uit de veronderstelde verworvenheden van de moderne verzorgingsstaat, waarin sociaal-economische gelijkheid in de huishoudensvorming een belangrijke doelstelling is. Door de uitbouw van de verzorgingsstaat zou een laag inkomen geen belemmering meer zijn om een zelfstandig huishouden te gaan voeren. De timing van de huishoudensvorming is hierdoor inkomensonafhankelijk geworden. Tussen werkenden, uitkeringsontvangers en studenten bestaan naar verwachting geen verschillen die gerelateerd zijn aan hun inkomensniveau, omdat de financiële drempels zijn weggenomen. De leeftijd van de thuiswonende jongeren speelt verder een belangrijke rol. In het theoretisch hoofdstuk is reeds aangegeven dat het zelfstandig gaan wonen een wens is die hoog staat in de hiërarchie van individuele doelstellingen. Deze preferentie is niet meteen bij iedere 18 jarige manifest, maar groeit langzaam uit. De verwachting is dat de uitstroombkans uit het ouderlijk huis stijgt met de leeftijd. Hoewel er volgens deze eerste hypothese geen inkomenseffecten zullen voorkomen, wordt juist wel sterk rekening gehouden met leeftijdseffecten. Het verlaten van het ouderlijk huis vindt zeer gelokaliseerd in de levensloop plaats: van de 18-jarigen woont nog bijna iedereen bij de ouders, vanaf het 27-ste jaar is bijna iedereen het huis uit. Het aandeel jongeren dat zelfstandig woont, neemt dus binnen een periode van tien jaar in snel tempo toe. Dat hier een afzonderlijk leeftijdseffect optreedt, is om meer redenen te verwachten. De leeftijd is een belangrijke indicatie voor de sociale en mentale vaardigheden, de ontwikkeling van ambities en de rechten van de verzorgingsstaat.

Een concurrerende hypothese gaat uit van een voorsprong van werkenden ten opzichte van niet-werkenden. Deze veronderstelling is gebaseerd op het gemengde karakter van de verzorgingsstaat, die nog steeds veel elementen van een productiemaatschappij bevat (Stiphout 1988). De achterliggende gedachte is dat het ontbreken van een werkkring leidt tot een achterstandspositie op andere terreinen. Dit is merkbaar aan het overheidsbeleid, dat prioriteit geeft aan werkgelegenheid van jongeren boven de koopkracht van hun uitkering. Bij jongeren die buiten het arbeidsproces staan, is een tragere uitstroom uit het ouderlijk huis te verwachten ten opzichte van de rest. Door gebrek aan perspectief zullen zij belangrijke beslissingen uitstellen, of de financiële risico's onaanvaardbaar hoog vinden. Verder hebben werkende jongeren wel eens te maken met de noodzaak om te verhuizen vanwege het werk. Bij deze hypothese komen geen noemenswaardige verschillen voor tussen werkende jongeren onderling. Net als bij de eerste hypothese neemt de kans om uit huis te gaan toe met de leeftijd.

Over het verlaten van het ouderlijk om te gaan huwen of samenwonen zien drie zienswijzen te onderscheiden.

Een stimulans voor deze gebeurtenis is naar verwachting het hebben van een hoog inkomen uit een werkkring, vanwege de hiermee samengaande consumptiemogelijkheden (hypothese 3). Ongunstige omstandigheden zijn het ontvangen van een uitkering, het volgen van een studie, en in mindere mate het ontvangen van een laag loon. Daarnaast speelt, zoals boven aangegeven, de leeftijd een rol.

Een aanvullende hypothese gaat over het verdwijnen van de economische sekseverschillen. Binnen de klassieke theorie, waarin een sociaal zekerheidsstelsel onbekend is, wordt voor beide geslachten een tegengestelde reactiepatroon vanuit het inkomen verondersteld. Vrouwen met een laag inkomen en mannen met een hoog inkomen hadden de gunstigste uitgangspositie voor huishoudensvorming. Vanaf de jaren zestig werd dit effect teniet gedaan. Sindsdien is het huwelijk minder dominant in de individuele levensloop. De verklaring hiervoor is volgens de 'new home economics' het wegvallen van de sekseverschillen in de inkomensverwerving (Becker 1991). De toegenomen verdien capaciteit van vrouwen leidde immers tot een vermindering van het economisch voordeel van het huwen. Als dat zo is, dan zou dat op microniveau merkbaar zijn door een lagere uitstroom met bestemming (on)gehuwd samenwonend voor vrouwen met een hoog inkomen (hypothese 4).

Critici van de 'new home economics' komen met concurrerende verklaringen (Oppenheimer 1988). Het kostenplaatje van het huwen is ondertussen drastisch gewijzigd. Thuiswonende mannen en vrouwen ondervinden dit op twee punten. Ten eerste is de opleidingsduur enorm toegenomen en is het moment van baanzekerheid voor mannen en vrouwen op steeds hogere leeftijd komen te liggen. Zo vroeg mogelijk uit huis gaan om te huwen brengt dan hoge kosten met zich mee. Vastigheden worden naar een later moment in de levensloop verschoven. Ten tweede is de omvang van de huishoudenstaken gering zolang er geen kinderen zijn. De taakverdeling gaat dan nog niet ten koste van de beschikbare tijd voor de arbeidsmarkt. Uit huis gaan om te gaan huwen of samenwonen staat los van de arbeidsdeelname en men behoeft geen verlies van inkomsten in te calculeren. Tevens zorgt de toegenomen benutting van de verdien capaciteit van vrouwen ook voor de financiële middelen om huishoudelijke taken uit te besteden. De mogelijkheden variëren van de consumptie van gebruiksklare voeding tot de indienstneming van een werkster aan huis. De vijfde hypothese luidt dat het hebben van een werkkring bij mannen en vrouwen gunstig uitpakt op de kans op het uit huis gaan om (on)gehuwd te gaan samenwonen.

Welke sociaal-economische omstandigheden zijn nu gunstig om alleen te gaan wonen, en welke pakken ongunstig uit op de kans om als alleenstaande het ouderlijk huis te verlaten? De veronderstelling van inkomensafhankelijkheid in het algemeen (hypothese 6) staat tegenover de verwachting dat jongeren voornamelijk door enkele omstandigheden extra gestimuleerd worden om alleen te gaan wonen. Het volgen van een studie maakt het vaak wenselijk om op kamers te gaan wonen, hetgeen de kans verhoogt om als alleenstaande het ouderlijk huis te verlaten (hypothese 7). Verder wordt verwacht dat de wens om alleen te gaan wonen gevoerd wordt door preferenties die met de leeftijd samenhangen.

De keerzijde van de wisselwerking tussen inkomensmutaties en de huishoudensvorming is het effect van een verandering in huishoudenspositie op de individuele inkomensmutaties. Getoetst wordt de hypothese dat de huishoudensvorming bijdraagt aan de individuele inkomensontwikkeling bij jongeren. Hypothese 8 luidt dat personen die veranderen van huishoudenspositie een gunstigere inkomensontwikkeling hebben ten opzichte van de rest. De redenen hiervoor zijn de aanpassing van uitkeringsrechten aan het niveau van een zelfstandig wonenden of het verhuizen in verband met een betere werkkring. Deze hypothese vloeit voort uit de veronderstelling dat het maatschappelijk proces van individualisering is gestimuleerd door de expansie van de verzorgingsstaat (Fitié 1988; WRR 1997).

In de paragrafen 4.4 en 4.5 komen de analyse-opzet en de resultaten van de toetsing aan de orde. Hieraan voorafgaand vindt een bespreking plaats van het statisch verband tussen enkele sociaal-economische en demografische kenmerken. Hieruit wordt duidelijk welke aanwijzingen de bestaande statistieken geven omtrent de wijze waarop jongeren hun carrières op deelterreinen onderling afstemmen.

4.3 Het statisch verband tussen leeftijd, huishoudenspositie en loonhoogte

Een eerste stap in het verkrijgen van inzicht in de relatie tussen de inkomenshoogte en de huishoudenscarrière is het aantonen van verschillen in de inkomensverwerving tussen thuiswonenden, alleenstaanden, en duurzaam samenwonenden. Wanneer zich geen inkomensverschillen zouden voordoen, is het weinig zinvol te letten op eventuele inkomenseffecten. Bij een grote diversiteit tussen de drie huishoudensposities is wellicht sprake van selectiviteit in de in- en uitstroom, zoals beschreven in de hypothesen.

De diversiteit in de inkomensontwikkeling wordt beschreven met behulp van leeftijdsloon-profielen naar huishoudenspositie. Wanneer sprake is van een inkomensafhankelijk uitstroom richting samenwonen, dan zou dat tot uitdrukking moeten komen in verschillende niveaus van de leeftijdsloonprofielen. Figuur 4.1 heeft

betrekking op mannen, Figuur 4.2 op vrouwen. De profielen zijn opgesteld voor jongeren die gedurende het gehele jaar uit-sluitend loon ontvingen (tenminste 7 000 gulden, en geen studiebeurs, of uitkering). De

Figuur 4.1 Leeftijd en loonhoogte (mannen, 1989)

Figuur 4.2 Leeftijd en loonhoogte (vrouwen, 1989)

twee figuren bevatten naast de profielen de tertielgrenzen van alle werkenden, voor mannen en vrouwen afzonderlijk.

Uit de ligging van de loonprofielen valt op te maken dat thuiswonenden en alleenstaanden enerzijds en samenwonenden anderzijds in economisch opzicht verschillend zijn. Zo ontvangen 25-jarige samenwonenden ruim 35 000 gulden, tegenover ruim 32 000 gulden bij alleenstaanden en thuiswonenden. In de meeste leeftijdsklassen ligt het gemiddeld loon van gehuwde mannen boven dat van de thuis- en alleenwonenden mannen. Bij vrouwen is het omgekeerd patroon waarneembaar: (on)gehuwd samenwonenden ontvangen het minst loon, daarboven zitten de thuiswonenden en aan de top de alleenstaanden. Een 25-jarige alleenstaande vrouw ontvangt gemiddeld 30 000 gulden loon, een 25-jarige thuiswonende vrouw gemiddeld 28 000 gulden, terwijl de 25-jarige (on)gehuwd samenwonende vrouw gemiddeld 27 000 gulden in een jaar ontvangt. Deze bedragen liggen duidelijk onder de boven genoemde gemiddelden bij de mannen. Sekseverschillen in het jaarinkomen zijn erg groot bij duurzaam samenwonenden, en gering bij thuis- en alleenwonenden.

De waargenomen verschillen roepen de vraag op of bij de mannen een hoog inkomen een stimulans was om te gaan huwen of samenwonen, en of vrouwen met een laag inkomen eerder geneigd zijn te gaan huwen of samenwonen. Het is verleidelijk om de keuze tussen de drie huishoudensposities nu al te verklaren uit seksespecifieke inkomenseffecten (zie hypothese 4). Vrouwen met een hoog inkomen verkiezen daarbij eerder de status van alleenstaande en mannen met een hoog inkomen die van gehuwde partner. Deze conclusie is pas gerechtvaardigd als bekend is wat de inkomenspositie was voorafgaand aan de gebeurtenis, en die is niet af te leiden uit de figuren 4.1 en 4.2.

Tegenover de duidelijk afwijkende positie van samenwonenden staan de geringe verschillen tussen thuis- en alleenwonenden. Dit ondergraaft de stelling dat alleen jongeren met een laag loon de beslissing om uit huis te gaan uitstellen. Dit zou een ondersteuning kunnen zijn voor de hypothese van inkomensonafhankelijkheid (hypothese 6). Dit valt echter niet met zekerheid te zeggen. Net als bij de uitstroom richting samenwonend is het raadzaam te beschikken over longitudinale gegevens.

De hier gepresenteerde loonprofielen versterken het vermoeden dat bij het uit huis gaan financiële motieven een rol spelen, en geven aan dat het zinvol is daarbij te kijken naar de gekozen bestemming. Toch is het te vroeg voor een causale interpretatie van zo'n statisch verband. In paragraaf 4.2.1 is reeds aangegeven dat dergelijke conclusies pas mogelijk zijn als bekend is wat de loonhoogte was op of voor het moment van de overgang naar samenwonend. Ondanks de uitgesproken empirische resultaten, blijft onduidelijk op welke wijze het inkomen van invloed is op de huishoudenspositie. De longitudinale toetsing van deze relatie is onderwerp van de volgende paragrafen.

4.4 Operationalisering en opzet van de analyses

Een toetsing van het effect van de inkomenspositie op het individuele keuzegedrag stelt hoge eisen aan de manier waarop het inkomen wordt gemeten. Bij de operationalisering van de sociaal-economische positie zijn verschillende kenmerken van het inkomen verwerkt. De redenen hiervoor liggen zowel op theoretisch vlak als in de aard van de beschikbare gegevens.

De hypothesen beschrijven mogelijke effecten van de economische hulpbronnen op het demografische keuzeprocess, met inachtneming van een autonoom leeftijdseffect. Door de toegenomen flexibiliteit op de arbeidsmarkt en de bij horende snelle opeenvolgingen van perioden met werk en werkloosheid is een toedeling over sterke en zwakke posities pas uitvoerbaar met gegevens over langere tijd. Met betrekking tot de inkomensbronnen en loonhoogte is een meting over het gehele jaar geschikter dan die van één peildatum. De wijze waarop jongeren een vertaalslag maken aan de hand van de aanwezige hulpbronnen bepaalt verder de uitkomsten van het keuzeprocess. Dat jongeren hun eigen situatie relateren aan een algemeen normbedrag voor

de gehele volwassen bevolking is twijfelachtig. Een meer aannemelijk uitgangspunt is dat thuiswonenden hun leeftijdgenoten als referentiekader hanteren en bij hun keuze om zelfstandig te gaan wonen mede laten meewegen wat hun relatieve positie is. Dit pleit voor het gebruik van een leeftijdspecifieke loonhoogte. De beoordeling van de inkomenspositie is aldus positief, neutraal of negatief, afhankelijk van de afstand tot hetgeen leeftijdgenoten in doorsnee verdienen. Deze werkwijze voorkomt tevens dat de loonhoogte een directe afspiegeling is van de leeftijd van de werknemer.

De sociaal-economische positie is daarom geoperationaliseerd als de belangrijkste inkomensbron die gedurende een jaar is verworven en de relatieve inkomenspositie. Dit levert een categoriale variabele op, bestaande uit zes klassen: studerend, met uitsluitend een uitke-ring, overige inkomensontvangers, werknemers met een laag loon, werknemers met een gemiddeld loon, en werknemers met een hoog loon. De rangorde van de werknemers naar loonhoogte is bepaald op grond van de op iedere leeftijd waargenomen verdeling in tertiaal-groepen. Hiervoor zijn de tertiaalgrenzen in de Figuren 4.1 en 4.2 gehanteerd. Ontvangers van een laag loon bevonden zich in het leeftijdsloonprofiel in de eerste tertiaal-groep, ont-vangers van een gemiddeld loon tussen de eerste en tweede tertiaal, en ontvangers van een hoog loon in de derde tertiaal-groep. De spreiding van de inkomenshoogte bij de niet-actie-ven (studerend ofwel WSF-ontvanger, met uitkering, en overig) is overigens gering.

De analyses blijven, naast leeftijd, beperkt tot sociaal-economische indicaties. In het IPO ontbreken gegevens over behaald opleidingsniveau, persoonlijkheidskenmerken, religieuze opvattingen of soort arbeidscontract. Het inkomen van personen die voor de fiscus niet beschreven zijn, bijvoorbeeld door verblijf in het buitenland, valt ook buiten de waarne-ming. Personen zonder inkomen zijn ingedeeld bij de overige inkomensontvangers. Een kamerbewoner is doorgaans als alleenstaand geregistreerd, evenals niet-gehuwde studenten op een adres van twee of meer personen.

De gekozen multivariate analysetechniek is logistische regressie, waarbij het te verklaren kenmerk het al dan niet meemaken van een gebeurtenis is (zie paragraaf 3.4). In deze ana-lyses gaat het om drie soorten statusovergangen, ofwel drie overgangskansen die gerela-teerd zijn aan de specifieke risicobevolking van thuiswonende jongeren. Dit zijn het uit huis gaan ongeacht bestemming, het uit huis gaan met bestemming alleenstaand, en het uit huis gaan met bestemming met een partner wonen. Bij de toetsing zijn aparte modellen voor mannen en vrouwen opgenomen, vanwege de onderling sterk uiteenlopende timing van huishoudensvorming.

De inperking van de risicobevolking tot de 18-26 jarigen is gelegen in het in deze leeftijds-fase vrijwel lineair stijgen van de overgangskanen. Het aantal thuiswonenden boven de 26 jaar is overigens vrij gering. Opgenomen effecten zijn kenmerken in 1989, het jaar vooraf-gaand aan het peiljaar voor de gebeurtenis (1990). Leeftijd is opgenomen als continue vari-abele. Op grond van de hypothesen waarin zowel de sociaal-economische positie als de leeftijd beide mogelijk van belang zijn (hypothesen 2, 3 en 7), is een interactie-effect van leeftijd en sociaal-economische positie bij de toetsing betrokken. In het databestand zijn ruim 2 700 vrouwen en ruim 4 000 mannen aangetroffen die aan de criteria voor de risico-bevolking voldeden.

4.5 Het effect van de economische carrière op het verlaten van het ouderlijk huis

Is er nog sprake van economische begrenzungen in het keuzepoces van thuiswonende jongeren? Ter beantwoording van deze vraag volgt hieronder een formele toetsing van de hypothesen uit paragraaf 4.2.2.

De bivariate overgangskansen van thuiswonenden uitgesplitst naar leeftijd vertonen voor beide geslachten een oplopende reeks: hoe ouder men is, hoe hoger de kans dat men het jaar daarop de overstap naar alleenwonend of samenwonend maakt. Zo heeft een 18-20 jarige man een overgangskans richting alleenwonend van 0,09 en richting samenwonend van 0,01.

Tabel 4.1 Overgangskansen van het uit huis gaan naar leeftijd (1989-1990, in %)

	Mannen		Vrouwen	
	naar alleen wonend	naar samen-wonend	naar alleen wonend	naar samen-wonend
18-20 jaar	9	1	14	5
21-23 jaar	15	6	16	14

24-26 jaar	14	12	18	21
Totaal	12	5	15	9

Bron: IPO

Voor 24-26 jarige mannen is de overgangskans richting alleenwonend gestegen tot 0,14 en richting samenwonend tot 0,12 (zie tabel 4.1). De overgangskansen bij vrouwen vertonen hetzelfde leeftijdseffect als bij de mannen, al zijn ze wat betreft de kans om alleen te gaan wonen aanzienlijk hoger en wat betreft de samenwoonkans fors hoger.

De andere verklarende variabele is de sociaal-economische positie (zie tabel 4.2). De ge-middelde overgangskans richting alleenwonend is voor mannen 0,12. Onder dit gemiddelde bevinden zich de mannen in de loonklasse gemiddeld en hoog. De overgangskans richting samenwonend is voor mannen 0,05. Hieronder bevinden zich de WSF-ontvangers, uitke-ringsontvangers en de categorie overige inkomensontvangers. De overgangskans richting alleenwonend is bij vrouwen 0,15, vrouwen in de loonklasse laag en gemiddeld bevinden zich hier iets onder (resp. 0,13 en 0,12).

Tabel 4.2 Overgangskansen van het uit huis gaan naar sociaal-economische positie (1989-1990, in %)

	Mannen		Vrouwen	
	naar alleen wonend	naar samen-wonend	naar alleen wonend	naar samen-wonend
WSF	12	1	16	2
Uitkering	15	3	15	6
Laag loon	15	9	13	15
Gemiddeld loon	10	10	12	15
Hoog loon	11	9	16	19
Overig	13	3	15	8
Totaal	12	5	15	9

Bron: IPO

Bij vrouwen tekent zich bij de overgangskans richting samenwonend net als bij de mannen een duidelijk onderscheid af tussen loonontvangers en de andere categorieën. De samen-woonkans van vrouwelijke werknemers is beduidend hoger dan de 0,09 van alle thuiswo-nende vrouwen

De uiteindelijke uitkomsten van de logistische regressie zijn verkregen na een stapsgewijze procedure waarin verwijdering van niet-significante effecten plaatsvond. Interactie-effecten bleken in geen van de modellen significant (zie tabel 4.3).

Tabel 4.3 Modelresultaten verlaten ouderlijk huis (Bèta's)

	Mannen			Vrouwen		
	Model 1 totaal uit huis	Model 2 naar samen- wonend	Model 3 naar alleen wonend	Model 1 totaal uit huis	Model 2 naar samen- wonend	Model 3 naar alleen wonend
Leeftijd	0,2105	0,2829	0,1362	0,1673	0,2076	0,0946
Sociaal-economische positie:						
- WSF		-1,4666	0,1731	-0,0069	-1,1789	0,2559

- Uitkering	<i>-0,7312</i>	0,0446	<i>-0,0193</i>	<i>-0,5767</i>	0,0504
- Laag loon	<i>0,6180</i>	0,1554	0,0054	<i>0,5151</i>	-0,1357
- Gemiddeld loon	<i>0,7978</i>	-0,3261	-0,0008	<i>0,4475</i>	<i>-0,2928</i>
- Hoog loon	<i>0,7805</i>	-0,1733	<i>0,0175</i>	<i>0,7493</i>	0,0513
- Overig	0,0015	0,1261	0,0041	0,0437	0,1717
Constante	-6,1068	-9,4305	-4,9295	-4,6535	-3,7770

Bron: IPO
in schuinschrift: significant ($p < 0,05$)

Toetsing van de totale overgangskans van het uit huis gaan (zie tabel 4.3, model 1) gaf bij mannen als resultaat dat alleen het leeftijdseffect significant is. Bij vrouwen bleek naast een sterk leeftijdseffect dat een hoog loon een stimulans is, en het ontvangen van een uitkering remmend uitpakt. Het effect van de sociaal-economische positie op de totale uit huis gaan kans is bij mannen afwezig en bij vrouwen gering. De resultaten ondersteunen de hypothese

van inkomensafhankelijkheid voor de totale overgangskans (hypothese 1). Voor het ver-ondersteld verschil tussen werkenden enerzijds en niet-werkenden anderzijds (hypothese 2) bestaan onvoldoende aanwijzingen. Weliswaar vertonen vrouwen met een uitkering een significant lagere uitstroombkans, maar een duidelijke overeenkomst tussen werkenden - de kerngedachte van hypothese 2 - ontbreekt. Zo bezien lijkt er geen effect te zijn van de sociaal-economische positie op de huishoudensvorming, conform de hypothese van inkomensafhankelijkheid binnen het Nederlandse socialezekerheidsstelsel.

Echter zoals hiervoor is betoogd, dient de bestemming bij het uit huis gaan in de beschouwing te worden betrokken om een beter inzicht te krijgen in de rol van het inkomen bij het uit huis gaan. Dan blijken wel degelijk effecten van de sociaal-economische positie op de huishoudensvorming. Voor de afzonderlijke bestemmingen bij het uit huis gaan blijkt duidelijk steun voor de hypothesen van inkomensafhankelijkheid.

De modelresultaten van het uit huis gaan met bestemming duurzaam samenwonend (zie tabel 4.3, model 2) geven vooral steun aan de hypothese van de kloof tussen werkenden en niet-werkenden (hypothese 5). Het hebben van een werkkring is voor thuiswonenden een stimulans om (on)gehuwd te gaan samenwonen, studie en werkloosheid hebben hierop een vertragende werking. Verder blijkt een duidelijke weerlegging van de hypothese over het tegengesteld reactiepatroon van mannen en vrouwen (hypothese 4). Een scherp contrast met de 'new home economics' vormt het resultaat dat vrouwen met een hoog loon een iets grotere kans op samenwonen bij het uit huis gaan hebben, dan vrouwen met een laag loon. Daarnaast is bij mannen hetzelfde te zien. Werkenden met een hoog loon vertonen een grotere kans op samenwonen bij uit huis gaan dan werkenden met een laag loon. Dit patroon ondersteunt de derde hypothese: hoe hoger het inkomen, hoe hoger de overgangskans richting samenwonen. De parameters bij mannen en vrouwen met een laag loon (0,6180 en 0,5151) komen echter wel dicht in de buurt van de parameters van de meestverdienende werkende mannen en vrouwen (0,7805 en 0,7493).

Bij de modelparameters van het uit huis gaan met bestemming alleenstaand (zie tabel 4.3, model 3) is bij mannen en vrouwen hetzelfde patroon waarneembaar. De overgangskans wordt vooral beïnvloed door de leeftijd en de aanwezigheid van bijzondere omstandigheden, zoals het volgen van een studie. Vooral de als hoog veronderstelde uitstroom van studerende richting alleenwonend (hypothese 7) komt duidelijk uit de analyses naar voren. De modelparameters liggen zowel bij de mannen (0,1731) als bij de vrouwen (0,2559) duidelijk boven de nul. Hoewel de onderlinge verschillen tussen werkenden en uitkerings-ontvangers gering zijn, wordt de hypothese van inkomensafhankelijkheid (hypothese 6) verworpen. De reden hiervoor is dat studerende sterk van de rest afwijken, en dat thuis-wonenden met een gemiddeld loon (ten opzichte van hun leeftijdgenoten) een sterk ver-laagde overgangskans vertonen. Dit geldt zowel bij de mannen (-0,3261) als de vrouwen (-0,2928).

Uit de analyse van het uit huis gaan door Nederlandse jongeren blijkt dat op microniveau de sociaal-economische omstandigheden het keuzeproces beïnvloeden. Bij thuiswonende jongeren is het hebben van een werkkring een stimulans om (on)gehuwd te gaan samenwonen, het volgen van een studie en het ontvangen van een uitkering hebben hierop een vertragend effect. Het uit huis gaan om alleen te wonen is sterk gekoppeld aan de het volgen van een studie. Op dit punt bestaat verder geen relatie met de inkomenshoogte of het ontvangen van een uitkering. Er zijn geen aanwijzingen voor het idee dat thuiswonende vrouwen met een hoog inkomen minder vaak een samenwoonrelatie beginnen dan vrouwen met een laag inkomen, of vaker alleen gaan wonen.

4.6 Het effect van huishoudensvorming op de inkomensmutaties bij jongeren

Als tweede stap in de analyse van de wisselwerking tussen inkomensmutaties en de huishoudensvorming wordt het effect van een verandering in huishoudenspositie op de individuele inkomensmutaties onderzocht. Getoetst wordt hypothese 8 uit paragraaf 4.2.2, dat de huishoudensvorming bijdraagt aan de individuele inkomensontwikkeling bij jongeren. Dit betekent dat personen die veranderen van huishoudenspositie een gunstigere inkomensontwikkeling zouden hebben ten opzichte van de rest. De inkomensmutaties betreffen die van het individueel besteedbaar inkomen en zijn ingedeeld in vier mutatieklassen (negatief, stijging met 0-9, 10-24, 25-49, of tenminste 50 procent). Tabel 4.4 beschrijft eerst de veranderingen van het besteedbaar inkomen naar leeftijd en geslacht, voordat wordt overgegaan tot het relateren van deze inkomensmutaties aan de biografische levensloop.

Tabel 4.4 Mutatie in individueel besteedbaar inkomen naar leeftijd en geslacht (1990-1991, in %)

	Leeftijd				Totaal
	18-20 jaar	21-23 jaar	24-26 jaar	27-29 jaar	Absoluut
Mannen					
- Negatief	11	13	13	14	13
- 0-9 procent	3	7	12	14	9
- 10-24 procent	7	18	29	34	22
- 25-49 procent	15	24	26	25	23
- 50 procent of meer	64	38	20	13	33
Totaal (x 1 000)	360,0	366,7	395,4	370,4	1 492,5
Vrouwen					
- Negatief	12	17	25	29	20
- 0-9 procent	3	8	16	16	10
- 10-24 procent	6	22	28	29	21
- 25-49 procent	15	24	17	13	18
- 50 procent of meer	64	29	14	13	31
Totaal (x 1 000)	313,8	326,5	304,1	254,4	1 198,8

Bron: IPO

Een inkomensachteruitgang kwam voor bij dertien procent van de mannen, bij de vrouwen zelfs 20. De inkomensmutaties zijn sterk gekoppeld aan de leeftijd. Bij de 18-20 jarige mannen stijgt bij 64 procent het inkomen met de helft of meer. Naarmate men ouder is, neemt dit percentage af tot dertien procent bij de 27-29 jarigen. Toch bevindt zich nog 34 procent van de 27-29 jarige mannen zich in de mutatieklasse 10-24, en een kwart in de klasse 25-49. Op hogere leeftijd treedt bij veel vrouwen een daling van het inkomen op. Bij een kwart van de 24-26 jarige vrouwen is een daling te zien, bij 27-29 jarigen is dit bij bijna 30 procent het geval.

Hoewel de procentuele veranderingen aan de hoge kant zijn, is nog geen sprake van een snelle groei naar een hoog inkomensniveau. Zouden absolute inkomensmutaties in guldens zijn weergegeven, dan zou het relatief geringe belang van de mutaties zijn opgevallen. Uit de procentuele veranderingen valt het sprongsgewijze karakter op van de individuele inkomensgroei. Jongeren met een stabiel inkomensverloop zijn zeldzaam.

Tabel 4.5 Mutatie in individueel besteedbaar inkomen naar geslacht en verandering van positie (1989-1991, in %)

	Huishoudenspositie en inkomensbron hetzelfde (1)	Alleen huishoudenspositie anders (2)	Alleen inkomensbron anders (3)	Beide anders (4)
Mannen				
- Negatief	12	12	9	15
- 0-9 procent	11	12	4	3
- 10-24 procent	28	28	9	9
- 25-49 procent	27	24	16	13
- 50 procent of meer	22	24	62	60
Totaal (x 1 000)	747,3	275,8	262,0	117,2
Vrouwen				
- Negatief	22	17	20	15
- 0-9 procent	14	10	4	4
- 10-24 procent	28	25	8	7
- 25-49 procent	19	25	10	12
- 50 procent of meer	17	23	58	62
Totaal (x 1 000)	580,6	226,1	233,9	120,0

Bron: IPO

De combinatie van het al dan niet wisselen van huishoudenspositie, en het al dan niet wisselen van sociaal-economische positie levert vier mogelijkheden op: geen van beide is veranderd, verandering van huishoudenspositie, verandering in sociaal-economische positie, of verandering van beide (kolom 1 tot en met 4 in tabel 4.5). Een vergelijking van de inkomensmutaties van personen die onveranderlijk waren met betrekking tot huishoudenspositie en inkomensbron met die van personen die uitsluitend een verandering in huishoudenspositie meemaakten (kolom 1 en 2), laat voor mannen geen enkel verschil zien.

Met andere woorden, een verandering in de huishoudenspositie levert voor deze groep geen inkomensverbetering op. Ook bij de groep die wel een wisseling van inkomensbronnen meemaakte (kolom 3 en 4) is het effect van verandering in huishoudenspositie zeer klein en eerder negatief dan positief. Bij de vrouwen ontstaat echter een ander beeld. Zowel bij vergelijking van kolom 1 met 2, als bij vergelijking van kolom 3 met 4, blijkt een ongunstigere inkomensontwikkeling bij vrouwen die in dezelfde huishoudenspositie verbleven.

Dit verschil is het sterkst bij de jongste leeftijdsgroepen. Een voor de hand liggende verklaring zou de reductie van de werkweek kunnen zijn, enige tijd na verandering van huishoudenspositie. Dat betekent dat niet het huwen of samenwonen zou leiden tot vermindering van het arbeidsaanbod van vrouwen, maar een of meer andere gebeurtenissen, zoals het krijgen van kinderen. Bovenstaande gegevens bieden hierover geen uitsluitel. Daarom wordt in de volgende hoofdstukken aandacht besteed aan de inkomensmutaties in de eerste jaren vlak na duurzame samenwoning en rondom de overgang naar ouderschap.

4.7 Conclusies

De economische carrière van Nederlandse jongeren blijkt van invloed op de individuele huishoudenscarrière. Met name voor de stelling van afwezigheid van sociaal-economische ongelijkheid, de eerste hypothese, is de

empirische basis onvoldoende. De uiteen legging in twee afzonderlijke beslissingsprocessen maakt duidelijk dat de sociaal-economische positie vooral effect heeft op de gekozen bestemming. De rol van het inkomen is anders bij het beslissingsproces over het alleen gaan wonen, dan bij de keuze ten aanzien van het (on)-gehuwd gaan samenwonen. Doordat deze effecten in tegenovergestelde richting werken, heffen ze elkaar in de onderhavige onderzoeksperiode nagenoeg op en blijft slechts een leeftijdseffect over. Zo maakt het volgen van een studie het alleen wonen aantrekkelijk en het met een partner wonen onaantrekkelijk. Andersom vertonen werkenden hoge samen-woonkansen en weinig geneigdheid om alleen te gaan wonen. Dit compenserend verschil is het grootst bij goedbetaalde werkenden van het mannelijk geslacht. Het patroon van samen-woonkansen levert een bevestiging van de hypothese van de kloof tussen werkenden en niet-werkenden. Binnen het socialezekerheidsstelsel bestaan blijkbaar economische restricties ten aanzien van demografische keuzen.

Er zijn geen aanwijzingen dat voor werkende en nog thuiswonende vrouwen het hebben van een laag loon het succes op de partnermarkt, afgemeten aan de kans om (on)gehuwd te gaan samenwonen, vergroot. De basis van deze verwachting is het idee dat het beginnen van een samenwoonrelatie gelijk staat aan het starten van een productie-eenheid, conform de theorie van de 'new home economics'. Wellicht is bij het uit huis gaan slechts sprake van een geringe toename van huishoudelijke taken en gaat de taakverdeling binnen het huishouden niet ten koste van de beschikbare tijd voor de arbeidsmarkt.

Uit de analyses blijkt verder dat de huishoudensvorming bij jonge mannen en vrouwen niet van invloed is op de individuele inkomensmutaties, zoals in hypothese 8 werd verondersteld. De waargenomen inkomensmutaties zijn in hoofdzaak terug te voeren op veranderingen van inkomensbron. In vergelijking met mannen komt bij vrouwen beduidend vaker een inkomensdaling voor.

In dit hoofdstuk is gekeken naar de transitiekansen op het (on)gehuwd gaan samenwonen van thuiswonenden. In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op de partnerkeuze en de sekseverschillen in de inkomensmutaties vlak na de start van een gezamenlijke huishouding. De sekseverschillen in de inkomensmutaties zijn hier nog niet in verband gebracht met het krijgen van kinderen. Hoofdstuk 6 beschrijft de wisselwerking tussen ouderschap en het inkomensniveau. De hypothesen worden dan niet getoetst aan het gedrag bij aanvang van de zelfstandige huisvesting, maar in een later stadium. Het opnemen van de gebeurtenis van het krijgen van kinderen is van belang, omdat op dat moment in de levensloop juist wel sprake is van een forse toename van huishoudelijke taken. Uit de empirische analyses zal dan blijken in hoeverre sprake is van sociaal-economische verschillen bij de overgang naar ouderschap.

5 INKOMENSONTWIKKELING BIJ RECENT GEVORMDE PAREN

5.1 Inleiding

De overgang van een productiemaatschappij naar een verzorgingsstaat heeft ingrijpende gevolgen voor het keuzegedrag op de huwelijksmarkt. Voorheen stond de begrensdheid van de keuzeruimte op de partnermarkt centraal. Tot aan de jaren vijftig was de Nederlandse man direct na zijn huwelijk gehouden aan de rol van kostwinner (Kronjee 1991; SCP 1998). De timing van het huwen was daarmee afhankelijk van de economische zekerheid die een man kon bieden. Daarnaast bestond een strakke normering omtrent de mix van partnerkenmerken (Smits 1996). Naast standsbewustzijn verschaftte religie de criteria in het afwegingsproces bij het zoeken naar een geschikte partner. Sinds de opkomst van een modern sociaal zekerheidsstelsel verviel de traditionele verwevenheid van de economische en demografische levensloop. Wat in de plaats is gekomen van de traditionele patronen blijft veelal onduidelijk. Hoe groot is de inkomenskloof bij recent gevormde paren, en wordt deze door de tijd kleiner? Als het huishoudensinkomen en de groei daarvan niet langer meer door de mannelijke partner worden bepaald, dan zal dat moeten blijken uit analyses van de combinatie van beide inkomens in het huishouden. In dit hoofdstuk wordt nagegaan of bij de partnerkeuze het inkomen een rol speelt, en in hoeverre sekeseongelijkheid voorkomt bij de individuele inkomensmutaties na het moment van (on)gehuwd samenwonen.

Het onderzoek naar de levensstijl van jongeren besteedt ruim aandacht aan de verdringing van de traditionele levensloop. Een onderdeel hiervan bestaat uit de gevolgen van de toegenomen economische zelfstandigheid van jonge vrouwen op het huishoudensinkomen. De bevindingen omtrent de voortschrijdende modernisering in de huishoudenscarrière lopen nogal uiteen. Enerzijds vertoonde de huishoudensvorming bij jongeren de afgelopen decennia ingrijpende wijzigingen (Liefbroer en de Jong-Gierveld 1993; Zwaan 1993; Ploegmakers en van Leeuwen, 1994). Dit betreft niet alleen het later huwen en kinderen krijgen, maar ook de groei van het aantal alleenstaanden op jonge leeftijd. Sommigen voorzien zelfs een volledige substitutie van het huwelijk ten gevolge van de toegenomen verdien capaciteit van de vrouw (Becker 1991). Ook in de samenstelling van het huishoudensinkomen treden forse veranderingen op. De traditionele kostwinnersnorm heeft sinds de jaren vijftig aan belang ingeboet (Kronjee 1991). Het aantal tweeverdieners is thans hoger dan het aantal eenverdieners (Grubben 1994). Nieuwe stellen zullen steeds meer bestaan uit economisch gelijkwaardige partners. Gemiddeld genomen nam de bijdrage van de vrouw in het huishoudensinkomen toe (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993). Anderzijds staat de interpretatie van deze trends in termen van huwelijksafstel en groeiende realisatie van het gelijkwaardigheidsbeginsel haaks op andere waarnemingen. Zo blijkt dat veel jongeren slechts tijdelijk alleenstaand zijn en dat mannen op de arbeidsmarkt meer verdienen dan hun vrouwelijke partner (SCP 1998). De reden voor de toename van het alleen wonen wordt niet meer uitsluitend gezocht in de voorkeur voor het solitair bestaan (Latten 1996). Hoewel het onderwijsniveau van jonge vrouwen enorm is gestegen, blijkt dat velen specialisaties hebben gekozen die nauw aansluiten bij zorgtaken in het gezin (Santow en Bracher 1994).

Een nog onderbelicht punt in bovenstaande overzicht is de kennis over de ontwikkeling van de inkomenskloof binnen individuele huishoudens. Gemiddeld genomen nemen de verschillen tussen man en vrouw weliswaar af (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993), maar dit toont nog niet aan dat startende tweeverdieners in inkomenshoogte naar elkaar toe groeien. Dit pleit voor empirische analyses op individueel niveau. Hierbij wordt niet alleen gekeken naar de inkomensverschillen en -overeenkomsten op het moment van samenwonen, maar ook naar de verdere ontwikkeling van de balans tussen de inbreng van de man ten opzichte van die van de vrouw. De theoretische basis is te vinden in de theorie van het zoekgedrag op de markt van beschikbare partners voor huwelijk of samenwoning (zie paragraaf 5.2).

In dit hoofdstuk wordt eerst ingegaan op het effect van het gaan samenwonen op het huishoudensinkomen. De combinatie van de inkomens van beide partners op het moment van het gezamenlijk gaan voeren van een huishouding is het resultaat van selectiviteit bij de partnerkeuze. Nagegaan wordt in welke mate dit tot inkomenshomogeniteit leidt, ofwel weinig verschil in inkomenshoogte. Vervolgens wordt beschreven of bij pas gevormde paarrelaties inkomensdivergentie optreedt, ofwel het uiteenlopen van de afzonderlijke inkomens.

De analyses in dit hoofdstuk maken gebruik van metingen van het inkomen op verschillende momenten, namelijk op het moment van (on)gehuwd samenwonen en een jaar daarna. Hierdoor valt aan te geven in hoeverre de inkomenskloof daalt of groeit. In deze analyses is verder geen afzonderlijk onderscheid gemaakt naar gehuwd of ongehuwd gaan samenwonen. De meerderheid opteert in eerste instantie voor het ongehuwd samenwonen. De huidige regelgeving maakt weinig onderscheid waar het gaat om zaken als belastingheffing en uitkeringsrechten. In een latere levensfase worden de juridische verschillen sterker merkbaar, onder andere met betrekking tot erfrecht, voogdij, en vermogenstoerekening.

5.2 Theoretisch kader

5.2 Inkomenshomogeniteit en divergentie

Zowel bij paren als bij hun omgeving overheerst de norm dat beide partners een passende combinatie van persoons- en achtergrondkenmerken dienen te vertonen. Een economische verklaring voor de matrix van partnerkenmerken gaat uit van individuele preferenties ten aanzien van kenmerken als leeftijd, uiterlijk, karakter, inkomen, of godsdienst. Iemand die liever popmuziek hoort dan klassieke muziek, zal daarop selecteren. Wanneer een gewenste eigenschap bij een kandidaat onvoldoende aanwezig is, is compensatie met andere eigenschappen mogelijk (Becker 1975). Vanuit een sociaal-psychologische invalshoek komen andersoortige verklaringen. De maatschappelijke gelaagdheid vormt een filter voor de ontmoetingen met beschikbare kandidaten. Onderwijs, verenigingsleven en woonbuurt werken als een sorteermachine. Zodoende ontstaat al gauw inkomenshomogeniteit bij paar-relaties. Bij sociologisch onderzoek staan opleidings- en beroepshomogamie model voor kenmerken van de samenleving (Uunk en Kalmijn 1996; Smits 1996).

In de theorie van de new home economics is een inkomensdiscrepancie tussen beide partners van groot belang voor de stabiliteit van de relatie. Het verschil in economische positie tussen man en vrouw is ook in de psychologische literatuur een samenbindende kracht, al bestaat grote reserve over de combinaties van veel verdienende vrouwen met weinig verdienende mannen (Murstein 1986). Het uitvoeren van huishoudelijke taken om zich te laten onderhouden door een vrouw zou voor nagenoeg alle mannen een te groot verlies aan status zijn. Over de ideale omvang van het inkomensverschil worden betrekkelijk weinig uitspraken gedaan. Vrij spoedig zal overeenkomstig de theorie van de 'new home economics' divergentie optreden doordat het inkomen uit arbeid van de vrouw zal dalen en dat van de man zal blijven toenemen. In het begin zal het inkomensverschil klein zijn, en later groot. Uit de resultaten van empirisch onderzoek valt af te leiden dat bij paren sprake is van enige koppeling van de maatschappelijke carrières (Bernasco 1994; Klaus en Trimp 1996), zodat het tempo van die divergentie laag zal zijn.

5.2.2 Hypothesen

Een belangrijke conclusie uit de bestudering van moderne gezinsrelaties is zonder meer de toegenomen onderlinge gelijkwaardigheid. Deze gelijkwaardigheid vindt zijn weerslag op de keuzes op economisch vlak. Beide partners benutten de mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Velen gaan er daarbij vanuit dat vrouwen die op jonge leeftijd zijn begonnen als twee-verdiener dat nog hun gehele loopbaan zullen blijven, en dat hun inbreng in het huishoudensinkomen onveranderlijk zal zijn. De vraag is in hoeverre dit beeld klopt met de processen die zich op microniveau voordoen bij Nederlandse jongeren die aan het begin van hun samenwooncarrière staan. Vanuit biografisch perspectief bezien leiden bovenstaande overwegingen tot een tweetal hypothesen.

De eerste hypothese, die van de inkomenshomogeniteit, luidt dat het inkomensverschil op het moment van paarvorming vrij gering zal zijn. Afwijkingen zullen vooral ten gunste van de man zijn, waarvoor de meest voorkomende verklaring is dat mannen in doorsnee iets ouder zijn dan hun vrouwelijke partner. De tweede hypothese, die van de divergentie, luidt dat het inkomensverschil bij recent gevormde paren in de loop van de tijd zal toenemen. Deze veronderstelling staat in contrast met waarnemingen op macroniveau, waaruit valt af te leiden dat vrouwen meer zijn gaan bijdragen aan het huishoudensinkomen (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993). Deze conclusie is afkomstig uit een transversale vergelijking van de inkomens van (on)gehuwd samenwonende mannen en vrouwen. Dit wordt opgevat als een teken van een voortschrijdende emancipatie van vrouwen op het terrein van de arbeidsmarkt. Onduidelijk is of dit geldt voor bestaande paarrelaties, of dat de geconstateerde ontwikkeling grotendeels valt toe te schrijven aan de instroom van recent gevormde paren met een bij aanvang meer gelijkwaardige inbreng in het huishoudensinkomen. Door middel van longitudinale analyses valt na te gaan of de relatieve bijdrage van jonge vrouwen aan het huishoudensinkomen door de tijd stabiel blijft, of daarentegen krimpt.

5.3 Operationalisering en analyse-opzet

Uit het bestand van het Inkomenspanel Onderzoek (IPO) zijn de jongeren geselecteerd die ultimo 1989 thuiswonend waren of een eenpersoonshuishouden vormden en ultimo 1990 met een partner woonden. Voor de beschrijving van de inkomensontwikkeling van deze recent gevormde paren is gebruik gemaakt van de gegevens over 1990 en 1991.

Allereerst wordt het inkomens- en leeftijdsverschil tussen beide partners beschreven, en de samenhang met de

leeftijd op het moment van het gaan samenwonen. Vervolgens wordt ingegaan op de combinatie van de uiteenlopende soorten inkomensbronnen, en de ontwikkeling van het huishoudensinkomen als de som van de persoonlijke inkomens. Dit gebeurt voor de jaren 1990 en 1991. Daarna komt de samenhang tussen de inkomenshoogte van beide partners aan de orde, zowel bij de start van de samenwoning als in het jaar daarna. Centraal staat de matrix van inkomenskwartielen, ofwel 25%-groep van het inkomen, waarin de positie van de ene partner tegen die van de andere partner is afgezet.

In de paragrafen 5.4 en 5.5 zijn de 31-34 jarigen buiten beschouwing gelaten vanwege de geringe aantallen in de steekproef. De 19-30 jarigen in de analyse bestrijken 86 procent van de recent gevormde paren onder de 35 jaar. Aanvullend op de inkomensontwikkeling is ook gekeken naar andere relevante gebeurtenissen. Het percentage paren dat een kind kreeg van 1990 op 1991 was negen, en het percentage relatie-ontbindingen lag op twaalf. Gezien de geringe aantallen steekproefpersonen is verder geen aandacht besteedt aan deze groep.

5.4 Verschillen in leeftijd en loonhoogte

Dat mannen gemiddeld genomen ouder zijn dan hun partner is algemeen bekend, maar dat wil nog niet zeggen dat de omvang van het leeftijdsverschil voor elke leeftijdsklasse gelijk is. Dat het leeftijdsverschil van belang is voor het inkomensverschil blijkt uit het volgende. De 19-21 jarige vrouwen vinden een partner van gemiddeld vier jaar ouder en met 17 100 gulden meer loon, terwijl de 28-30 jarige vrouwen een partner vinden van gemiddeld een jaar ouder en 10 600 gulden meer loon (zie tabel 5.1). Het op jonge leeftijd duurzaam gaan samenwonen levert dus voor vrouwen een grotere opwaartse mobiliteit op in vergelijking met het gaan samenwonen tegen het dertigste jaar. De welvaartsontwikkeling is hier afge-meten aan het huishoudensinkomen. Dit wekt weinig verwondering, gezien het leeftijds-verschil van vier jaar met de partner. Vrouwen die op latere leeftijd gaan samenwonen hebben in doorsnee een partner die weinig ouder is dan zichzelf.

Zowel bij mannen als bij vrouwen geldt dat met het hoger zijn van de leeftijd op het moment van het gaan samenwonen de inkomenskloof groeit. Het verschil in loon neemt na een jaar samenwonen snel toe. Zo verdienden 28-30 jarige werkende mannen in 1990 13 000 gulden meer dan hun werkende partner, in 1991 is dit verschil opgelopen tot 17 500 gulden.

Tabel 5.1 Leeftijds- en loonverschil recent gevormde paren naar leeftijd en geslacht, 1990 en 1991 (leeftijd in 1990)

	Totaal	Verschil leeftijd	Beiden loon	Verschil loon 1990	Verschil loon 1991
	<i>x 1000</i>	<i>jaren</i>	<i>x 1 000</i>	<i>1 000 gulden</i>	<i>1 000 gulden</i>
Mannen					
- 19-21 jaar	7,6	-1,8	x	x	x
- 22-24 jaar	24,1	0,8	15,6	10,3	13,2
- 25-27 jaar	33,9	1,9	20,7	11,5	12,5
- 28-30 jaar	24,5	2,2	10,3	13,0	17,5
Vrouwen					
- 19-21 jaar	19,0	-4,2	9,8	-17,1	-15,8
- 22-24 jaar	34,6	-3,0	23,6	-11,5	-15,8
- 25-27 jaar	25,9	-2,3	16,5	-7,5	-10,5
- 28-30 jaar	12,3	-1,1	6,5	-10,6	-13,7

Bron: IPO

5.5 Taakverdeling in het huishouden en inkomenshoogte

Voordat de samenhang in de inkomenshoogte van startende paren wordt beschreven, wordt eerst ingegaan op de samenhang in de inkomensbronnen. De verschillen in inkomenshoogte hangen immers af van eventuele verschillen in inkomensbronnen. De taakverdeling en inkomenssituatie is weergegeven met het al dan niet aanwezig zijn van een inkomensbron bij elk van de partners, waarbij de tweeverdieners verder zijn onderverdeeld in tweeverdieners met beiden loon en overige tweeverdieners. Nagenoeg alle recent gevormde paren blijken twee-verdiener (zie tabel 5.2). Uitzonderingen betreffen mannen tegen het dertigste jaar en vrouwen rond de twintig jaar, een klein percentage treft een partner zonder inkomen. Een ruime meerderheid van de tweeverdieners bestaat uit een combinatie van twee loonontvangers. Opvallend is dat dit overwicht van paren die beide werken na een jaar is toegenomen. De lichte toename van het percentage paren met beiden loon is in tegenspraak met klassieke theoretische uitgangspunten, op het punt van het ontstaan van een taakverdeling binnen het huishouden die leidt tot een reductie van de arbeidsparticipatie bij de vrouwelijke partner.

Uit de onderlinge verschillen in leeftijdsgroepen met betrekking tot de som van het loon van beide partners blijkt een opvallend fenomeen. Het op jonge leeftijd samenwonen van vrouwen lijkt in inkomensopzicht een gunstige optie, 19-21 jarige vrouwen treffen een partner met gemiddeld 17 100 gulden meer loon, terwijl het verschil bij de 28-30 jarige vrouwen slechts 10 600 gulden bedroeg. De som van beide inkomens is in de jongste leeftijdsgroep lager vergeleken met vrouwen die pas tegen het dertigste levensjaar gaan samenwonen, namelijk 62 700 gulden tegenover 88 400 gulden (zie tabel 5.3). Jongeren die op hoge leeftijd gaan samenwonen zorgen voor een instroom van hoge huishoudensinkomens.

Tabel 5.2 Recent gevormde paren naar inkomensbron, leeftijd en geslacht; 1990 en 1991 (in %, leeftijd in 1990)

	1990			1991		
	beide met inkomen		één persoon met inkomen	beide met inkomen		één persoon met inkomen
	loon	anders		loon	anders	
Mannen						
- 19-21 jaar	43	S	57	56	S	44
- 22-24 jaar	68	S	32	70	S	30
- 25-27 jaar	69	23	8	76	S	24
- 28-30 jaar	52	33	15	55	21	24
Vrouwen						
- 19-21 jaar	54	36	10	59	S	41
- 22-24 jaar	71	23	6	73	17	10
- 25-27 jaar	73	S	27	74	16	10
- 28-30 jaar	61	S	39	69	S	31

S: vanwege geringe celvulling samengetrokken met naastgelegen cel
Bron: IPO

Tabel 5.3 Lonen van recent gevormde paren, 1990 en 1991 (beiden loon, x 1 000 gulden, leeftijd in 1990)

	1990	1991
--	------	------

	Loon	Loon partner	Loon beiden	Loon	Loon partner	Loon beiden
Mannen						
- 19-21 jaar	x	x	x	x	x	x
- 22-24 jaar	37,1	26,8	63,9	43,9	30,8	74,7
- 25-27 jaar	43,4	31,9	75,3	47,3	43,8	82,1
- 28-30 jaar	49,5	36,5	86,0	52,4	34,9	87,3
Vrouwen						
- 19-21 jaar	22,8	39,9	62,7	27,6	43,3	70,9
- 22-24 jaar	31,6	43,1	74,7	32,7	48,4	81,1
- 25-27 jaar	37,0	44,4	81,4	38,9	49,5	88,4
- 28-30 jaar	38,9	49,5	88,4	41,0	54,7	95,7

Bron: IPO

De bijdrage in het huishoudensinkomen van vrouwen neemt toe met de leeftijd waarop zij met haar partner ging wonen. De relatieve bijdrage van deze vrouwen aan het huishoudens-inkomen blijkt tussen 1990 en 1991 te zijn afgenomen. Het inkomen van de vrouwelijke partner stijgt in doorsnee minder snel dan dat van de mannelijke partner. Zo gingen 28-30 jarige mannen van 49 500 gulden loon naar 52 400 gulden, een toename van 2 900 gulden. Vrouwen van 28-30 jaar stegen van 38 900 gulden loon naar 41 000 gulden, een toename van slechts 1 100 gulden. Dit blijkt ook als de ontwikkeling wordt bekeken van de som van loon en uitkering die binnen het huishouden wordt ontvangen (zie tabel 5.4). De betreffende bedragen liggen dan wel op een lager niveau.

Tabel 5.4 Loon plus uitkering van recent gevormde paren, 1990 en 1991 (x 1 000 gulden, leeftijd in 1990)

	1990			1991		
	Inkomen	Inkomen partner	Inkomen beiden	Inkomen	Inkomen partner	Inkomen beiden
Mannen						
- 19-21 jaar	23,0	23,0	46,0	30,9	25,5	56,4
- 22-24 jaar	34,9	25,1	60,0	40,8	28,5	69,3
- 25-27 jaar	41,2	30,0	71,2	45,0	33,5	78,5
- 28-30 jaar	43,3	31,9	75,2	49,2	33,0	82,2
Vrouwen						
- 19-21 jaar	20,4	34,8	55,2	26,4	40,4	66,8
- 22-24 jaar	31,6	43,1	74,7	32,7	48,4	78,6
- 25-27 jaar	35,0	42,8	77,8	37,7	48,7	86,4
- 28-30 jaar	36,2	43,1	79,3	41,0	53,0	94,0

Bron: IPO

5.6 Samenhang tussen de inkomens van beide partners

Bij de mannen blijkt dat 62 procent zich in het eerste jaar na samenwoning bevindt in een hoger inkomenskwartiel dan hun partner, en 14 procent in een lager inkomenskwartiel (zie tabel 5.5). Een jaar later bevindt 68 procent van de mannen zich in een hoger inkomenskwartiel, en slechts 10 procent in een lager inkomenskwartiel. De al bij paarvorming bestaande inkomenskloof tussen man en vrouw blijkt een jaar later nog verder te zijn toegenomen. De gegevens bevestigen de hypothese van inkomensdivergentie direct na paarvorming (hypothese 2). Dit is, zoals hierboven al is getoond, toe te schrijven aan het gegeven dat het inkomen van jonge mannen sneller stijgt dan dat van jonge vrouwen.

Onduidelijk is of vrouwelijke partners er vrijwillig van afzien om te investeren in de eigen loopbaan en kansen op positieverbetering laten liggen, of dat de zwakkere loongroei het resultaat is van belemmeringen op de arbeidsmarkt of een gering opleidingsniveau. Omdat er geen feitelijke daling optreedt in het inkomen van recent duurzaam samenwonende vrouwen, valt wel te concluderen dat bij deze groep de wens bestaat voor positieverbetering. Ook bij thuiswonenden en alleenstaanden is te zien dat vanaf het 24-ste levensjaar het loon van mannen hoger ligt dan dat van vrouwen. De uiteenlopende loonontwikkeling van man en vrouw lijkt daardoor eerder de uitkomst te zijn van processen op de arbeidsmarkt, en geen resultaat van de overgang naar de positie van duurzaam samenwonend. Dit ligt natuurlijk anders wanneer op een later moment paren besluiten tot het krijgen van kinderen. Voor het voeren van een gezamenlijke huishouding zonder kinderen is het vraagstuk van een efficiënte arbeidsdeling tussen man en vrouw nog niet van toepassing, en is het aannemelijker dat paren hun gezamenlijke capaciteiten zo lang als mogelijk maximaal benutten.

Tabel 5.5 Combinatie van partnerinkomens, 1990 en 1991 (in % van het totaal)

		Inkomen vrouwen					Totaal
		nihil	1e kwartiel	2e kwartiel	3e kwartiel	4e kwartiel	
Inkomen	<i>bovengrens</i> <i>1 000 gulden</i>						
mannen							
1990							
- nihil		1	1	1	1		4
- 1e kwartiel	25,1	1	8	3	1	1	14
- 2e kwartiel	35,9	1	7	5	3	1	17
- 3e kwartiel	44,1	2	9	9	5	2	27
- 4e kwartiel	--	3	8	13	9	5	38
Totaal		8	33	41	19	9	100
1991							
- nihil			1	1	1		3
- 1e kwartiel	29,9	1	6	1	1		9
- 2e kwartiel	39,8	1	8	7	2	1	19
- 3e kwartiel	48,7	4	9	10	5	2	30
- 4e kwartiel	--	4	10	12	9	4	39
Totaal		10	34	31	18	7	100

Bron: IPO
Toelichting:

inkomen: loon plus uitkering
in vetdruk: combinatie komt vaker voor dan op basis van de verwachtingswaarde
gearceerd: diagonaal

Uit tabel 5.5 valt gedetailleerd af te lezen hoe vaak elke inkomenscombinatie voorkomt. Zo komt de combinatie van zowel man als vrouw in het eerste inkomenskwartiel in 1990 voor bij acht procent van de paren. De meestvoorkomende combinatie is die van een man in het vierde inkomenskwartiel met een vrouw in de tweede (13 procent). De samenhang tussen de inkomensklasse van beide partners valt af te leiden uit het verschil tussen de verwachtingswaarde en het waargenomen aandeel van elke combinatie. De verwachtingswaarde is het percentage paren met een inkomenscombinatie indien iedereen willekeurig een partner zou hebben gekozen. De combinatie van bijvoorbeeld 'man in vierde inkomenskwartiel' en 'vrouw in vierde inkomenskwartiel' komt bij onafhankelijkheid naar verwachting bij drie procent voor, maar is in de praktijk vijf procent. De inkomenscombinaties met de sterkste voorkeur zijn in tabel 5.5 in vetdruk aangegeven. Mannen met een hoog inkomen, 44 100 gulden of meer, hebben een iets hogere kans op een partner met een hoog inkomen dan verwacht (negen en vijf procent). Mannen met een laag inkomen, 25 100 gulden of minder, hebben ook een iets hogere kans op een partner met een laag inkomen dan verwacht (acht procent). Opvallend is dat al na een jaar samenwonen vooral het relatieve overwicht van het aandeel mannen in de eerste inkomenskwartiel met een meer verdienende vrouw is afgenomen. Bij de weinig verdienende vrouwen stijgt het aandeel waarvan het inkomen lager is dan dat van de man. De inkomensdivergentie is dus het grootst bij de laagste inkomensklassen.

Uit de diagonaal van tabel 5.5 blijkt dat bij een kwart van de paren beide partners in dezelfde inkomensklasse vallen. Bij deze personen is sprake van de in de eerste hypothese genoemde inkomenshomogeniteit. Hoe groot de omvang is van de inkomenshomogeniteit, valt af te leiden uit de mate van oververtegenwoordiging van de diagonaal van tabel 5.5. Als de eerste hypothese correct is, komen op de diagonaal meer personen voor dan op basis van de verwachtingswaarde bij onafhankelijkheid. Dit houdt rekening met de verschillende opvulling van de inkomensklassen bij mannen en vrouwen. Een oververtegenwoordiging komt slechts voor bij twee van de vijf cellen van de diagonaal. Dit leidt tot een aanvaarding van hypothese 1 (geringe inkomenshomogeniteit).

De groep mannelijke kostwinners is licht in omvang gestegen, van acht naar tien procent van het totaal. Opvallend is de verdubbeling in het derde inkomenskwartiel (in 1991 is dat 39 800 tot en met 48 700 gulden), van twee naar vier procent van het totaal aantal paren. Wat valt nu te zeggen over de positie van nieuwe mannelijke kostwinners op de inkomensladder? Op zich is de groei van het aantal kostwinners in de twee hoogste inkomensklassen (ruim boven het minimumloon) gunstig te noemen. Maar in vergelijking met de gemiddelde inkomens van werkende tweeverdieners (tabel 5.3) is het inkomen van kostwinners in het derde kwartiel (39 800 tot en met 48 700 gulden) aan de bescheiden kant. Uit de cijfers valt niet direct af te leiden of de groei van het aantal eenverdieners doorzet in de middelste inkomensklassen. Toch is nu al duidelijk dat de groep eenverdieners niet langer meer vooral voorkomt op de hoogste trede van de inkomensladder.

5.7 Conclusies

De wetenschappelijke bestudering van de partnermarkt gaat uit van de veronderstelling dat individuen de optimale mix van partnerkenmerken nastreven. Individuen bevinden zich als het ware in een sorteermachine, waar selectie plaatsvindt op een groot aantal relevante persoons- en achtergrondkenmerken. In hoeverre maatschappelijke elitevorming plaatsvindt op de partnermarkt valt onder andere af te leiden uit de mate van inkomenshomogeniteit bij paarvorming. De omvang hiervan is in de Nederlandse situatie gering, hetgeen een bevestiging is van de eerste hypothese. In het zoekgedrag op de partnermarkt is economische gelijkheid blijkbaar een ondergeschikt criterium.

Uit de ontwikkeling van de samenstelling van het huishoudensinkomen blijkt dat sprake is van inkomensdivergentie, conform de tweede hypothese. De bij aanvang in geringe mate aangetroffen gelijkheid van de beide inkomens neemt langzaam af, doordat de loongroei bij de man hoger is dan die bij de vrouw. Voor vrouwen is het gaan samenwonen dus geen aanleiding om de arbeidsdeelname geheel of gedeeltelijk in te ruilen voor het verrichten van huishoudelijke taken. In hoofdstuk 4 is reeds aangegeven dat het uit huis gaan richting alleenstaand of samenwonend geen gevolgen heeft voor het persoonlijk inkomen, maar dat dit anders kan liggen op het moment van gezinsuitbreiding. Hoofdstuk 6 gaat daarom in op het effect van het krijgen van kinderen op de individuele inkomensmutaties. De analyses van de gevolgen van ouderschap op het inkomen volgen op de analyse van de sociaal-economische differentiatie in de gezinsplanning.

Uit de resultaten blijkt het contrast tussen bevindingen op macroniveau, wijzend op een toenemende bijdrage van vrouwen aan het huishoudensinkomen, en waarnemingen op microniveau, waar de inkomenskloof al direct na aanvang van de samenwoonrelatie toe-neemt. Door longitudinale onderzoek valt op te maken dat bij recent

gevormde tweerelaties andere inkomensmutaties voorkomen dan gemiddeld voor de Nederlandse huishoudens. Dit onderstreept nog eens het gevaar van het gebruik van cross-sectionele data voor het opsporen van veranderingen binnen individuele huishoudens.

6 OUDERSCHAP, INKOMEN EN ARBEIDSDEELNAME

6.1 Inleiding

Het krijgen van kinderen is meer dan voorheen onderworpen aan keuzes die binnen individuele huishoudens worden gemaakt. In dit hoofdstuk worden hypothesen getoetst over de rol van het inkomen bij de timing van het krijgen van kinderen. Volgens micro-economische theorieën (Becker 1976; Becker 1991) is de verdien capaciteit van vrouwen een belangrijke maatstaf in de individuele gezinsvorming en arbeidsmarkt planning. Anderen benadrukken het belang van preferenties ten aanzien van ouderschap (Huber en Spitze 1983). Vanuit bestaande theoretische uitgangspunten valt niet afdoende af te leiden in hoeverre sprake is van inkomensafhankelijkheid bij de overgang naar ouderschap. Daarnaast is onduidelijk of de arbeidsdeelname door jonge moeders wordt beïnvloed door hun verdien capaciteit. Om een beter inzicht te krijgen in de rol van het inkomen worden hierover hypothesen opgesteld en getoetst op het niveau van het individuele huishouden.

Toetsing van de hypothese over inkomensafhankelijkheid is van belang voor een beter begrip van moderne levensloop planning. Gezien de voortschrijdende modernisering van huishoudens (Liefbroer en de Jong-Gierveld 1993; Zwaan 1993; Ploegmakers en van Leeuwen 1994) is het zinvol om inzichten over deze relatie te actualiseren. De bestudering van de koppeling tussen het krijgen van kinderen en de inkomenspositie van de ouders volgt uit het eerste deel van de onderzoeksvraag van deze studie, namelijk naar de rol van het inkomen bij overgangen in huis-houdensdemografische posities. Naar aanleiding van de bestaande theoretische inzichten is in hoofdstuk 2 een aantal algemeen geformuleerde hypothesen opgesteld. De overgang in huis-houdenspositie die in dit hoofdstuk centraal staat is het moment dat ouders hun eerste kind krijgen.

Het onderzoeksdesign van deze studie kijkt op een aantal punten af van eerdere onderzoeken naar de wisselwerking tussen inkomensvorming en vruchtbaarheid (Siegiers 1985; Impens 1989; de Man en de Jong 1997). Om de wederkerige invloed van de demografische levensloop en het inkomenslevenspad goed te kunnen volgen, worden drie beslismomenten afzonderlijk geanalyseerd: het moeder worden, het stoppen met werken en het minder gaan werken door jonge moeders. Een ander punt van verschil met eerder onderzoek is dat hier gebruik is gemaakt van longitudinale gegevens. Zodoende valt af te leiden welke inkomensveranderingen optreden ná het krijgen van kinderen en wat de economische context was voorafgaand aan het krijgen van kinderen. In hoofdstuk 4 is reeds gewezen op de verraderlijkheid van conclusies indien wordt uitgegaan van de economische positie die achteraf wordt waargenomen. In deze studie is het inkomen gepeild op een moment dat er (nog) geen kinderen waren. Hierdoor valt beter af te leiden of inkomensverschillen (mede) hebben bijgedragen aan de timing van het ouderschap.

Voordat de resultaten van de empirische analyses worden gepresenteerd, wordt in paragraaf 6.2.1 ingegaan op theoretische inzichten in de samenhang tussen de vruchtbaarheid en inkomensmutaties op individueel niveau. Vervolgens wordt getoond in hoeverre het krijgen van het eerste kind beïnvloed wordt door het persoonlijk inkomen van vrouwen, en wat het effect is van het moederschap op de arbeidsparticipatie. Tot slot wordt nagegaan of het krijgen van kinderen de oorzaak is geweest van de inkomensachteruitgang die bij veel werkende vrouwen tussen de 20 en 40 jaar optreedt.

6.2 Theoretisch kader

6.2.1 Het krijgen van kinderen en de inkomenslevensloop

Met behulp van de theorie van de sociale productiefunctie (van Dijk en Siegiers 1996; Lindenberg 1996) is in Figuur 2.1 in grote lijnen aangegeven wat van invloed is op het individuele beslissingsproces. Het krijgen van het eerste kind is vermeld als gebeurtenis in de huis-houdenscarrière. Daarnaast staat de sociaal-economische carrière, met gebeurtenissen als het begin of einde van een werkkring en mutaties in de inkomenshoogte. De dubbelstrategie die mensen voeren is het maximaliseren van de opbrengsten op het gebied van welvaartsontwikkeling (bijvoorbeeld loon) en zelfontplooiing (vrije tijd, al dan niet met eigen kinderen). De wisselwerking tussen beide levenslopen komt tot stand doordat activiteiten binnen de ene levensloop hulpmiddel of restrictie zijn voor de andere levensloop. De vraag of het krijgen van kinderen een hoofddoelstelling is, of slechts een operationele doelstelling, is hier van ondergeschikt belang. Wel is de vraag relevant naar de begrenzingen van de keuzevrijheid voor het moderne calculerende huishouden, en is het van belang te weten of ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in de inkomensverdeling mede gestuurd worden door demografische veranderingen. In het theoretisch hoofdstuk is geconcludeerd dat over de rol van het inkomen verschillende ideeën voorkomen. Over het effect van de inkomenshoogte, het soort inkomens-bron en andere persoonskenmerken op het optreden van gebeurtenissen in de demografische levensloop zullen daarom enkele concurrerende hypothesen worden geformuleerd. Is uitsluitend het inkomen van de vrouw van belang, of de loonhoogte van de mannelijke

partner, of misschien geen van beide? Uit de empirische toetsing dient te blijken op welke punten bestaande theoretische inzichten adequaat zijn, dan wel aanvulling behoeven.

Een uitvoerige beschouwing van de relatie tussen de huishoudensontwikkeling en de inkomens-dynamiek op het individuele niveau is te vinden in de theorieën van de 'new home economics' (Becker 1976; Becker 1991). De centrale gedachte in deze theorieën is als volgt. Individuen waarderen huishoudelijke productie met een schaduwprijs, die vergeleken wordt met de prijs voor buitenshuis verrichte arbeid. Een lage loonvoet van vrouwen in vergelijking met die van mannen leidt ertoe dat vrouwen minder intreden, dan wel sneller uittreden uit het arbeidsproces. Het vasthouden aan een taakverdeling, waarbij de man buitenshuis werkt, en de vrouw binnen het huishouden 'produceert,' is voor het desbetreffende huishouden de meest optimale uitkomst. Dit wordt anders naarmate de loonvoet van vrouwen dichterbij die van de mannen komt. Als het inkomen dat de vrouw door middel van arbeid kan verwerven stijgt, treedt er substitutie op. In plaats van in het huishouden werkzaam te zijn, zal de vrouw meer betaald werk gaan verrichten.

Het theoretische kader van de 'new home economics' behandelt niet alleen het keuzeproces ten aanzien van huishoudelijke taken, maar beschrijft ook de inkomenseffecten op de vruchtbaarheid. Doordat het krijgen van kinderen onvermijdelijk samengaat met een forse toename van huishoudelijke taken, zal een stijging optreden van de schaduwprijs van de huishoudelijke arbeid. Vrouwen met een laag arbeidsinkomen zullen niet alleen sneller hun werkkring opgeven dan vrouwen met een hoge verdien capaciteit, maar de derving van toekomstig inkomen is voor laatstgenoemden tevens een reden volledig af te zien van het krijgen van kinderen. De demografische levensloop staat hierdoor onder invloed van het inkomenslevenspad.

Uit empirische gegevens over de sekseverschillen in arbeidsdeelname blijkt dat de taakverdeling binnen het huishouden inderdaad tot stand komt in de periode waarin veel vrouwen moeder worden. Dat werd getoond in grafiek 3.2 in hoofdstuk 3, waarin een gestileerde weergave staat van het leeftijds specifieke deelnamepercentage van mannen en vrouwen in 1987. Tot het 23ste jaar zijn de sekseverschillen gering. Daarboven loopt het percentage loonontvangers sterk uiteen. Tussen het 25ste en 35ste levensjaar daalt het arbeidsaanbod van vrouwen van 70 naar 35 procent, terwijl bij mannen nog een stijging voorkomt. Het afwijkende patroon bij vrouwen wordt gewoonlijk in verband gebracht met de aanwezigheid van (jonge) kinderen in het huishouden. Uit onderzoek is naar voren gekomen dat vrouwen met jonge kinderen minder werken dan vrouwen zonder jonge kinderen (Siegiers 1985). Wel is er herhaaldelijk op gewezen (o.a. Hartog en Theeuwes 1983) dat dit 'kinderdal' geleidelijk aan het verdwijnen is. Steeds minder vrouwen stoppen met werken op het moment dat zij moeder worden. De hierboven beschreven sekseverschillen in arbeidsdeelname lijken een bevestiging van de theorie van de 'new home economics'. Toch valt uit de verschillen in arbeidsdeelname niet af te leiden in hoeverre de inkomenshoogte van de vrouw van invloed is geweest op het krijgen van kinderen. Dit behoeft dus een empirische toetsing, met inachtneming van het inkomensniveau voorafgaand aan het krijgen van kinderen.

Hoewel het theoretisch kader van de 'new home economics' zeer aantrekkelijk is door de eenvoud en de interne consistentie, biedt het geen afdoende verklaring voor de wisselwerking tussen de demografische en de inkomenslevensloop. Een tweetal beperkingen van de theorie is in dit opzicht van belang.

In de eerste plaats wordt het krijgen van kinderen gezien als een investeringsbeslissing (Becker 1991). Kinderen zijn als het ware een productiemiddel: zij genereren inkomsten in de vorm van status en affectie. De baten die dit oplevert worden afgezet tegen de kosten, waarvan de loon-derving een substantieel onderdeel is. Verschillende auteurs hebben erop gewezen dat een dergelijke beschrijving van het keuzeproces slechts ten dele op de praktijk aansluit. Sommigen stellen daarom dat de veranderingen in de rollen die aan vrouwen worden toegeschreven van groter belang zijn bij recente ontwikkelingen met betrekking tot gezinsvorming (Huber en Spitze 1983). Volgens laatstgenoemden leidt de bestudering van attitudes ten aanzien van de combinatie van ouderschap en werken tot meer en beter te interpreteren resultaten. In het Nederlandse onderzoek is dit ook gebleken. Zo is aangetoond dat de sociale groep waarbinnen vrouwen leven inderdaad van invloed is op de verdeling van het huishoudelijk werk tussen partners (van der Lippe en Siegiers 1993) en dat attitudes ten aanzien van werk en kinderen samenhangen met de vruchtbaarheid (CBS 1990; Vermunt 1991). Naast veranderende normen spelen ook de mogelijkheden die de context biedt om werken en kinderen te combineren, zoals de aanwezigheid van kinderopvang, de hoogte van de kinderbijslag en belastingmaatregelen een rol (Esveldt en van Nimwegen 1992). Bij de formulering van de hypothesen komen deze bijzondere omstandigheden aan de orde.

Een tweede punt betreft de onduidelijkheid ten aanzien van de gedragsreactie die vrouwen zullen vertonen bij een stijgende verdien capaciteit. Volgens klassieke uitgangspunten is dit vooral een keuze tussen uitstel van kinderen of het regelen van opvang en verzorging gedurende de tijd van een volledige werkweek. Wanneer de voorzieningen voor dat laatste ontoereikend zijn, ligt het voor de hand dat een hoog inkomen een vertragende werking heeft op het krijgen van kinderen. Door de ontwikkeling naar een moderne verzorgingsstaat is het afwegingsproces aanzienlijk veranderd. Belangrijke elementen zijn de flexibilisering van de werkweek en verruimde mogelijkheden voor kinderdagopvang.

De theorie van de sociale productiefunctie, zoals besproken in hoofdstuk 2, biedt een aantrekkelijke uitbreiding om de relatie tussen individuele inkomensdynamiek en vruchtbaarheid binnen de levensloop te kunnen verklaren. De klassieke keuze tussen het al dan niet overgaan naar een gezin volgens het kostwinnersmodel wordt uitgebreid met een derde optie, namelijk investeren in zowel menselijk kapitaal als zelfontplooiing. Met name voor jonge vrouwen met een succesvolle schoolopleiding is het aantrekkelijk de beslissing om kinderen te krijgen uit te stellen en verder te investeren in hun menselijk kapitaal. Uit empirisch onderzoek bij Nederlandse vrouwen blijkt dat een hoog opleidingsniveau samengaat met uitstel van gezinsvorming (Latten en Vermunt 1991; van Hoorn 1994). Het rendement op hun arbeid (de loonvoet) op wat latere leeftijd is in zo'n geval hoger, hetgeen meer mogelijkheden biedt om de arbeidstijd terug te brengen, dan wel huishoudelijk werk te monetariseren. Dat laatste maakt het combineren van werk en kinden aanzienlijk eenvoudiger. Bovenstaande impliceert dat de timing van het krijgen van kinderen niet altijd even sterk onder invloed staat van de inkomenshoogte, maar dat de rol van het inkomen gedurende de levensloop wijzigt. Een tweetal op zichzelf beschouwd verschillende omstandigheden zijn gunstig om een eerste kind te krijgen. Voor vrouwelijke jonge twintigers is dat het hebben van een laag inkomen, en boven het dertigste jaar het hebben van een hoog inkomen. Deze veronderstelling sluit niet alleen aan bij de theorie van de 'new home economics' (de inkomstenderving is minimaal) maar geeft ook aan dat een hoog inkomen en het krijgen van kinderen voor velen een optimale oplossing is (mits op het juiste moment in de levensloop gepland).

Uit bovenstaande bespreking van theoretisch uitgangspunten blijkt dat over de rol van het inkomen verschillende ideeën voorkomen. De theoretische argumenten bieden geen uitsluitsel over de inkomenseffecten bij het timing van het krijgen van het eerste kind. Als mannen en vrouwen in hun gezinscarrière rekening houden met het inkomen (of juist niet), dan zal dat moeten blijken uit een empirische toetsing met longitudinale gegevens. In de volgende paragraaf komen de hypothesen afzonderlijk aan de orde.

6.2.2 Hypothesen

Gedurende de vruchtbare periode zijn vrouwen in een doorlopend afwegingsproces betrokken waarin drie beslissingen: het wel of niet krijgen van een kind, het wel of niet stoppen met werken of het terugbrengen van het aantal gewerkte uren, in onderlinge samenhang genomen moeten worden. In alle gevallen lijkt het persoonlijk inkomen van de vrouw een belangrijke rol te spelen in de afweging. Naast dit inkomen zijn naar verwachting ook andere aspecten van belang bij de keuzen omtrent deelname aan het arbeidsproces en de gezinsvorming. Het gaat hierbij om de invloed van het inkomen van de man, de invloed van maatschappelijke normering, de mate waarin vrouwen investeren in hun menselijk kapitaal en de mogelijkheden die de werkomgeving biedt om arbeid en kinderen te combineren.

Omdat budgetrestricties een belangrijk onderdeel zijn van beslissingsprocessen, gaat de eerste veronderstelling over het inkomen van de meestverdienende partner. De eerste hypothese luidt dat de (nog) kinderloze twintigers hun gezinsplanning laten afhangen van het inkomen van de man, doorgaans de meestverdienende. Dit sluit aan bij klassieke uitgangspunten dat een stabiele inkomstenstroom een noodzakelijk voorwaarde is voor gezinsvorming, en dat een hoog inkomen bij de man de beste garantie vooraf biedt voor latere economische zekerheid. Het inkomen van de vrouw wordt hier niet relevant geacht. Dit heeft te maken met het transitore karakter van het inkomen van de vrouw, in tegenstelling tot het inkomen van de mannelijke kostwinner.

Sinds de uitbouw van het socialezekerheidsstelsel en de toegenomen verdien capaciteit van vrouwen lijkt het twijfelachtig dat de keuzeruimte nog langer volledig wordt begrensd door het mannelijk inkomen. Doordat de schaduwprijs van huishoudelijke arbeid door de vrouw stijgt, wordt het voor hun aantrekkelijker het ouderschap voor zich uit te schuiven. Dit leidt tot de tweede hypothese dat een hoog inkomen bij vrouwen een vertragend effect heeft op de gezinsplanning. De verklaring hiervoor is volgens de theorie van de 'new home economics' het streven naar het hoogste rendement op het menselijk kapitaal. Dit sluit niet uit dat andere overwegingen een rol hebben gespeeld, waaronder het gebruik van de ruimere mogelijkheden voor zelfontplooiing door vrouwen. Hierover gaat de volgende concurrerende hypothese.

In het debat met de 'new home economics' is erop gewezen dat naast inkomensmaximalisatie in strikte zin sprake is van inkomensafhankelijke preferenties. Dit verzwakt eventuele inkomenseffecten en zal leiden tot een concentratie van eerste geboorten in een bepaalde leeftijdsgroep. De derde hypothese luidt dat sprake is van een interactie van leeftijd en inkomen met de beslissing tot het krijgen van kinderen. De verwachting is dat het inkomenseffect het sterkst is bij de laagste leeftijdsklassen, en op hogere leeftijden zwakker wordt. Op nog hogere leeftijden dienen vrouwen rekening te houden met hogere medische kosten in verband met vruchtbaarheid (Camstra 1993). Hoewel kosten deze pas na het veertigste jaar manifest zijn, zullen dertigers reeds hun planning hierop afstemmen. Door het opnemen van interactie-effecten wordt duidelijk hoe belangrijk de - voor individuen steeds wisselende - combinatie van inkomen en leeftijd is bij de gezinsplanning.

De flexibilisering van de levensloop heeft niet alleen betrekking op de timing van het krijgen van kinderen, maar ook op het combineren van ouderschap en een werkkring. Uittreding uit de arbeidsmarkt ligt niet langer meer voor de hand. Op grond van de 'human capital' theorie valt te verwachten dat vrouwen met een hoog inkomen minder vaak hun arbeidsloopbaan zullen onderbreken, ook als er kinderen komen (hypothese 4). Daarnaast wordt in de vijfde hypothese verwacht dat het in deeltijd gaan werken in verband met het krijgen van kinderen bij hen minder vaak zal voorkomen. Dat komt doordat het opgebouwde menselijk kapitaal zowel bij de werk-gever als de werkneemster te kostbaar wordt geacht om onbenut te blijven.

De werkomgeving van de vrouw is naar verwachting mede van invloed op het beslissingsproces. Dat zal leiden tot verschillen die gerelateerd zijn aan de bedrijfscultuur, mogelijkheden voor flexibele werktijden en andere voorzieningen voor jonge moeders. Doordat deze kenmerken van de werkomgeving niet op bedrijfsniveau aanwezig zijn, zal de invulling van het begrip werkomgeving beperkt blijven tot het verschil tussen overheid en marktsector. Gezien de voor-beeldrol die de overheid wenst te spelen in het toestaan van de combinatie ouderschap en werkkring, zou dit zou ertoe kunnen leiden dat verschillen optreden tussen werkneemsters bij de overheid en werkneemsters bij andere werkgevers. Dit leidt tot de zesde hypothese dat werk-neemsters bij de overheid een lagere kans zullen hebben op het uittreden uit het arbeidsproces na het krijgen van het eerste kind dan werkneemsters buiten de overheidssector. Hetzelfde geldt ten aanzien van de reductie in de omvang van het dienstverband. Werkneemsters bij de overheid vertonen naar verwachting een geringere kans hierop dan werkneemsters buiten de overheids-sector (hypothese 7).

6.3 Operationalisering en analyse-opzet

Voor de empirische toetsing is opnieuw gebruik gemaakt van gegevens uit het Inkomenspanel- onderzoek. De analyses zijn uiteen gelegd in drie stappen. In de eerste stap wordt de beslissing om kinderen te krijgen geanalyseerd, in de tweede de beslissing om te stoppen met werken en in de derde de beslissing om minder te gaan werken. Alvorens in te gaan op de resultaten van de analyses zal eerst kort worden ingegaan op de opzet daarvan.

Bij elke stap in de analyses is de relevante risicobevolking voor het al dan niet optreden van een gebeurtenis geselecteerd uit het IPO-bestand. De onderzoekseenheden bij de eerste stap bestaan uit 924 in 1987 aangetroffen 20-39 jarige vrouwen in een paarrelatie zonder kinderen. Zij vormen de risicobevolking voor het al dan niet krijgen van een eerste kind. Binnen de risico-bevolking kregen 120 vrouwen (13 procent) een eerste kind in 1988. De onderzoekseenheden bij de tweede stap bestaan uit 754 in 1987 aangetroffen 20-39 jarige werkende vrouwen in een paarrelatie zonder kinderen. Zij vormen de risico-bevolking voor het al dan niet uittreden uit het arbeidsproces. Het aantal vrouwen dat in 1988 uittrad uit het arbeidsproces bedroeg 80 (11 procent). De derde stap heeft alleen betrekking op 674 in 1987 aangetroffen 20-39 jarige werkende vrouwen die de werkkring behielden in 1989. Zij vormen de risicobevolking voor het minder gaan werken. Aangezien het IPO geen informatie geeft over het aantal gewerkte uren per week, is een benadering gekozen voor het terugbrengen van de arbeidstijd, door te veronderstellen dat werktijdverkorting optreedt bij een inkomensachteruitgang van meer dan tien procent. Van deze groep maakten 159 vrouwen (24 procent) een dergelijke inkomensachteruitgang mee.

Voor de toetsing van de veronderstelde relaties is bij elke analyse-stap gekozen voor het gebruik van logistische regressie. Deze keuze vloeit voort uit het dichotome karakter van de afhankelijke variabele: het wel of niet optreden van een gebeurtenis. De belangrijkste uitkomsten van de logistische regressies bestaan uit de omvang en significantie van de invloed van de onafhankelijke variabelen op de kans op het optreden van een gebeurtenis (zie paragraaf 3.4).

Voor de operationalisering van het begrip inkomen wordt gebruik gemaakt van drie varianten. Variant 1 is het meest gebruikte inkomensbegrip, namelijk de absolute hoogte van het inkomen van de vrouw. De tweede variant is de relatieve hoogte van het inkomen, dat wil zeggen de mate waarin het inkomen afwijkt van het standaard inkomenslevenspad. Hiermee wordt gecorrigeerd voor de samenhang tussen leeftijd en inkomen zoals die naar voren kwam in het leeftijd-inkomensprofiel. Ook sluit deze operationalisering beter aan bij de 'human capital' theorie waarbinnen het vooral de afwijking ten opzichte van leeftijdsgenoten is die personen doet besluiten verder te investeren. Het begrip dient daarmee als een globale schatting voor de opleiding, die niet in het IPO is opgenomen. De derde variant betreft de afwijking van het inkomen van de vrouw ten opzichte van het inkomen van de partner. Dit is negatief als het inkomen van de partner hoger is. Naarmate het inkomen van de vrouw dichter bij dat van de partner ligt of zelfs groter is, zal de kans op het krijgen van kinderen en op uittreding uit het arbeidsproces naar verwachting afnemen.

6.4 Het krijgen van een eerste kind

Hierboven is uitgesproken dat de inkomenshoogte, sociaal-economische categorie, leeftijd van de vrouw, en de kans op het krijgen van het eerste kind onderling gerelateerd zijn. De onderlinge relatie blijkt uit de cijfers in tabel 6.1, waarin per variabele afzonderlijk staat aangegeven hoeveel procent van de vrouwen per categorie een jaar na de meting moeder was geworden. In grote lijnen komen de hoogste kansen voor bij de twee laagste inkomensklasse, en vrouwen van 23 tot en met 28 jaar. Lage kansen komen juist voor bij vrouwen van 22 jaar en jonger, vrouwen van 29 tot en met 39 jaar en bij de sector overheid. Om de effecten in hun onderling verband te kunnen beoordelen is een logistische regressie uitgevoerd.

Tabel 6.1 Bivariaat verband tussen krijgen van het eerste kind en persoonskenmerken

	Krijgen van eerste kind %	Aantal (=100%)
Leeftijd van de vrouw		
- 20-22 jaar	10	133
- 23-25 jaar	16	316
- 26-28 jaar	15	165
- 29-39 jaar	11	310
Inkomen van de vrouw (bovengrens)		
- 1e quintiel (12 237 gulden)	18	185
- 2e quintiel (23 599 gulden)	15	185
- 3e quintiel (29 485 gulden)	12	185
- 4e quintiel (34 733 gulden)	8	185
- 5e quintiel (-)	11	184
Sociaal-economische categorie van de vrouw		
- Werkzaam in bedrijfsleven	13	586
- Werkzaam bij overheid	8	170
- Niet-werkend	17	167

Bron: IPO

Wanneer het inkomen van de man effect heeft op de overgang naar ouderschap, conform hypothese 1, dan zal dat in de modelresultaten tot uiting dienen te komen in een positieve parameterwaarde. Zou een laag inkomen bij de vrouw effect hebben, conform hypothese 2, dan zal juist een negatieve parameterwaarde optreden. Overeenkomstig de derde hypothese zijn significante interactie-effecten te verwachten. Als de combinatie van een lage leeftijd en een hoog loon remmend uitwerkt op de overgang naar ouderschap, zal dat tot uiting komen in een negatieve parameterwaarde op lage leeftijd. Mocht het inkomen van man of vrouw irrelevant zijn, en de beslissing tot het krijgen van kinderen afhangen van de leeftijd, dan zal dat in de multivariate analyse leiden tot verschillende parameterwaarden voor de afzonderlijke leeftijds-klassen.

De uiteindelijke resultaten van de logistische regressie kwamen tot stand na een stapsgewijze procedure waarin de niet-significante effecten uit het model werden verwijderd. Uit de toetsing komt naar voren dat alleen het inkomen van de vrouw en het interactie-effect van inkomen en leeftijd significant zijn (tabel 6.2). Hiermee is de eerste hypothese, afhankelijkheid van het mannelijk inkomen, verworpen. De leeftijd van de vrouw zelf bleek niet van invloed op het krijgen van een eerste kind. Dit lijkt in tegenspraak met statistische overzichten, waaruit valt af te lezen dat de kans op het hebben van een eerste kind oploopt met de leeftijd. De reden voor de afwijking is gelegen in de risicobevolking. In de hier gepresenteerde analyses zijn uitsluitend vrouwen met een gehuwde of ongehuwde partner tot de risicobevolking gerekend. Analyses op basis van het Onderzoek Gezinsvorming (Crommentuijn 1997) laten eveneens zien dat het al dan niet samenwonend zijn de leeftijdspecifieke kans op een eerste kind verklaart. Het hier gebruikte gegevensbestand levert dus geen andere conclusies op.

Tabel 6.2 Modelparameters ter verklaring van het krijgen van een eerste kind (Beta's)

	Model 1a	Model 1b	Model 1c
Inkomen van de vrouw*	-0,026	-0,027	-0,019
Leeftijd van de vrouw in klassen	**	**	**
Inkomen van de man	**	**	-0,022
Interactie leeftijd en inkomen van de vrouw			
- bij 20-22 jarigen	-0,074	-0,084	**
- bij 23-25 jarigen	-0,015	-0,014	**
- bij 26-28 jarigen	0,023	0,024	**
- bij 29-31 jarigen	0,016	0,018	**
- bij 32-34 jarigen	0,057	0,066	**
Constate	-1,7715	-2,3269	-2,3816

Bron: IPO

Toelichting:

*: Het inkomen van de vrouw is als volgt geoperationaliseerd:

- in Model 1a: de absolute inkomenshoogte

- in Model 1b: de afwijking van het standaard inkomenpad

- in Model 1c: het verschil ten opzichte van het inkomen van de man

** : niet significant

Ten aanzien van het inkomen van de vrouw valt te concluderen dat dit een fors effect heeft op de beslissing om kinderen te nemen. Het hoofdeffect van inkomen geeft aan dat over alle leeftijdsgroepen de kans een kind te krijgen lager is naarmate het inkomen van de vrouw hoger is, oftewel de (vrijwillige) kinderloosheid neemt toe met het inkomen van de vrouw. Hiermee wordt een belangrijke veronderstelling vanuit de 'new home economics' bevestigd (hypothese 2). Het interactie-effect, onderdeel van hypothese 3, is evenwel nog sterker. De timing van het krijgen van kinderen staat dus niet altijd even sterk onder invloed van de inkomenshoogte, maar de rol van het inkomen wijzigt gedurende de levensloop. Betekent dit tevens dat een hoog inkomen vooral leidt tot uitstel, en minder tot afstel zoals de 'new home economics' beweren?

Voor deze conclusie bieden de uitgevoerde analyses sterke aanwijzingen. De mogelijkheid dat hier cohort-effecten optreden, waarbij het inkomen alleen bij de latere geboortecohorten een groot effect op de vruchtbaarheid heeft, kan met grote waarschijnlijkheid worden uitgesloten.

De wijze waarop het inkomen van de vrouw werd gemeten bleek voor de eerste twee varianten geen andere resultaten op te leveren. Het maakt niet uit of het absolute inkomen wordt genomen of de afwijking ten opzichte van het gemiddelde inkomen per leeftijd. Door het vlakke verloop van het leeftijd-inkomensprofiel, meten beide variabelen in grote lijnen hetzelfde. Anders is dat als het inkomen wordt gemeten als de afwijking ten opzichte van het inkomen van de man. In de eerste hypothese werd ervan uitgegaan dat een hoog inkomen van de man een aanwijzing is voor inkomenszekerheid over lange termijn. De toetsing leverde nauwelijks interpreteerbare resultaten op. Blijkbaar is het eerder de hoogte van het inkomen van de vrouw zelf, dan het beloningsverschil binnen het huishouden, dat van invloed is op de vruchtbaarheid.

Om de orde van grootte van de effecten te kunnen beoordelen, zijn in tabel 6.3 de gemiddelde geschatte kansen op de geboorte van een eerste kind, uitgesplitst naar leeftijd en inkomensklasse opgenomen. Voor 23-25 jarige vrouwen met een laag inkomen (een jaarinkomen van 13 000 gulden of lager) is de voorspelde kans 27 procent, voor 23-25 jarige vrouwen met een hoog inkomen (een jaarinkomen van 35 000 gulden of meer) is deze kans slechts negen procent. Bij de 32-34 jarigen loopt het verband omgekeerd.

Tabel 6.3 Voorspelde kans op het krijgen van een eerste kind naar leeftijd en inkomensklasse van de vrouw

	Inkomensklasse en bovengrens in guldens					Totaal
	1e quintiel (13 237)	2e quintiel (23 599)	3e quintiel (29 485)	4e quintiel (34 733)	5e quintiel (--)	
20-22 jaar	0,21	0,07	0,03	0,02	0,01	0,10
23-25 jaar	0,27	0,18	0,14	0,11	0,09	0,16
26-28 jaar	0,15	0,15	0,14	0,14	0,14	0,15
29-31 jaar	0,15	0,13	0,12	0,12	0,11	0,12
32-34 jaar	0,03	0,04	0,06	0,07	0,09	0,07
35-39 jaar	0,14	0,08	0,06	0,05	0,04	0,09
Totaal	0,19	0,13	0,11	0,11	0,10	0,13

6.5 Het uittreden uit het arbeidsproces

Ook bij het uittreden uit het arbeidsproces werd vanuit de 'new home economics' verwacht dat vrouwen met een laag inkomen eerder betaalde arbeid zouden opgeven om zich aan huishoude-lijke taken te wijden. Een dergelijke beslissing zou worden versterkt op het moment dat er kinderen in het gezin komen, waarbij tevens de verwachting werd uitgesproken dat degenen met een hoog inkomen die een kind krijgen minder zullen stoppen met werken dan degenen met een laag inkomen. In het model zijn daarom het inkomen van de vrouw opgenomen (continu gemeten in duizenden guldens), het krijgen van een kind (aangegeven met 1 als dit wel gebeurde en met -1 als dit niet gebeurde), en de interactie tussen deze twee (het produkt van de waarden op de betreffende variabelen) opgenomen.

Daarnaast is een element van de maatschappelijke context meegenomen door een variabele op te nemen die aangeeft of de vrouw wel (1) of niet (-1) bij de overheid werkt. Hier is verondersteld dat het werken bij de overheid minder kans op uittreding met zich mee brengt (grotere baan zekerheid), ook na het krijgen van kinderen (meer kinderopvang). Om dit laatste weer te geven is een productvariabele opgenomen. De resultaten van de toetsing zijn weer-gegeven in tabel 6.4.

Tabel 6.4 Modelparameters ter verklaring van het uittreden uit het arbeidsproces (Beta's)

	Model 2a	Model 2b	Model 2c
Krijgen van een eerste kind	0,816	1,510	1,704
Werkt in overheidsdienst	-0,800	-0,871	-0,981
Inkomen van de vrouw*	-0,043	-0,040	**
Interactie inkomen van de vrouw en van een eerste kind	krijgen 0,027	**	0,023
Constante	-0,950	-2,030	-2,193

Bron: IPO

Toelichting:

*: Het inkomen van de vrouw is als volgt geoperationaliseerd:
- in Model 2a: de absolute inkomenshoogte

- in Model 2b: de afwijking van het standaard inkomenpad
 - in Model 2c: het verschil ten opzichte van het inkomen van de man
- ** : niet significant

De uitkomsten komen in grote lijnen overeen met hypothese 4. Getoetst wordt of de uittredings-kans wordt beïnvloed door de kenmerken van de arbeid en het krijgen van het eerste kind, en of het effect van het krijgen van een kind minder is in de hoogste inkomensklassen en bij de overheid. Vrouwen met een hoog inkomen zijn inderdaad veel minder geneigd hun baan op te geven als vrouwen met een laag inkomen. Het inkomenseffect is niet significant als het inkomen gemeten wordt als de afwijking ten opzichte van het inkomen van de man. Opnieuw blijkt dat het niet zozeer de beloningsverschillen binnen het huishouden zijn, maar de hoogte van het persoonlijk inkomen van de vrouw, dat bepalend is voor de beslissing de baan op te geven. Naast het inkomen van de vrouw, heeft het krijgen van een kind een duidelijke invloed op de beslissing om te stoppen met werken. Op grond van de hypothese zou een negatief inter-actie-effect optreden van het krijgen van een eerste kind en het inkomen van de vrouw. De model-uitkomsten tonen echter een positief interactie-effect. Vrouwen met een hoog inkomen lijken juist iets vaker te stoppen als ze kinderen krijgen dan men op basis van hun inkomen zou verwachten. Hier doet zich een probleem van multi-collineariteit voor. Zoals in de vorige paragraaf werd aangegeven, hangt de beslissing om kinderen te krijgen mede af van het inkomen, zodat een zuivere interpretatie niet mogelijk is. Op het moment dat wordt gecorrigeerd voor het leeftijdseffect in het inkomen (model 2b), verdwijnt het interactie-effect en wordt het effect van het krijgen van een kind sterker. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat sommige vrouwen al vooruitlopend op latere gezinsuitbreiding korter zijn gaan werken, en dus minder moeite ondervinden van de combinatie van werken en kinderen opvoeden.

De werkomgeving blijkt wel van betekenis voor de totale uittredingskans. Deze is duidelijk lager onder degenen die bij de overheid werken. Binnen het bedrijfsleven is een ander patroon van in- en uitstroom waarneembaar dan in de overheidssector. Het veronderstelde interactie-effect van het werken bij de overheid en het uittreden na het krijgen van een eerste kind, bleek niet significant. Het verschil in de uittredingskans tussen vrouwen die een eerste kind kregen en bij de overheid werkten en vrouwen die een eerste kind kregen en in het bedrijfsleven werkzaam zijn, is even groot als onder vrouwen die geen eerste kind kregen. De combinatie van het werken bij de overheid en het krijgen van een eerste kind is dus niet van invloed op het langer blijven werken. Dit staat in contrast met de zesde hypothese, waar uitgegaan werd van de voortrekkersrol die de overheid op dit punt speelt.

Tabel 6.5 Voorspelde kans op het uittreden uit het arbeidsproces naar inkomensklasse van de vrouw en het krijgen van een eerste kind

	Bovengrens in guldens	Krijgen van eerste kind		totaal
		niet	wel	
1e quintiel	13 237	0,17	0,60	0,22
2e quintiel	23 599	0,08	0,56	0,16
3e quintiel	29 485	0,05	0,56	0,11
4e quintiel	34 773	0,03	0,47	0,07
5e quintiel	--	0,02	0,40	0,06
Totaal		0,05	0,51	0,11

In tabel 6.5 zijn de gemiddelde geschatte kansen weergegeven per inkomensklasse voor de vrouwen die geen en die wel een kind kregen. De totale gemiddelde kans om te stoppen met werken is elf procent. Van de vrouwen die geen kind kregen is de gemiddelde kans vijf procent. Bij de vrouwen die wel een kind kregen was deze maar liefst 51 procent. Bij beide groepen speelt het inkomen een belangrijke rol. Bij de vrouwen die geen kinderen kregen varieert de gemiddelde kans tussen de zeventien procent (laag inkomen) en twee procent (hoog inkomen). Bij de vrouwen die wel een kind kregen waren deze percentages respectievelijk 60 en 40.

6.6 Inkomensachteruitgang en ouderschap

Het minder gaan werken op het moment dat het eerste kind geboren wordt, is hiervoor aange-dragen als een alternatief voor het geheel stoppen met werken. Er is geen reden te veronder-stellen dat vrouwen met een laag inkomen of vrouwen die bij de overheid werken, alleen van-wege dat feit zouden besluiten de arbeidstijd terug te brengen. Wel werd verondersteld dat vrouwen met een hoog inkomen, als ze een kind kregen, een grotere kans zouden hebben om voltijs te blijven werken (hypothese 5). Zij zouden meer werk uitbesteden (monetariseren). Hetzelfde geldt voor vrouwen die bij de overheid werken (hypothese 7). Door de ruimere mogelijkheden tot kinderopvang in deze sector, zouden minder vrouwen gedwongen zijn een deel van hun arbeidstijd op te geven. In de analyse zijn dienovereenkomstige interactie-effecten meegenomen. Het minder gaan werken is geoperationaliseerd als een achteruitgang van het inko-men met meer dan 10 procent. Gegevens over het aantal arbeidsuren per week zijn niet beschik-baar in het IPO. De veronderstelling is dat een dergelijke achteruitgang alleen bewerkstelligd kan worden door minder te gaan werken en niet door van baan te veranderen.

Voor de toetsing is een logistische regressie uitgevoerd waarbij de afhankelijke variabele een tien-procentsreductie van het inkomen is. De onafhankelijke variabelen zijn het krijgen van een kind, een interactie van het krijgen van een kind en het inkomen en een interactie van het krijgen van een kind en het werken bij de overheid. Wanneer een parameterwaarde van het opgenomen interactie-effect significant is, biedt dit een ondersteuning van de hypothese.

Tabel 6.6 Kans op inkomensachteruitgang naar het krijgen van een kind (bij vrouwen die werknemer zijn)

	Krijgen van eerste kind		totaal
	niet	wel	
Totaal	0,20	0,70	0,24

Uit de toetsing blijkt dat alleen het krijgen van een kind een significant effect opleverde. Hier-mee zijn de hypothesen over een inkomenseffect (hypothese 5) en een effect vanuit de werkomgeving (hypothese 7) verworpen. De interactie-effecten bleken niet bij te dragen aan de verklaring. Van de vrouwen in de risicogroep die de werkring behielden, maakte 24 procent een inkomensachteruitgang mee: 70 procent van de vrouwen die een eerste kind kregen en 20 procent van de vrouwen die geen eerste kind kregen (tabel 6.6). Het maakt niet uit hoeveel de vrouw hiervoor verdiende en of zij bij de overheid werkte.

6.7 Conclusies

In het beslissingsproces van het al dan niet aanvangen met gezinsuitbreiding is de verdien-capaciteit van de vrouw van groot belang. Overeenkomstig de verwachting (hypothese 2) hebben vrouwen met een laag inkomen een grotere kans op het krijgen van een eerste kind, dan vrouwen met een hoog inkomen. Dit geldt niet alleen voor de absolute inkomenshoogte, maar ook voor de mate waarin het inkomen gunstig afwijkt van het standaard inkomenslevenspad: naarmate een vrouw minder verdient in vergelijking met leeftijdsgenoten, neemt de kans op het krijgen van een eerste kind toe. Er zijn geen aanwijzingen dat het inkomen van de mannelijke partner van invloed is (hypothese 1). Het inkomen van de vrouw is niet op elke leeftijd even sterk van invloed op de beslissing om al dan niet kinderen te krijgen (hypothese 3). Van de jonge (23-25 jaar) samenwonende vrouwen met een laag inkomen kreeg in 1988 ruim een kwart hun eerste kind. Bij de vrouwen met een hoog inkomen uit die leeftijdsgroep was dat slechts negen procent. Bij de 32-34 jarigen kreeg van de vrouwen met een laag inkomen maar drie procent hun eerste kind, onder de hogere inkomensgroepen was dit negen procent. Een verklaring voor het patroon van verschillen is te vinden in de micro-economische theorie en de maatschappelijke preferenties ten aanzien van de timing van kinderen. Dit laatste leidt tot een concentratie van geboorten in een beperkte leeftijdsklasse, in de onderhavige onderzoeksperiode bij de 23-28 jarige vrouwen. De door individuele vrouwen geraamde inkomstenderving neemt vanuit de micro-economische theorie een belangrijke plaats in.

Vanuit de micro-economische theorie is het voor vrouwen met een hoog menselijk kapitaal onaantrekkelijk om uit te treden uit het arbeidsproces, omdat hun menselijk kapitaal dan verouderd raakt. De analyses bevestigen dit

effect van het inkomen op de uittredingskans (hypothese 4). De toename van de huishoudelijke taken bij het krijgen van het eerste kind leidt nog steeds tot een forse uittreding. Maar liefst de helft van de vrouwen die een eerste kind kregen, gaf hun baan op. Het inkomen is wel degelijk van belang voor de beslissing om de baan op te geven om zich aan huishoudelijke taken te wijden. De vrouwen met een laag inkomen die een kind krijgen, stoppen veel vaker met werken (60 procent) dan de vrouwen met een hoog inkomen (40 procent). Overigens geldt ook onder de vrouwen die geen kinderen krijgen dat degenen met een laag inkomen eerder stoppen dan degenen met een hoog inkomen.

Het in deeltijd gaan werken is een alternatief voor het volledig opgeven van betaalde arbeid. Op basis van de micro-economische theorie werd verondersteld dat degenen met een hoog inkomen minder geneigd zouden zijn om hun arbeidstijd terug te brengen op het moment dat zij hun eerste kind kregen. Het opvoeden van kinderen wordt in de 'new home economics' vooral gezien als een beslissing vanuit een productiehuishouding. Vrouwen met een hoger inkomen zouden eerder geneigd zijn de taken (net als andere huishoudelijke taken) uit te besteden. Een reductie in de arbeidstijd is gemeten als een inkomensachteruitgang van meer dan tien procent. Een dergelijke inkomensreductie hangt inderdaad samen met het krijgen van kinderen. Van de groep die het eerste kind kreeg en bleef werken, maakt 70 procent een inkomensachteruitgang mee. Onder degenen die geen kind kregen was dit slechts 20 procent. Er bleek echter geen enkel effect van het inkomen op deze beslissing (hypothese 5). Waarschijnlijk wordt het opvoeden van kinderen door Nederlandse vrouwen niet alleen als werk beschouwd, maar ook als een bijdrage aan de individuele zelfontplooiing. Een andere mogelijke verklaring is dat het gebrek aan en de prijs van kinderopvang ouders doet besluiten een deel van de tijd zelf voor de kinderen te zorgen. In de analyses is dit slechts zeer ten dele opgenomen.

Verondersteld werd dat degenen die bij de overheid werken over ruimere mogelijkheden tot het combineren van werk en ouderschap beschikken dan degenen in de private sector (o.a. kinderdagopvang e.d.). Dit bleek echter niet samen te hangen met een verminderde kans op uittreding (hypothese 6), dan wel een inkomensachteruitgang die wijst op het gaan werken in deeltijd (hypothese 7).

Meer algemeen komt naar voren dat er inderdaad een nauwe wisselwerking bestaat tussen het demografische en het inkomenslevenspad en dat deze voor een groot deel verantwoordelijk is voor de uiteenlopende inkomensontwikkeling tussen mannen en vrouwen. Op jonge leeftijd is de inkomensontwikkeling van beide groepen gelijk. Als vrouwen gaan huwen tekenen de eerste verschillen in inkomensontwikkeling zich af. Zoals bleek in hoofdstuk 5, zijn deze samen te vatten als een relatieve stagnatie van de inkomensvoortgang. Deze effecten worden echter aanzienlijk groter op het moment dat er kinderen worden geboren. Niet alleen geeft de helft van de vrouwen hun baan op, van degenen die door blijven werken, maakten zeven van de tien een aanzienlijke inkomensachteruitgang mee. Andersom blijken vrouwen met een hoger inkomen minder, en vooral later, kinderen te krijgen. Het 'kinderdal' in het inkomenslevenspad van vrouwen is dus nog steeds volop aanwezig. Naarmate meer vrouwen beter verdienen, mag verwacht worden dat dit ten dele zal verdwijnen. Dat er niettemin iets van het kinderdal zal overblijven is te verwachten op basis van de conclusie dat ook vrouwen met een hoger inkomen een deel van hun arbeidstijd opgeven als ze moeder worden.

In de voorgaande hoofdstukken is uitgebreid aandacht besteed aan 18-35 jarigen. De reden hiervoor is de concentratie van zowel demografische gebeurtenissen als inkomensveranderingen bij deze leeftijdsgroep. In het vervolg komen de 55-plussers aan de orde. Dit wil niet zeggen dat de tussenliggende leeftijdsgroep oninteressant is voor longitudinale analyses. Vanaf het 35-ste levensjaar komen nog steeds veel mutaties voor in soort en hoogte van het inkomen, en het samenlevingsverband. De aanleiding voor deze gebeurtenissen is veelal van incidentele aard (bedrijfssluiting, arbeidsongeschiktheid) en de incidentie is aan de lage kant. De hoofdstukken 7 tot en met 9 behandelen de inkomensontwikkeling die gerelateerd is aan de individuele veroudering. Doel daarvan is het bieden van inzicht in het bereiken van de doelstelling van een levensloopbestendig inkomensniveau.

7 VROEGTIJDIG PENSIONEREN

7.1 De overgangsfase van werkkring naar AOW

Door de uitbouw van de moderne verzorgingsstaat is de feitelijke pensioenleeftijd drastisch verlaagd. Het werken tot de officiële pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar gold tot voor kort nog als de standaardversie van de arbeidscarrière. De daadwerkelijk uittreding uit het arbeidsproces gebeurt echter veelal voor deze leeftijd (Bezemer 1988). Kenmerkend voor de levensloop van oudere werknemers is de flexibilisering van de normen omtrent arbeids-deelname. Oudere werknemers worden meer dan voorheen geconfronteerd met de keuze voor het aanhouden van de werkkring of voor het gebruik van één van de vele loonvervangende uitkeringen (WRR 1997; Henkens 1998). Dit werd mogelijk door regelingen waarbij de inkomensgarantie is losgemaakt van de arbeidsplicht. De keuzevrijheid is voor velen beperkt. Reorganisatieplannen van de werkgever, de eigen gezondheidstoestand, de carrière-inschatting, e.d. bepalen het antwoord op de vraag of men het volgend jaar nog werknemer blijft, of uitkeringsontvanger wordt.

De bestudering van de overgangsfase van werkkring naar AOW op individueel niveau valt uiteen in de analyse van twee bewegingen: de demografische en sociaal-economische kenmerken die in onderlinge samenhang van invloed zijn op de transitie in de levensloop en de gevolgen hiervan op de inkomenslevensloop. De transitie die in dit hoofdstuk centraal staat is de overgang van de toestand van werknemer naar die van (vroegtijdig) gepensioneerde. Het gaat hier om de uitstroom van oudere werknemers uit de arbeidsmarkt, ongeacht of hiervoor de WW, WAO, VUT of andere regeling is gebruikt. Binnen deze onderzoeksopzet gaat de aandacht uit naar de selectiviteit in het verlaten van de arbeidsmarkt door oudere werknemers. Nagegaan wordt in hoeverre niet alleen de leeftijd van de werknemer, maar ook het soort werk en de loonhoogte van invloed zijn op de timing van pensionering. Verder wordt gekeken naar de ongelijkheid in de inkomensveranderingen, in relatie tot de arbeidsgeschiedenis. Het gaat zowel om de inkomensgevolgen die kort na het vroegtijdig pensioneren optreden, alsmede de langetermijneffecten.

Veel mensen zijn van mening dat door diverse collectieve regelingen in nagenoeg alle situaties een gelijkmatige koopkrachtontwikkeling mogelijk is. Verlies van de werkkring wordt immers opgevangen door een uitkering die weinig lager is dan het voorafgaande loon en indexering zorgt voor voortzetting van het welvaartsniveau. In prognosemodellen van de inkomensontwikkeling wordt daarom uitgegaan van inkomensmutaties, die zijn afgeleid uit veelvoorkomende regelingen (Nelissen 1993, Jansweijer 1996). Zelden wordt de vraag gesteld of deze doelstellingen op microniveau worden behaald, of wellicht overschreden. Hoewel veel uitkeringswetten uitgaan van 70 procent van het brutoloon in de voorgaande jaren, bestaan veel bovenwettelijke regelingen met een ruimere schadeloosstelling. Daar-naast bestaan binnen de sociale zekerheid vrijstellingen over aanvullende inkomsten (bijv. in de IOAW). Ten slotte is niet alleen de bruto uitkering van belang, maar vooral het besteedbaar inkomen. Dit pleit ervoor te kijken naar de feitelijke inkomensveranderingen die ge-paard gaan met vroegtijdige pensionering, en naar de heterogeniteit in de inkomensontwikkeling op microniveau.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Paragraaf 7.2 biedt een beschrijving van de inkomensvorming bij 50-64 jarigen. Hierin komt de samenhang tot uiting tussen de inkomenslevensloop en de demografische levensloop. In paragraaf 7.3 wordt de samenhang tussen inkomensmutaties en wijzigingen in arbeidsdeelname geplaatst in een theoretisch kader. De dynamiek in de individuele levensloop neemt daar een belangrijke plaats in. In paragraaf 7.4 staat een modelmatige analyse van het verlaten van de arbeidsmarkt door oudere werknemers. De gevolgen hiervan op de inkomenszekerheid staan in paragraaf 7.5, zowel op de korte als de lange termijn.

7.2 Inkomensverwerving in de aanlooffase naar het pensioen

Voorafgaand aan de longitudinale analyses zal eerst worden ingegaan op de belangrijkste inkomensbronnen en de verschillen in het besteedbaar inkomen in de aanlooffase naar het 65ste levensjaar. Hoe sterk zijn de verschillen in inkomensverwerving met betrekking tot demografische kenmerken als leeftijd, geslacht en burgerlijke staat? De afhankelijkheid van arbeidsdeelname wordt hier geoperationaliseerd als de situatie waarin loon in het betreffende jaar de belangrijkste persoonlijke inkomensbron was.

Tabel 7.1 Percentage personen met loon als belangrijkste inkomensbron, 1993

Paren		Alleenstaanden	
man	vrouw	man	vrouw

53-56 jaar (% met loon)	62	26	47	23
57-60 jaar (% met loon)	39	16	30	15
61-64 jaar (% met loon)	12	4	11	4
53-56 jaar (totaal x 1 000)	261	247	48	62
57-60 jaar (totaal x 1 000)	231	203	46	66
61-64 jaar (totaal x 1 000)	208	199	38	80

Bron: IPO

Uit het patroon van arbeidsparticipatie in tabel 7.1 blijkt de samenhang met leeftijd, ge-slacht, en soort huishouden. De arbeidsparticipatie daalt sterk met het toenemen van de leef-tijd. Werkte op 53-56 jarige leeftijd nog 62 procent van de mannen, bij de 61-64 jarigen is dat nog slechts 12 procent. Bij (on)gehuwd samenwonende mannen is tot het 61-ste jaar de arbeidsparticipatie hoger dan bij alleenstaande mannen. Bij vrouwen is nauwelijks verschil tussen (on)gehuwd samenwonenden en alleenstaanden. Uit tabel 7.1 blijkt ook het grote sekseverschil in arbeidsparticipatie.

Hoe belangrijk arbeidsdeelname is voor het besteedbaar huishoudensinkomen blijkt niet vol-ledig uit bovengenoemde cijfers. De participatiecijfers geven slechts voor alleenstaanden een indicatie van de belangrijkste inkomensbron. De huishoudens van (on)gehuwd samen-wonenden vertonen een complexere samenstelling van het inkomen. Dit wordt getoond in tabel 7.2. Als bij paren de inkomensbronnen onderling verschillend zijn, staat dit als een combinatie van belangrijkste persoonlijke bronnen weergegeven. Tot pensioenen worden gerekend: de AOW en de aanvullende pensioenen die na leeftijd 65 worden ontvangen. Vervroegde pensioenen zijn tot de uitkeringen gerekend. De eerste drie kolommen zijn van toepassing voor huishoudens met één soort inkomensbron, ofwel omdat dit de enige bron is, ofwel omdat beide partners dezelfde inkomensbron hebben.

Tabel 7.2 Belangrijkste inkomensbronnen naar leeftijd van de kernpersoon en soort huishouden, 1993

	Belangrijkste inkomensbron ^{a)}						totaal (x 1 000)
	arbeid	uitkering	pensioen	pensioen met loon of uitke-ring ^{a)}	loon en uitke-ring ^{a)}	winst en overig	
	%	%	%	%	%	%	
Paar							
- 53-56 jaar	47	20	1	1	12	19	508
- 57-60 jaar	27	39	3	3	11	17	434
- 61-64 jaar	7	52	13	7	8	13	407
Alleenstaand en overig							
- 53-56 jaar	33	55				12	110
- 57-60 jaar	2	69				10	112
- 61-64 jaar	7	85				8	118

Bron: IPO

^{a)} Pensioen aan personen jonger dan 65 jaar is bij de categorie uitkering ingedeeld, bij paren met een kernpersoon jonger dan 65 jaar zijn pensioeninkomsten dus afkomstig van de oudere partner.

De belangrijkste inkomensbron blijkt sterk samen te hangen met de leeftijd en het soort huishouden (zie tabel 7.2). De alleenstaanden zijn reeds in de leeftijd 53-56 voor een meer-derheid afhankelijk van een uitkering als belangrijkste bron. Slechts 33 procent van deze groep heeft arbeid als voornaamste bron. Boven het zestigste

jaar is 85 procent afhankelijk van een uitkering. De 53-56 jarige (on)gehuwd samenwonenden leven voor 47 procent in huishoudens waar arbeid de belangrijkste bron van inkomsten is voor de verdienende partner of voor beide partners. In een procent van de gevallen is pensioen de enige bron van inkomen. Dit pensioen is afkomstig van de partner die 65 jaar of ouder is. Een betrekkelijk veelvoorkomende combinatie op die leeftijd is die van loon en uitkering. In dat geval heeft één van de partners inkomen uit arbeid als belangrijkste bron en de ander inkomen uit uitkering, waaronder mogelijk een vervroegde pensioenuitkering. Bij (on)gehuwd samenwonenden van 57-60 jaar is het inkomen uit arbeid nog maar in beperkte mate de belangrijkste bron. In 38 procent van de huishoudens van paren bestaat de belangrijkste bron geheel uit arbeid van de kernpersoon en/of partner (27 procent) of uit een combinatie van werk en uitkering (11 procent). Door leeftijdsverschillen binnen paarrelaties treedt rond het 65-ste jaar nogal eens een combinatie op van aanvullend pensioen met loon of een uitkering van een niet-gepensioneerde partner. Dat komt voor bij een op de vijf huishoudens van 65-68 jarige (on)gehuwd samenwonenden. De categorie overige inkomensbronnen, voornamelijk personen met een inkomen uit onderneming, daalt met het toenemen van de leeftijd.

Uit bovenstaande bespreking blijkt een grote verwevenheid van de demografische levens-loop en de individuele inkomensverwerving. De arbeidsdeelname daalt geleidelijk met het vorderen van de leeftijd. Het lijkt erop dat vooral de leeftijd van invloed is op de uitstroom uit de arbeidsmarkt. Hoewel de pensioenleeftijd formeel in het 65-ste jaar ligt, bestaat in de praktijk een grote variatie in de leeftijd bij uittreding. Dit roept de vraag op naar kenmerken die, los van de individuele veroudering, van invloed zijn op de timing van het stoppen met werken. Zijn er alleen verschillen naar leeftijd, of spelen ook zaken mee als functieniveau of bedrijfstak? En zijn de inkomensgevolgen van een zeer vroege uitstap uit het arbeidsproces hetzelfde als bij een late pensionering? In de komende paragraaf staan de hypothesen over het keuzeprocess van oudere werknemers, en de inkomensgevolgen op korte en lange termijn.

7.3 Theoretisch kader

7.3.1 Theorie omtrent de individuele afbreukrisico's

Op welke wijze individuele restricties van invloed zijn op de arbeidsparticipatie van oudere werknemers wordt beschreven in de human capital theorie. De kern van de human capital theorie is dat individuen investeren in scholing, en een rendement verwachten van deze investering in menselijk kapitaal in de vorm van het arbeidsinkomen (Becker 1975; Oosterbeek 1992). Leeftijdsloonprofielen, zoals besproken in hoofdstuk 3, laten zien dat oudere werknemers een lagere beloning ontvangen dan de middengroep. Oorzaak hiervan is de veroudering van het menselijk kapitaal. Deze veroudering valt weliswaar goed te bestrijden door aanvullende scholing, maar in de praktijk zal dat achterwege blijven. De individuele werknemer ziet af van verdere investeringen in scholing omdat deze, gezien de nog korte resterende periode in het arbeidsproces, naar verwachting een negatief rendement zullen opleveren.

De mate van veroudering van menselijk kapitaal is zowel persoons-, als contextgebonden. In het conceptueel schema van deze studie (Figuur 2.1 van hoofdstuk 2) is dit aangegeven bij de sociaal-culturele en economische ontwikkelingen. Bij persoonsgebonden veroudering valt te denken aan afnemende productiviteit ten gevolge van ziekte en verslechtering van de lichamelijke conditie nodig voor het verrichten van zwaar werk, of onregelmatige diensten. Contextgebonden veroudering komt voort uit de verandering in de eisen die aan werknemers worden gesteld en in de waardering van hun arbeid. De introductie van nieuwe productiemethoden, en het gebruik van geavanceerde technieken in het productieproces, leiden in veel gevallen tot het vervangen van oudere medewerkers door recent geschoolden die reeds kennis hebben van deze technieken. Ook economische herstructurering leidt tot veroudering van het menselijk kapitaal. Na ontslag vanwege reorganisatie of bedrijfssluiting is het voor de oudere werknemer moeilijk om nieuwe passende werkgelegenheid te vinden. Omscholing ligt vanuit de human capital gedachte minder voor de hand vanwege het verwachte negatieve rendement.

Hoewel het aannemelijk is dat het inkomen aan het einde van de loopbaan niet verder stijgt, blijkt uit het transversale leeftijd-inkomensprofiel van mannelijke werknemers dat de daling van het gemiddelde inkomen uit loon die op leeftijd 45 inzet, rond leeftijd 55 omslaat in een stijging. Wellicht is sprake van selectieve uitstroom, waarbij mannen met een lager inkomen een hogere kans hebben het arbeidsproces te verlaten (zie ook Klaus en Hooimeijer 1993). Dit stemt overeen met de bevindingen van de OECD, dat in het bijzonder de minder productieve onder de ouderen worden aangemoedigd tot het betreden van één van de uiteenlopende uittredingsroutes (OECD 1993).

Op grond van de human capital theorie wordt duidelijk dat voor veel werknemers de overgang van de actieve beroepsfase naar de post-actieve levensfase al voor het bereiken van het 65-ste levensjaar ligt. Tevens is het begrijpelijk dat de timing van vervroegde uittreding op microniveau varieert. Door het bestaan van collectieve

regelingen tegen inkomstenderving is het ongebruikelijk te gaan werken tegen een lagere beloning of voor minder uren. Of de selectiviteit in de uitstroom uit het arbeidsproces uitsluitend gerelateerd is aan de leeftijd van de werknemer, of ook gekoppeld is aan het inkomensniveau en huishoudenskenmerken, blijft onduidelijk. Uitgaande van de theorie van de 'new home economics' is het verklaarbaar dat kenmerken van het huishouden van invloed zijn op de arbeidsparticipatie (zie ook hoofdstuk 6). In de volgende paragraaf komen vanuit de hiervoor genoemde theorieën vier hypothesen over vervroegde uittreding aan de orde.

Hoewel de inkomensgevolgen beschreven staan in de collectieve regelingen, zullen op individueel niveau veelvuldig afwijkingen voorkomen. Dit kan zowel naar beneden (bijvoorbeeld bij onvoldoende arbeidsjaren voor een toekenning van een WW-uitkering) of naar boven (bij een bovenwettelijke aanvulling op de uitkering). Dit leidt tot de vraag in hoe-verre de uitstroom uit de arbeidsmarkt inkomensneutraal verloopt, en of op termijn een koppeling met de algemene welvaartsontwikkeling gehandhaafd blijft. De hypothesen hierover en de toetsing staan besproken vanaf paragraaf 7.5.

7.3.1 Hypothesen

In het theoretisch hoofdstuk is reeds aangegeven dat de demografische levensloop en de inkomenslevensloop onderling verbonden zijn, doordat preferenties en restricties uit de ene levensloop van invloed zijn op de andere levensloop. Het conceptueel model van het keuze-proces aan het eind van de actieve beroepsfase ziet er als volgt uit: individuen worden in meer of mindere mate geconfronteerd met een persoons- en contextgebonden veroudering van hun voorraad human capital, en staan daardoor reeds voor leeftijd 65 blootgesteld aan het risico van inkomensderving. Dit risico vormt een bedreiging voor het handhaven van het gewenste consumptieniveau. Werknemers staan, in verschillende gradaties van vrijwilligheid, voor de volgende opties: het behouden van de werkring, ontvangen van een werk-loosheidsuitkering, arbeidsongeschiktverklaring, of vrijwillige vervroegde uittreding. In het besluitvormingsproces zijn veel factoren van belang, zoals leeftijd en gezondheid, inkomen en productiviteit, bedrijfssector, en huishoudenskenmerken en gewenst consumptieniveau. De onzekerheid van de factoren die de omvang van het risico bepalen maken de bereidheid tot deelname aan collectieve regelingen groot. De norm van de meeste collectieve regeling-en varieert tussen de 70 en 80 procent van het brutoloon in de voorgaande jaren. Door individuele en collectieve herverzekering van de WAO-risico's ligt ook het gemiddelde uittredingsresultaat bij arbeidsongeschiktheid binnen dit traject.

De onderzoeksvraag die in de empirische toetsing aan de orde komt luidt: *welke kenmerken van de verrichte arbeid en van het huishouden dragen bij aan de verklaring van de uittredingskansen van oudere werknemers?*

Leeftijd toont naar verwachting een zeer sterke samenhang met de kans op uittreding. Persoons- en contextgebonden aspecten zijn daarbij niet uit elkaar te halen. Op persoonsniveau geeft leeftijd in belangrijke mate de veroudering van het human capital weer. Zowel het verlies aan spierkracht, de cumulatie van chronische ziekten, als de afnemende bereidheid om nog te investeren in het human capital om technologische vernieuwingen bij te houden zullen door de leeftijd gemeten worden. Op het niveau van de context spelen positieve en negatieve leeftijdsdiscriminatie een rol. Er is sprake van een sterke leeftijdsnormering rondom het uittredingsproces. Dit uit zich in collectief afgesproken VUT-gerechtigde leeftijden, in de beeldvorming van iemands produktiviteit, in de norm dat ouderen plaats dienen te maken voor jongeren, in de waardering voor de geleverde prestatie (groot genoeg om ermee te stoppen), etc. De eerste hypothese luidt dat de uittredingskans stijgt met het stijgen van de leeftijd.

Van het inkomen wordt een negatieve invloed op de uittredingskans verwacht (hypothese 2). De verklaring hiervoor is dat de mate van veroudering van het human capital bij de hogere inkomensgroepen geringer is. Vooral in de kennisintensieve vormen van produktie, die beter betaald worden dan handarbeid, duurt de opbouw van human capital lang en gaat veroudering traag, omdat ervaring telt. Naast materiële, spelen ook immateriële zaken een rol. De beter betaalde werknemers nemen een andere positie in binnen de organisatie dan de lager betaalde werknemers. De waardering voor het werk (door henzelf en door anderen) zal veelal positiever zijn. De contextuele effecten liggen grotendeels in het verlengde hiervan. Dure arbeid is meestal schaars en hoog betaalden zijn daardoor moeilijker te vervangen dan laagbetaalden. Ook wordt als gevolg van economische herstructurering laag betaalde arbeid eerder overbodig dan hoog betaalde.

Een andere belangrijke variabele in contextuele zin is de bedrijfstak. De economische herstructurering heeft voor een enorme verschuiving gezorgd van de primaire en secundaire sector naar de tertiaire en kwartaire. In de industrie is in de voorliggende jaren per saldo sprake geweest van een verlies aan arbeidsplaatsen, in de dienstverlening was sprake van een netto-groei. Dit leidt tot de veronderstelling dat in sectoren waar veel werknemers afvloeien eerder tot collectieve vormen van vervroegde uittreden wordt besloten, dan in sectoren waarin de werkgelegenheid expandeert. Een hoge uittredingskans is te verwachten bij de bedrijfstakken industrie en bouw (hypothese 3). Voor een deel is dit meer gebonden aan het type functie dan aan het type bedrijf waar

men werkt. In het databestand is echter alleen het laatste te onderscheiden. Ten aanzien van dat laatste punt is binnen de dienstverlening een verschil te verwachten tussen de werknemers die in overheidsdienst zijn en werknemers die in de private dienstverlening werken. In de private sector is minder sprake van collectieve regelingen voor vroegtijdige uittreding. De verwachting luidt dat een hoge uit-tredingskans voorkomt bij de overheid (hypothese 4).

De vijfde hypothese luidt dat huishoudenskenmerken van invloed zijn op de beslissing tot het aanhouden van de werkkring. Een lage uit-tredingskans is te verwachten bij kostwinners, bij aanwezigheid van minderjarige kinderen, en bij eigenaar-bewoners. De redenen hiervoor lopen uiteen van de relatief moeilijkere positie om het consumptieniveau aan te passen tot de geringere ondersteuning van de partner. Uit onderzoek naar de preferenties van rijks-ambtenaren blijkt op welke wijze context- en persoonsgebonden elementen van invloed zijn (Henkens en Siegers 1992; Henkens 1998). Een hoge VUT-voorkeur komt voor bij rijks-ambtenaren die niet (meer) in de kosten van levensonderhoud van kinderen behoeven te voorzien, die gescheiden of verweduwd zijn, en als binnen de eigen afdeling een reorganisatie gaande is. Bij de onderzoeksgroep, rijksambtenaren van 59 jaar en/of met 40 dienstjaren, blijkt verder geen verband met het inkomen, geslacht of omvang van het dienstverband. Gezien de specifieke aard van de onderzoeksgroep kunnen hieruit nog geen algemene conclusies worden getrokken. In de volgende paragraaf wordt aangegeven hoe toetsing van de gestelde hypothesen plaatsvindt binnen een longitudinale opzet.

7.4 De uitstroom uit het arbeidsproces

7.4.1 Opzet van de analyses

Om met behulp van de beschikbare longitudinale data een goed beeld te krijgen van de inkomensvorming zijn personen met een inkomen onderverdeeld in drie klassen: personen met alleen inkomen uit een werkkring, personen met alleen inkomen uit een uitkering, en personen met een combinatie van loon en uitkering. Bij deze laatste groep is onduidelijk of ze, in aansluiting op gangbare indelingen, gerekend behoren te worden tot de werkenden of tot de uitkeringsgerechtigden. Deels gaat het om personen die in de loop van het jaar stoppen met werken, deels om personen die in achtereenvolgende delen van het jaar werkten, en deels om personen die deeltijds werkten en een aanvulling ontvingen op het loon. De keuze voor bovengenoemde indeling in deelnameklassen is gebaseerd op de wijze van data-verzameling. De gegevens zijn afgeleid uit de fiscale administratie, waarin inkomensbestanddelen over het gehele jaar zijn opgenomen. Hiermee kon het moment van uittreden op jaarbasis worden bepaald. Het bleek op deze manier ook mogelijk om personen die gedurende meer jaren zowel inkomen uit loon als uit uitkering ontvangen in de analyses mee te nemen. Dit sluit aan bij de hedendaagse praktijk, waarin (steeds meer) combinaties van een uitkering met loon zijn aan te treffen.

Het bleek niet mogelijk om in de gegevens voor alle groepen eenduidig een onderscheid te maken tussen de verschillende uit-tredingsroutes (WW, WAO, VUT). Met name de wacht-geldregeling bleken niet van VUT-regelingen te kunnen worden onderscheiden. Daarom is besloten voor alle groepen slechts een onderverdeling te maken naar bovengenoemde deelnameklassen, waarbij personen op grond van hun inkomensbronnen zijn ingedeeld naar volledig actief, gedeeltelijk inactief en volledig inactief. Het begrip actief zijn verwijst hier uitsluitend naar de participatie in het arbeidsproces, en niet naar andere vormen van maatschappelijke participatie die gebruikelijk zijn op deze leeftijd.

Bestudering van 50-64 jarigen over een periode van twee jaar leert dat een forse uitstroom plaatsvindt van inkomen uit arbeid richting inkomen uit uitkering (zie tabel 7.3). Dat een ongeveer even grote stroom slechts gedeeltelijk inactief wordt, komt niet uitsluitend voor rekening van degenen die in 1990 zijn gestopt met werken. Een aantal werknemers heeft naast het loon gedurende meer jaren ook een uitkering. Van degenen die in 1988 meer inkomensbronnen combineerden is ongeveer de helft twee jaar later geheel inactief. De rest heeft dus over een periode van minstens drie jaar zowel loon als een uitkering. De omvang van deze groep toont aan dat de overgang van de actieve naar de inactieve fase in financiële zin voor nogal wat personen reeds eind jaren tachtig een geleidelijk proces was.

Tabel 7.3 Overgangen in deelname bij 50-64 jarigen, 1988-1990 (x 1 000)

Deelname 1990			
	alleen inkomen uit werkkring	gedeeltelijk inactief	alleen inkomen uit uitkering
Deelname in 1988			

- Alleen inkomen uit werkkring	387	73	64
- Gedeeltelijk inactief		79	77
- Alleen inkomen uit uitkering			546

Bron: IPO

Totaal van lege cellen: 44 000

Omgekeerde bewegingen, in de zin dat iemand die in 1988 (uitsluitend) op een uitkering was aangewezen weer geheel of gedeeltelijk actief werd, komen maar zeer beperkt voor (in totaal ongeveer 44 duizend personen). Dat wil dus zeggen dat herintrede op de arbeidsmarkt nog wel degelijk voorkomt. Maar ten opzichte van de 214 duizend personen die de arbeidsmarkt verlaten vormen zij een minderheid, evenals ten opzichte van de 546 duizend personen die inactief blijven.

Om een goed beeld te krijgen van de overgangskans van werknemer naar vroegtijdig gepensioneerde, worden uitsluitend die personen bestudeerd die in het voorafgaande jaar, hier 1988, alleen inkomen uit een werkkring hadden: de risicobevolking voor het vroegtijdig uit-treden. Indien een persoon uit deze risicobevolking in 1990 volledig afhankelijk is van een inkomen uit een uitkering wordt verondersteld dat de gebeurtenis van het vroegtijdig pensioeneren heeft plaatsgevonden. Van de 1354 personen in de risicobevolking pensioneerde 11,7 procent.

7.4.2 Vroegtijdig pensioneren naar achtergrondkenmerken

Uit het bivariate verband van leeftijd met de uittredingskans blijkt een bijna exponentiële toename tussen het 50-ste en 59-ste jaar, namelijk van 3 naar 34 procent (tabel 7.4). Verder komt duidelijk een kromlijng verband naar voren tussen de inkomenshoogte en de uittredingskans. De kans is het hoogst in het middelste quintiel (19 procent), de hoogste én de laagste inkomensgroepen hebben zeer lage kansen (achtereenvolgens 10 en 6 procent). Bi-

Tabel 7.4 Uittredingskans naar achtergrondkenmerken, 1988-1990

	Percentage dat vroegtijdig penseerde	Totaal ^a (N=100%)
Leeftijd		
- 50-54 jaar	3	711
- 55-58 jaar	17	482
- 59-64 jaar	34	161
Inkomen		
- 1e 20%-groep (bovengrens 18 000 gulden)	6	206
- 2e 20%-groep (bovengrens 28 600 gulden)	13	87
- 3e 20%-groep (bovengrens 34 500 gulden)	19	219
- 4e 20%-groep (bovengrens 51 100 gulden)	13	387
- 5e 20%-groep	10	455
Bedrijfstak		
- dienstverlening	10	593
- industrie en bouw	15	381
- overige	11	380
Geslacht		

- man	13	990
- vrouw	7	364
Burgerlijke staat		
- gehuwd	11	1152
- ongehuwd	14	202
In overheidsdienst		
- niet	12	1059
- wel	11	295
Inkomenspositie binnen huishouden		
- alleenstaand	15	165
- kostwinner	15	575
- tweeverdiener met hoogste inkomen	10	325
- tweeverdiener met laagste inkomen	6	289
Aanwezigheid minderjarige kinderen		
- alleenstaand	15	165
- paar zonder kinderen	12	997
- paar met kinderen	7	192
Eigenaar-bewoner		
- niet	13	732
- wel	9	622

Bron: IPO
Toelichting: *steekproefaantallen

variate toetsing geeft aan dat in de bouw en industrie inderdaad sprake is van een verhoogde uitredingskans, namelijk 15 procent. Uiteraard kan dit ook samenhangen met het type arbeid (lichamelijk zwaar werk) en de collectieve regelingen die per sector getroffen worden. Een toetsing van het verschil in uitredingskans tussen het bedrijfsleven en de overheid levert bivariaat geen significant resultaat. Deze toetsing is uitsluitend uitgevoerd voor de bedrijfstak van de dienstverlening. Tot slot is gekeken naar een aantal huishoudenskenmerken die verwijzen naar de mate waarin het moeilijk is de consumptie aan te passen, zoals het hebben van thuiswonende kinderen, van een eigen woning, de aanwezigheid van andere verdieners in het huishouden, het geslacht en de burgerlijke staat. Bij deze variabelen konden slechts in beperkte omvang afwijkingen van de gemiddelde uitredingskans worden vastgesteld.

7.4.3 Modelresultaten

Uiteraard is een bivariate beschrijving zoals in de vorige paragraaf, onvolledig. Immers een aantal variabelen verwijst naar dezelfde achterliggende hypothese, met name ten aanzien van de veroudering van het human capital en het vermogen om inkomensdalingen op te vangen. Daarom zijn alle genoemde variabelen opnieuw getoetst in een multivariate analyse. Gezien het dichotome karakter van de afhankelijke variabele, het al dan niet vroegtijdig uitreden, is gekozen voor het gebruik van logistische regressie. Deze techniek is besproken in hoofdstuk 3. In het te toetsen model zijn de volgende kenmerken opgenomen: leeftijd in jaren, inkomenshoogte in quintielen, bedrijfstak (dienstverlening, industrie of bouw, en overige bedrijfstakken), geslacht, inkomenspositie in het huishouden (alleenverdiener, tweeverdiener met hoogste inkomen, tweeverdiener met laagste inkomen), en

woonsituatie (in koopwoning of in huurwoning), burgerlijke staat en de aanwezigheid van kinderen in het huishouden. Categoriele variabelen zijn daarbij zo gecodeerd dat de parameters van de dummy-variabelen zijn te interpreteren als afwijkingen van de gemiddelde uitredingskans. In Model 1 zijn alle relevant geachte kenmerken opgenomen. Na verwijdering van de niet significante kenmerken, resulteerde Model 2. De modelparameters geven de richting en de sterkte van een variabele op de uitredingskans weer. Een plus-teken duidt op een hoge kans op vervroegd uitreden, een minteken betekent een lage uitredingskans.

Uit de toetsing blijkt dat leeftijd, het werkzaam zijn in de bedrijfstak bouw en industrie, en het hebben van een inkomen in het middelste quintiel samenhangen met het vroegtijdig verlaten van de arbeidsmarkt (zie tabel 7.5). Met de andere opgenomen kenmerken is geen samenhang waarneembaar. Vervolgens is getoetst in hoeverre hier sprake is van conditionele samenhangen door na te gaan in hoeverre de overige variabelen een verschillende rol spelen, gegeven de leeftijd van de steekproefpersoon. Dit is gedaan door ook alle interactie-effecten van leeftijd met elk van de overige kenmerken, als produktvariabele in de vergelijking op te nemen. Geen van deze effecten bleek significant samen te hangen met de uitredingskans. De invloed van de leeftijd op de uitredingskans is dus gelijk binnen elke inkomensklasse en binnen elke bedrijfstak.

In het kader van de bovengenoemde theoretische overwegingen zijn de modeluitkomsten een bevestiging van de hypothesen met betrekking tot het belang van de verandering in human capital aan het eind van de beroepsfase. De leeftijd blijkt een vrijwel alles overheersende rol te spelen in het model. Hiermee is hypothese 1 bevestigd. Zoals eerder opgemerkt hangt de leeftijd direct samen met zeer veel factoren die de uitreding beïnvloeden, die in de praktijk niet of nauwelijks afzonderlijk meetbaar zijn. Naast de veroudering van het human capital betreft dit ook de ontwikkeling van de gezondheidstoestand en de normering ten aanzien van de uitreding op het niveau van het individu, de werkgevers, als van de samenleving als geheel.

Tabel 7.5 Modelparameters ter verklaring van het vroegtijdig pensioneren (Bèta's)

	Model 1	Model 2
Leeftijd	<i>0,2992</i>	<i>0,2910</i>
Bedrijfstak		
- industrie en bouw	<i>0,3225</i>	<i>0,2408</i>
- dienstverlening	-0,2008	-0,1043
- overige	-0,1217	-0,1365
Bruto inkomen		
- 1e 20%-groep (bovengrens: 18 000 gld)	-0,4316	-0,6591
- 2e 20%-groep (bovengrens: 28 600 gld)	0,0841	0,0267
- 3e 20%-groep (bovengrens: 34 500 gld)	<i>0,4384</i>	<i>0,5166</i>
- 4e 20%-groep (bovengrens: 51 100 gld)	0,0261	0,1712
- 5e 20%-groep	-0,1170	-0,1158
Overheidsdienst	0,2087	-
In eigen woning	-0,1170	-
Inkomenspositie binnen huishouden		
- alleenstaand of kostwinner	0,3074	-
- tweeverdiener met hoogste inkomen	-0,0868	-
- tweeverdiener met laagste inkomen	-0,2206	-

Aanwezigheid minderjarige kinderen		
- alleenstaand	-0,1927	-
- paar zonder kinderen	0,0951	-
- paar met kinderen	0,0976	-
Vrouwelijk geslacht	0,0710	-
Gehuwd	0,0971	-
Constante	<i>-18,4339</i>	<i>-18,4416</i>

Bron: IPO

Toelichting:

in schuinschrift: significant ($p < 0,05$)

-: niet opgenomen

Het inkomenseffect blijkt in de multivariate analyses eenzelfde verloop te hebben als in de bivariate. De kansverhouding is sterk positief in het middelste quintiel en laag voor de laagste inkomensgroepen. Dat betekent dat hier sprake is van inkomensselectiviteit, zoals verondersteld in hypothese 2. De lage uitredingskans in de onderste inkomensquintielen is gedeeltelijk in strijd met de hypothese, omdat op grond van het veronderstelde lineaire verband juist een hoge uitredingskans voor de hand zou liggen. Wellicht vormt deze groep een apart segment van de arbeidsmarkt (mogelijkerwijs deeltijdwerkers, gezien het inkomen onder het minimumloon). De lage inkomensgroepen hebben blijkbaar een beperktere keuze-ruimte, zoals een dreigende inkomensval na vroegpensioenering. Bij de overige inkomensklassen is hypothese 2 bevestigd. De veroudering van het human capital verloopt blijkbaar trager bij de hoogste inkomensklassen. Hierdoor is hun uitstroomsnelheid uit de arbeidsmarkt fors lager.

Het effect van het werkzaam zijn in de sectoren industrie en bouw, blijft in de multivariate analyse ongewijzigd. Los van de leeftijd is de kans op vroegtijdig pensioneren aanzienlijk hoger in de bouwnijverheid en in de industrie. Dit is een bevestiging van hypothese 3, waar-in werd verondersteld dat het werken in relatief krimpende bedrijfstakken de uitstroomsnelheid vergroot. Het in overheidsdienst zijn heeft weliswaar het verwachte positieve teken, maar de parameter wijkt niet significant af van nul. Dat betekent verwerping van de vierde hypothese, die uitging van het bestaan van gunstigere regelingen bij de overheid.

Ten aanzien van de huishoudenskenmerken die aangeven in hoeverre werknemers in staat moeten worden geacht de effecten van de met uitreding gepaard gaande inkomensdaling op te vangen, moet net als in de bivariate analyses worden geconstateerd dat zij er niet toe doen. Conform hypothese vijf werd verwacht dat van de tweeverdieners degene met het laagste inkomen betrekkelijk gemakkelijker tot uitreding zou kunnen besluiten. Het teken staat echter de andere kant op. Ook de aanwezigheid van kinderen leidt niet tot een lagere uitredingskans, noch stoppen alleenstaanden makkelijker met werken (het teken staat juist de andere kant op). Gegeven het effect van leeftijd en inkomen, lijkt het effect van het eigenwoningbezit, voor zover aanwezig, eerder negatief dan positief. Deze conclusies contrasteren met de uitkomsten van het eerder genoemde onderzoek van Henkens en Siegers naar de VUT-voorkeur van oudere rijksambtenaren. De aanwezigheid van minderjarige kinderen heeft hier geen effect, en inkomen juist wel. Het verschil in onderzoeksopzet maakt echter dat de uitkomsten niet direct vergelijkbaar zijn.

De conclusie uit de multivariate toetsing is dat duidelijk sprake is van inkomensselectiviteit bij het verlaten van de arbeidsmarkt. De daling van de pensioenleeftijd is dus niet over de gehele linie gelijk. Werknemers met een middelhoog inkomen en werknemers uit de sector industrie en bouw hebben een hogere uitredingskans. Een geringe uitstroom komt voor bij zowel lage als hoge lonen. Blijkbaar hebben de lagere inkomens te maken met inkomensre-stricties, zoals geen of onvoldoende verzekeringen tegen inkomenderving. Bij de hoge inkomens speelt waarschijnlijk niet alleen de aanbodzijde een rol. De hoge beloning wijst op een door werkgevers hoge inschatting van de bijdrage aan de productiviteit. Voor deze werknemers bestaan wellicht zelfs op termijn carrièrekansen. Over de gerealiseerde inkomenseffecten van gebeurtenissen uit het arbeidsverleden gaat de volgende paragraaf.

7.5 Inkomensveranderingen en veranderingen in arbeidsparticipatie

7.5.1 Hypothesen en onderzoeksopzet

In de voorgaande paragraaf bleek dat de arbeidsparticipatie van een cohort oudere werk-nemers fors veranderde over een periode van twee jaar. Door de kenmerken in het vooraf-gaande jaar in de onderzoeksopzet te betrekken, ontstond een inzicht in de achterliggende factoren op de timing van het verlaten van de arbeidsmarkt. Het onderwerp van deze para-graaf is de verandering van het inkomen in relatie tot de recente arbeidsgeschiedenis. Ge-zien het stelsel van sociale zekerheid en aanvullingen hierop vanuit het bedrijfsleven is het te verwachten dat vroegtijdige uittreding gepaard gaat met een ruime compensatie. De achtergrond hiervan is dat mensen in welvarende samenlevingen zich dermate bewust zijn van de risico's, dat zij deelnemen aan individuele en collectieve regelingen voor inkomens-bescherming (Galbraith 1985). Dit leidt tot de hypothese dat ex-werknemers in eerste in-stantie weinig zullen merken van ongunstige inkomenseffecten (hypothese 6). Dit is immers bij de individuele beslissing om deel te nemen aan een uittredingsregeling ingecalculeerd. Een concurrerende hypothese luidt dat deze inkomenseffecten wel direct merkbaar zijn (hypothese 7). Een derde standpunt bestaat uit de overweging dat de verzorgingsstaat, on-danks vele collectieve regelingen, een gemengd karakter heeft (van Stiphout 1988). In dit gemengde stelsel zullen nog steeds financiële prikkels voorkomen richting herintegratie. Dit leidt tot de hypothese dat de ongunstige effecten van inactiviteit pas zullen optreden bij een langdurig verblijf in een uitkeringssituatie (hypothese 8).

In de volgende sub-paragrafen wordt de, in inkomensmodellen vaak gehanteerde assumptie dat het inkomen na vervroegde uittreding zich sterk concentreert binnen de klasse 70-80 procent van het bruto inkomen uit loon daarvoor, aan een nadere toetsing onderworpen (hypothese 9). Ook wordt bekeken wat de inkomenseffecten zijn van het aanhouden van de werkkring. Een concentratie rond de 100 procent, of net daaronder, is te verwachten op grond van de binnen de human capital theorie veronderstelde daling van de productiviteit (hypothese 10). Hiertegenover staat de veronderstelde uitwerking van de selectiviteit in de uitstroom in het arbeidsproces. Uit het leeftijdsinkomenprofiel in figuur 3.3 (hoofdstuk 3) bleek dat het inkomen van werkende 60-jarigen hoger ligt dan dat van werkende 55-jarigen. Uit de voorgaande longitudinale analyses blijkt dat hier inderdaad sprake is van inkomens-selectiviteit. Dit leidt zelfs tot de vraag of de oudere werknemers die aanblijven, een sterke inkomensstijging meemaken, omdat zij in tegenstelling tot de vertrekkers behoren tot de meest productieve en gewilde werknemers van hun leeftijdsgroep (OECD 1993).

Hoe groot is de inkomensachteruitgang bij vroegtijdige pensionering, en is er sprake van een ongelijke inkomensontwikkeling bij actieven en inactieven? Een correct antwoord op deze vragen is alleen te geven binnen een longitudinale opzet. Uit een rechtstreekse verge-lijking van de inkomens tussen 1988 en 1990 voor afzonderlijke groepen valt slechts af te lezen wat per saldo het effect was van uiteenlopende ontwikkelingen. In tabel 7.6 is zo'n vergelijking gemaakt van de ontwikkeling van het besteedbaar huishoudensinkomen van de groepen actieven, gedeeltelijk inactieven en inactieven onder de 50-64 jarigen. Het inkomen van de inactieven -steeg met 10,9 procent. Ligt deze stijging aan de toetreding van voorma-lig actieven met een relatief hoge uitkering? Uit de hier gepresenteerde cijfers valt dat niet op te maken. Eenzelfde interpretatieprobleem komt voor bij de actieven, waar het inkomen in doorsnee met 9,4 procent steeg. Bij de groep actieven is sprake van een selectieve uittre-ding van werknemers met een middelhoog inkomen. De inkomensstijging bij actieven dreigt hierdoor overschat te worden. Het beeld dat uit de vergelijking van 1988 met 1990 naar voren komt is dat het besteedbaar inkomen van zowel de actieven als de inactieven stijgt. Het inkomen van de inactieven lijkt zelfs sneller te stijgen dan dat van de ouderen met een werkkring.

Tabel 7.6 Nominale ontwikkeling van de mediaan van het besteedbaar huishoudens inkomen (50-64 jarigen in 1988 en twee jaar later)

	1988	1990	
	<i>x 1 000 gulden</i>	(1988=100)	(actieven in 1990 = 100)
Actief	45,6	109,4	100,0
Gedeeltelijk actief	38,3	109,1	98,7
Inactief	28,5	110,9	101,4

Bron: IPO

Een terugkoppeling van deze cijfers naar de individuele inkomensontwikkeling is op basis van deze gegevens niet mogelijk. De inkomensgevolgen zijn hier immers nog niet gerelateerd aan de inkomensbron in het voorafgaande jaar. Door middel van longitudinale analyses wordt dit hiato opgevuld. Door de kernpersonen in het inkomenspaneel over lange tijd te volgen, ontstaat tevens inzicht in de inkomenseffecten die zich in eerste instantie voordoen en de gevolgen die zich op lange termijn manifesteren. Om die redenen wordt de inkomensontwikkeling bekeken in twee perioden. Voor de korte termijn is dat de periode 1988-1990; voor de lange termijn de periode 1989-1993.

7.5.2 Inkomensontwikkeling op korte termijn

In tabel 7.7 is de analyse dan ook herhaald voor de zes groepen uit tabel 7.3: personen die de werkkring behielden, inactief bleven, gedeeltelijk inactief bleven, en de personen die van deelnameklasse veranderden, namelijk van actief naar inactief, van actief naar gedeeltelijk inactief, en van gedeeltelijk inactief naar inactief. De analyses zijn hier beperkt tot de mannelijke bevolking om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de full-time werkenden (het part-time werken is in het databestand niet te onderkennen, de meeste oudere mannelijke werknemers werken full-time).

Het patroon van de veranderingen van het bruto inkomen geeft een in eerste instantie een bevestiging van hypothese 7, waarin het op korte termijn optreden van sterke inkomenseffecten centraal staat. Vroegtijdig pensioneren brengt een aanzienlijke val in het bruto inkomen met zich mee. In nominale gulden ligt de mediaan voor degenen die inactief werden in de buurt van de 85 procent van het mediane inkomen van deze groepen in 1988. Ten opzichte van degenen die actief bleven, is sprake van een achteruitgang naar ongeveer 80 procent. Een uitzondering vormen degenen die gedeeltelijk inactief werden. Dit betreft zowel de personen die in 1990 zijn uitgetreden en in 1991 volledig inactief werden, als de personen die in 1989 gedeeltelijk inactief werden en dat in 1990 nog waren. Opvallend is het hoge bruto inkomen van deze groep in 1988 en de relatief gunstige ontwikkeling daarvan in de twee jaar daarna. In individueel besteedbaar inkomen gemeten ligt het mediane inkomen van deze groep in 1990 twintig procent boven dat van 1988. Waarschijnlijk bevinden zich onder de beter betaalden nogal wat personen die voor hun 65-ste pensioenuitkeringen krijgen, los van hun arbeidsparticipatie. Bij de degenen die inactief bleven treedt in het bruto inkomen in nominale gulden een daling op. Blijkbaar verschuift een deel door naar ongunstige inkomensregelingen, bijvoorbeeld van WW naar bijstand.

Tabel 7.7 Longitudinale ontwikkeling (nominale) van de mediaan van het bruto inkomen, mannen 1988-1990

	Deelname in 1990		
	alleen inkomen uit werkkring	gedeeltelijk inactief	alleen inkomen uit uitkering
Deelname in 1988			
	<i>(in 1988, x 1 000 gld)</i>		
alleen inkomen uit werkkring	48,6	49,0	44,2
gedeeltelijk inactief		39,7	44,2
alleen inkomen uit uitkering			30,1
	<i>(geïndexeerd naar 1988=100)</i>		
alleen inkomen uit werkkring	105,6	108,4	85,1
gedeeltelijk inactief		103,5	86,4
alleen inkomen uit uitkering			97,7
	<i>(geïndexeerd naar actieven 1990=105,6)</i>		
alleen inkomen uit werkkring	100,0	102,6	80,6
gedeeltelijk inactief		98,0	81,8

Bron: IPO

Worden de inkomenseffecten uitgedrukt in veranderingen van het besteedbaar inkomen, dan is de empirische toetsing in het voordeel van de zesde hypothese (geen sterke inkomenseffecten op korte termijn). In tabel 7.8 is de ontwikkeling van de mediaan in het besteedbaar huishoudensinkomen van de zes groepen in beeld gebracht. De resultaten wijken sterk af van die in paragraaf 7.5.1. Het mediane inkomen stijgt het meest bij het behouden van de werkkring, maar deze stijging is minder dan eerder gesignaleerd. Na correctie voor selectie-ve uittrekking blijkt dus dat het mediane inkomen van degenen die blijven werken wel degelijk stijgt. Bij degenen die reeds inactief waren en dat ook bleven, is weliswaar sprake van een lichte inkomensverbetering (in nominale guldens), maar deze toename is duidelijk geringer dan bij degenen die in het arbeidsproces bleven opgenomen. Bij personen die loon combineren met een uitkering treedt verrassend genoeg nog een lichte verbetering op, mogelijk doordat uitkeringsregelingen slechts gedeeltelijk korten voor andere inkomsten.

Bij de personen waar veranderingen optraden in de arbeidsparticipatie doen zich andere patronen voor. Inderdaad is het zo dat degenen die van actief naar inactief gaan een daling van het besteedbaar huishoudensinkomen doormaken. Het mediane inkomen ligt in 1990 op 95 procent van het mediane inkomen van deze groep in 1988. Ten opzichte van degenen die reeds inactief waren, ligt hun inkomen ook in 1990 echter duidelijk hoger. Degenen die gedeeltelijk inactief worden, blijken in 1988 een veel hoger huishoudensinkomen te hebben. Onder deze groep vallen ook degenen die langere tijd gedeeltelijk inactief zullen blijven. Dit leidt tot de veronderstelling dat de alternatieve uitredingsroute waarbij men gedurende langere tijd loon en uitkering combineert meer voorkomt onder de beter betaalden, of in huishoudens waar ook een tweede inkomen aanwezig is. De gevolgen voor het besteedbaar huishoudensinkomen zijn voor deze groep in nominale guldens zo goed als nihil.

Tabel 7.8 Longitudinale ontwikkeling (nominaal) van de mediaan van het besteedbaar huishoudensinkomen, 1988-1990

	Deelname in 1990		
	alleen inkomen uit werkkring	gedeeltelijk inactief	alleen inkomen uit uitkering
Deelname in 1988			
	<i>(in 1988, x 1 000 gld)</i>		
alleen inkomen uit werkkring	46,6	45,6	38,2
gedeeltelijk inactief		37,6	39,1
alleen inkomen uit uitkering			28,1
	<i>(geïndexeerd naar 1988=100)</i>		
alleen inkomen uit werkkring	108,3	101,5	95,0
gedeeltelijk inactief		106,9	105,8
alleen inkomen uit uitkering			105,3
	<i>(geïndexeerd naar actieven 1990=108,3)</i>		
alleen inkomen uit werkkring	100,0	93,7	87,7
gedeeltelijk inactief		98,7	97,7
alleen inkomen uit uitkering			97,2

Bron: IPO

7.5.3 Inkomensontwikkeling op lange termijn

Bij de theoretische verantwoording van de hypothesen is erop gewezen dat de inkomens-mutaties op korte termijn niet maatgevend behoeven te zijn voor een langere periode. Voor de toetsing van hypothese 8 (inkomenseffecten op lange termijn) is afzonderlijk gekeken naar de inkomensontwikkeling over 1989-1993. Hiervoor is gebruikgemaakt van de indeling naar inkomensbronnen zoals gepresenteerd in paragraaf 7.2. De levenslooppatronen die de economisch-demografische carrière weergeven, zijn beschreven aan de hand van de positie in 1989 ten opzichte van 1993 (zie tabel 7.9). Dan blijkt dat de alleenstaanden die gedurende de gehele periode een uitkering als belangrijkste inkomensbron hadden, in koopkracht gelijk bleven. Er zijn wel leeftijdsverschillen. Degenen die in 1989 49-56 jaar waren, hebben een lager inkomen dan 57-plussers en ondervonden over die vier jaar een negatieve koopkrachtontwikkeling. Eenzelfde fenomeen tekent zich af bij de paren die gedurende de gehele periode een uitkering als belangrijkste bron hadden. Naarmate men op jongere leeftijd uit het arbeidsproces gaat, is het inkomen lager en de inkomensontwikkeling ongunstiger. Dit leidt tot aanvaarding van hypothese 8, die stelt dat de negatieve effecten van het verlies van de werkring op lange termijn manifest worden.

Tabel 7.9 Verandering besteedbaar inkomen naar leeftijd en dynamiek in inkomensbronnen, 1989-1993 (leeftijd in 1989)

	Aantal <i>x 1 000</i>	Inkomen in 1993 <i>x 1 000 gulden</i>	Verandering t.o.v. 1989 (reëel) %
Positie in 1989			
positie in 1993			
Paar, met arbeid			
Paar, met arbeid	347	54,4	3
49-52 jaar	215	55,4	4
53-56 jaar	107	53,2	3
57-60 jaar	24	52,8	1
Paar, met uitkering			
Paar, met uitkering	182	42,8	-11
49-52 jaar	31	38,7	-14
53-56 jaar	66	41,6	-11
57-60 jaar	77	45,4	-8
Paar, met uitkering			
Paar, met uitkering	249	32,6	-2
49-52 jaar	52	29,6	-5
53-56 jaar	71	31,0	-3
57-60 jaar	97	33,5	-3
Paar, met uitkering			
Paar, gepensioneerd	176	38,4	-1
Alleenstaand met uitkering			
Alleenstaand met uitkering	170	23,4	0
49-52 jaar	38	20,3	-1

53-56 jaar	50	22,6	-2
57-60 jaar	64	25,2	1
Alleenstaand met uitkering			
Alleenstaand, gepensioneerd	94	25,4	-4

Bron: IPO

Naast selectieve uittreding, werknemers met een laag inkomen treden eerder uit, wordt dit veroorzaakt door ongunstigere regelingen naarmate men het arbeidsproces eerder verlaat. Dit geldt niet alleen voor de soort regeling (jongere uitreders komen vaker in de WW of de WAO, de latere meer in VUT-regelingen), maar ook binnen regelingen zelf pakken deze voor oudere uitreders gunstiger uit (minder afschatting, meer aanvulling, hogere VUT-uitkeringen). Als gevolg van de vroegtijdige pensionering brengt de overgang naar de AOW-fase nauwelijks inkomensgevolgen met zich mee. De alleenstaanden die in de periode 1989-1993 65 werden, gingen er vier procent op achteruit, bij de paren was dat slechts een procent.

7.5.4 Spreiding in de individuele inkomensdynamiek

Tot nu toe zijn de inkomenseffecten steeds besproken als de gemiddelde wijzigingen bij verschillende levenslooppatronen. Van daaruit is het nog onduidelijke of de doelstellingen die in veelvoorkomende regelingen staan genoemd, op individueel niveau worden gehaald, of wellicht overschreden. Dergelijke veronderstellingen zijn van belang bij de beoordeling van de assumpties in inkomensvoorberekeningen (Nelissen 1993; Jansweijer 1996). De gemiddelde mutaties kunnen op zich correct zijn, maar het is nog de vraag in hoeverre deze gemiddelden in de praktijk voorkomen (zie de hypothesen 9 en 10 over de concentratie van inkomenseffecten). Om het effect van het al dan niet uittreden uit het arbeidsproces toe te lichten, wordt eerst gebruik gemaakt van de zes belangrijkste groepen uit tabel 7.3. Ter illustratie van de spreiding van de inkomensmutaties is gekozen voor de spreiding van de procentuele verandering van het inkomen ten opzichte van de voorafgaande periode. Vervolgens worden dynamische koopkrachtmutaties over een langere periode gepresenteerd.

In tabel 7.10 is gekeken naar de relatieve verandering door de verhouding van het inkomen in 1990 ten opzichte van dat in 1988 in procenten weer te geven. Degenen die geheel of gedeeltelijk inactief bleven zijn bij elkaar genomen, evenals degenen die van geheel of gedeeltelijk actief naar inactief gingen. De reden voor de samenvoeging is dat de patronen nagenoeg overeenkomstig waren. De procentuele veranderingen zijn vermeld als nominale veranderingen van het bruto inkomen en het besteedbare huishoudensinkomen.

Tabel 7.10 50-64 jarigen naar verandering van deelname en nominale verandering van het bruto inkomen en besteedbaar huishoudensinkomen, 1988-1990

	Blijft actief		Blijft inactief		Wordt inactief	
	bruto inkomen	besteedbaar huishoudensinkomen	bruto inkomen	besteedbaar huishoudensinkomen	bruto inkomen	besteedbaar huishoudensinkomen
	%	%	%	%	%	%
index ^{a)}						
- tot 80%	3	2	8	6	26	8
- 80-90%	1	2	5	5	26	14
- 90-94%	3	3	5	5	20	13
- 95-99%	6	6	7	8	12	13
- 100-104%	26	13	44	21	9	17
- 105-110%	32	23	8	23		13

Bron: IPO

a) verhouding inkomen in 1990 ten opzichte van 1988

De conclusie is dat flinke variatie voorkomt in de inkomensdynamiek op het individuele niveau, hetgeen in eerste instantie tot verwerping van hypothesen 9 en 10 leidt. Of deze conclusie houdbaar is voor de gevolgen op lange termijn is onderwerp van paragraaf 7.5.5. De meest gunstige ontwikkeling doet zich voor bij degenen die actief blijven. Slechts der-tien procent gaat er in nominaal inkomen op achteruit, ongeacht of gekeken wordt naar het bruto, individueel besteedbaar of het besteedbare huishoudensinkomen. Bij bijna driekwart van deze groep groeit het besteedbaar inkomen met vijf procent of meer. Degenen die (gedeeltelijk) inactief blijven zitten qua bruto inkomen dicht op de nullijn, 44 procent behoudt hetzelfde inkomen of maakt een lichte stijging door. Het besteedbaar inkomen ontwikkelt zich iets gunstiger (mede als gevolg van de Oort operatie), met zeer geringe verschillen in ontwikkeling tussen het individuele en het huishoudensinkomen. Eenderde van de personen die (gedeeltelijk) inactief blijven ziet het huishoudensinkomen met tien procent of meer stijgen. Hiervoor zijn twee verklaringen. Een deel vergroot zijn inkomsten uit arbeidsdeelname, terwijl anderen de overstap maken van een ongunstige uitkering (bijstand, WW, of VUT) naar een pensioen gebaseerd op een hoog eindloon.

Van de uitreders uit het arbeidsproces gaat de helft er bruto tien procent of meer op achter-uit. Gemeten in het individueel besteedbaar inkomen is dat maar een kwart en in het huishoudensinkomen slechts 22 procent. Eenzelfde effect doet zich voor ten aanzien van de toename van het inkomen bij deze groep. Gemeten in bruto inkomen doet dit zich voor bij twaalf procent, in besteedbaar huishoudensinkomen is dit maar liefst bij ruim de helft. De verschillen tussen het individueel en het door het huishouden te besteden inkomen zijn bij deze groep groter dan bij de andere. Dit zal voor een beperkt deel worden veroorzaakt door een tweede inkomen in het huishouden. Daarnaast is het verschijnen van nieuwe inkomensbestanddelen die gerelateerd zijn aan de achteruitgang van het bruto inkomen (bijvoorbeeld huursubsidie) hier debet aan.

7.5.5 Spreiding over lange termijn

De cijfers over de periode 1988-1990 schetsen een iets te gunstig beeld van de inkomens-ontwikkeling. Om te beginnen is hier niet gecorrigeerd voor de prijsontwikkeling en de nullijn betekent dus verlies van koopkracht. Ook worden de cijfers vertekend door de een-malige lastenverlichting die aan het einde van de vorige kabinetsperiode werd doorgevoerd (Oort). Daarom is gekeken naar de spreiding in inkomensmutaties over de periode 1989-1993. Door de indeling van de veranderingen in vier klassen valt tegelijkertijd een oordeel te vellen in termen van een nominale, waarde- of welvaartsvaste vooruitgang. Mutaties tot nul procent betekenen een absolute achteruitgang, mutaties van nul tot en met twaalf procentpunten een relatieve achteruitgang ten opzichte van de prijsindex, mutaties van der-tien tot en met zestien procent een waarde- of welvaartsvaste ontwikkeling, en mutaties van zeventien procent of meer een welvaartsvaste ontwikkeling. Uit de verdeling van de inkomensmutaties blijkt opnieuw dat de in paragraaf 7.5.2 besproken gemiddelde veranderingen per groep de grote onderlinge verschillen verhullen (zie tabel 7.11). Een grote koopkrachtverbetering of een negatieve ontwikkeling komen nagenoeg bij alle huishoudens voor. In veel gevallen liggen zuiver individuele en incidentele oorzaken hieraan ten grondslag. Zo blijkt dat 43 procent van de paren die de pensioengerechtigde leeftijd bereiken, er nominaal meer dan 17 procent op vooruit is gegaan. Dit kan zeer wel het gevolg zijn van (eenmalige) pensioenuitkeringen die op leeftijd 65 tot uitkering komen. Het algemeen patroon is echter wel dat verlies van de werkkring ongunstig uitpakt, en het behoud van de werkkring juist gunstig. De conclusie over de grote spreiding van de inkomensmutaties blijkt hier eveneens voor de lange termijn op te gaan. De verwerping van hypothesen 9 en 10 (concentratie van inkomenseffecten) geldt hiermee ook voor de langetermijneffecten.

Tabel 7.11 Verandering besteedbaar inkomen en dynamiek in inkomensbronnen, 1989-1993

Verandering 1993 t.o.v. 1989 (nominaal)				Totaal
tot 0%	0 t/m 12%	13 t/m 16%	17% of meer	
%	%	%	%	x 1000

Positie in 1989

Positie in 1993

Paar, met arbeid						
	Paar, met arbeid	10	28	14	48	347
	Paar, met uitkering	40	37	7	16	182
Paar, met uitkering						
	Paar, met uitkering	15	35	21	29	249
	Paar, gepensioneerd	20	29	8	43	176
Alleenstaand, met uitkering						
	Alleenstaand, met uitkering	16	35	18	31	170
	Alleenstaand, gepensioneerd	25	30	14	31	94

Bron: IPO

De inkomensval bij het vroegtijdig stoppen met werken blijkt dus over korte termijn gemeten voor velen gering. Ten opzichte van de inkomensmutaties van het bruto inkomen valt op dat de veranderingen in het besteedbaar inkomen milder zijn, vooral als gekeken wordt naar het huishoudensinkomen, waarin ook andere inkomensbestanddelen dan loon en uitkering zijn opgenomen. Daarentegen zijn de inkomensgevolgen op langere termijn ongunstiger, zoals bleek bij de aanvaarding van hypothese 8 in paragraaf 7.5.3. Uit de spreiding van de inkomensmutaties blijkt opnieuw dat ten onrechte alleen de aandacht uitgaat naar de inkomensgevolgen op het moment van uittreding zelf. Daarbij gaat het om een eenmalige gebeurtenis, met eenmalige inkomensconsequenties. Degenen die (gedeeltelijk) inactief bleven gedurende de onderzoeksperiode, zien hun koopkracht achterblijven ten opzichte van degenen die actief blijven en voor een belangrijk deel ook bij de prijsontwikkeling. Over lange termijn gemeten blijkt dat de helft van de inactieven er in koopkracht op achteruit gaat (zie tabel 7.11). Als dit zich jaar na jaar blijft herhalen, zal het inkomen van degenen die inactief worden op den duur een stuk lager uitvallen dan men zelf op het moment van uittreden voor ogen had.

7.6 Conclusies

De combinatie van de human capital-theorie met de doelstellingen van het socialezekerheid-stelsel blijkt een krachtig conceptueel kader voor een beter begrip van het patroon in het vroegtijdig pensioneren in Nederland in jaren tachtig en negentig. Met behulp van de human capital-theorie is een model opgezet waarin het vroegtijdig pensioneren is gerelateerd aan persoons- en contextgebonden kenmerken. De afbouw van menselijk kapitaal is niet voor elke oudere gelijk, zodat variatie optreedt in de uittredingskansen. Uit de empirische toetsing blijkt dat de uittredekans stijgt met de leeftijd van de werknemer (hypothese 1). Daarnaast is sprake van inkomensongelijkheid (hypothese 2): mensen met een hoger inkomen blijken in veel mindere mate vervroegd uit te treden dan mensen met een middeninkomen. Verder is de bedrijfstak van belang, waarbij de uitstroom uit de sectoren industrie en bouw significant hoger is (hypothese 3). Het al dan niet werkzaam zijn in de overheidssector en huishoudenskenmerken (hypothesen 4 en 5) vertoonden in de multivariate toetsing geen significant verband.

Een tweede onderdeel van de toetsing betrof de haalbaarheid van de doelstelling van inkomensbehoud op individueel niveau. Individuen blijken na vervroegde uittreding op korte termijn slechts in geringe mate te behoeven inleveren op het huishoudensinkomen (hypothese 6). Alleen als uitsluitend naar de ontwikkeling van het bruto inkomen wordt gekeken, is sprake van een duidelijke inkomensval (hypothese 7). Tussen de daling van het bruto inkomen en de daling van besteedbaar inkomen bestaan aanzienlijke verschillen. De inkomensgevolgen bij uittreding op het niveau van het huishouden blijken een gunstiger patroon te vertonen, dan wanneer alleen wordt gekeken naar de individuele werknemer. Dit is een gevolg van het progressief belastingstelsel, en het stelsel van inkomensaanvullende subsidies. Personen die de werkkring behouden hebben desalniettemin gunstiger perspectieven dan de niet-actieven. Met de beschikbare data is tevens gebleken dat de langetermijneffecten van vervroegd pensioneren ongunstiger zijn dan de kortetermijneffecten (hypothese 8).

Een neerwaartse beweging van het inkomen komt vooral voor na het moment van inactief worden, al treden daarbij in overeenstemming met hypothese 9 aanzienlijke individuele verschillen op. Grote voorzichtigheid is dus geboden met het hanteren van vuistregels als de 70- of 80-procent norm bij het verlaten van de arbeidsmarkt. De meerderheid van de uit-treders zat boven de norm van 80 procent van het bruto inkomen. Ten aanzien van het besteedbaar huishoudensinkomen is dat zelfs vier van de vijf. De formele normen geven dan ook slechts globaal aan wat de aard is van het risico verbonden aan het vroegtijdig pensioneren. Verder is de hypothese verworpen dat de inkomensveranderingen (nominaal en reëel) bij oudere werknemers geconcentreerd liggen in de

mutatieklasse onveranderd (hypothese 10). Bijna de helft van de ouderen die de werkkring aanhouden, groeide tenminste mee met de gemiddelde loonstijging.

In de volgende hoofdstukken staan de inkomensgevolgen centraal na het overschrijden van de formele pensioenleeftijd. Geldt dan voor iedereen dezelfde koopkrachtontwikkeling, of is er sprake van een niet te verwaarlozen heterogeniteit? Net zoals in het voorgaande deel van deze studie zijn de hypothesen en analyses van de inkomens van 65-plussers opgezet vanuit de individuele levensloop. Tevens wordt gelet op de aanwezigheid van verschillende inkomensbestanddelen zoals aanvullend pensioen en inkomen uit vermogen.

8 COHORTVERSCHILLEN IN DE OUDEDAGSVORZIENING

8.1 Inleiding

Vanwege de toenemende vergrijzing vragen steeds meer mensen zich af in welke richting de inkomens van 65-plussers zich ontwikkelen. De verwachtingen hierover lopen sterk uiteen. In onderzoeken naar de oudedagsvoorziening en de verschuivingen hierin komen twee hoofdthema's voor. Ten eerste blijkt een grote verscheidenheid in de afhankelijkheid van de Algemene Ouderdomswet (AOW), doordat ouderen in wisselende mate beschikken over aanvullend pensioen en vermogensinkomsten. (Boehlé et al. 1994; Grubben 1994). Ten tweede lieten de afgelopen decennia een duidelijke inkomensverbetering zien en vermindering van de afhankelijkheid van de AOW door de instroom van groepen ouderen met een hogere pensioendekkingsgraad en betere pensioenen (Pommer 1990; van Rijsselt 1991; Petersen en Bokkes 1991). Daarbij wordt verschillend gedacht over de bedreiging van de inkomenspositie van ouderen door het achterblijven van de AOW ten opzichte van de loonstijging in de particuliere sector.

Een belangrijke drijfkracht achter inkomensverschillen tussen ouderen is de vervanging van eerdere geboortejaren door recent gepensioneerden met een ander arbeidsverleden. In simulatiemodellen worden uiteenlopende toekomstscenario's doorberekend voor de daaruit voortvloeiende inkomensontwikkeling van ouderen (Petersen en Bokkes 1991; Nelissen 1993; Jansweijer 1996). In dergelijke vooruitberekeningen zijn de aannames van groot belang. Nogal eens blijft onduidelijk hoe deze aannames zich verhouden tot de ontwikkelingen in de achterliggende periode. De resultaten van de scenario's zijn daardoor moeilijk op hun waarde te schatten. Daarom is gekozen voor een empirische analyse van de inkomensverwerving na pensionering, en de manier waarop veranderingen hierin bij ouderen waarneembaar zijn. Deze bestudering vindt plaats vanuit het perspectief van de individuele levensloop, en de daaraan gerelateerde variatie in hoofdbronnen van het inkomen.

Het huidige pensioendebat concentreert zich op de wenselijkheid en mogelijkheden van vernieuwingen in de beschermingsconstructies tegen inflatie en relatieve achteruitgang ten opzichte van jongere huishoudens (Jansweijer 1996; Jonker en Wiegel 1996). Daarbij speelt de financiering op de lange termijn een belangrijke rol. Voor de middellange termijn, tot 2020, zijn deze constructies minder relevant. Eventuele wijzigingen in de vorm van pensioen-op-maat of grotere marktwerking bij het aanbieden van verzekeringsproducten zullen pas op lange termijn effectief worden. Tot dan toe zijn ouderen afhankelijk van de overeenkomsten die in het verleden zijn aangegaan, zowel met betrekking tot de hoogte als de aanpassingssystematiek van de oudedagsvoorziening. Doordat beleidswijzigingen in de sociale zekerheid doorgaans worden opgelegd aan nieuwe gevallen, zal het inkomen van ouderen nog gedurende lange tijd bepaald worden door het huidige pensioenstelsel. Daarom is de bestudering van dit stelsel voor de middellange termijn nog het meest voor de hand liggend.

De hoofdvraag is welke trends zich hebben voorgedaan in de inkomensontwikkeling bij ouderen, gelet op zowel de hoogte als de samenstelling van het inkomen naar componenten. Hieruit ontstaat inzicht in de ongelijkheid in individuele inkomenslevenslopen in de post-actieve fase. De analyse gebeurt in twee stappen. De eerste onderzoeksvraag is in hoeverre de instroom van gepensioneerden bijdraagt aan een verbetering van de inkomenspositie van ouderen. Deze vraag wordt beantwoord in hoofdstuk 8. De tweede onderzoeksvraag betreft de doelstelling van een stabiele inkomensontwikkeling op individueel niveau, ofwel de ongelijkheid in inkomensontwikkeling in een moderne verzorgingsstaat. De uitwerking en empirische analyses daarvan komen in hoofdstuk 9 aan de orde. De eerstvolgende paragraaf gaat nader in op de individuele inkomenszekerheid van 65-plussers in de Nederlandse verzorgingsstaat. Het theoretisch kader hiervoor is in algemene termen besproken in de paragrafen 2.4.3 (Strategieën voor een levensloopbestendig consumptieniveau) en 2.5.4 (Overheidszorg op het gebied van sparen en het verzekeren van inkomensrisico's). In paragraaf 8.4 komen de cohortverschillen aan de orde, in paragraaf 8.5 de inkomensverbetering als gevolg van cohortvervanging.

8.2 Inkomensverwerving van 65-plussers

8.2.1 Strategieën voor inkomensbehoud

Eén van de doelstellingen van de moderne verzorgingsstaat is het vrijwaren van burgers voor de vermijdbare ongunstige gevolgen die verbonden zijn aan het ouder worden. In Nederland is het ouderenbeleid gericht op vergroting van zelfstandigheid van de oudere burgers. Belangrijke pijlers zijn zorg voor gezondheid, adequate huisvesting en zelfstandig inkomen. De gevolgen van de terugval in verdien capaciteit aan het eind van de 'actieve' levensloop worden opgevangen door het verlenen van een inkomenscompensatie aan 65-plussers. Het wegvallen van inkomsten uit beroepsarbeid noopt tot het volgen van strategieën voor inkomensbehoud. De belangrijkste hiervan in Nederland zijn:

- een basisvoorziening op minimumniveau;

- een collectieve of individuele verzekering voor aanvullend pensioen;
- zelfzorgvoorzieningen, zoals de opbouw van vermogen in eigen beheer.

Het inkomen van ouderen is het resultaat van de in het verleden gevolgde inkomensstrategie. Dat betekent dat het huidige inkomen voor een belangrijk deel wordt bepaald door eerdere beslissingen en omstandigheden en in mindere mate door omstandigheden nu. Op macroniveau resulteert dat in aanzienlijke verschillen tussen cohorten. Immers, het gewicht dat aan elk van deze strategieën wordt toegekend is aan verandering onderhevig. Zo is bijvoorbeeld een inkomensstrategie als steun door directe familie in geïndustrialiseerde samenlevingen nagenoeg compleet verdwenen en vervangen door meer moderne verzekeringsvormen (Becker 1991). Individuen zijn slechts in beperkte mate vrij in de keuze van hun inkomensstrategie: deelname aan de basisvoorziening is opgelegd, het collectief verzekerd aanvullend pensioen is in arbeidsovereenkomsten geregeld, en een individueel verzekerd aanvullend pensioen is aan maxima gebonden en, net als zelfzorgvoorzieningen, alleen haalbaar bij een ruim inkomen of vermogen.

8.2.2 Collectieve zorg en het sociale zekerheidsstelsel

De inspanningen met betrekking tot het inkomensbeleid voor 65-plussers zijn vooral gericht op de regelgeving met betrekking tot AOW en aanvullend pensioenen. De hoogte van de AOW hangt af van de samenstelling van het huishouden. De AOW voor echtparen en samenwonenden is gelijk aan de hoogte van het sociaal minimum, alleenstaanden ontvangen 70 procent hiervan¹. Het aanvullend pensioen ontleent zijn naam aan het feit dat het een aanvulling is op de AOW. Aanvullend pensioen ontvangen de voormalige deelnemers aan een pensioenregeling bij één of meer van de vele pensioenfondsen in Nederland. Naast deelname aan collectieve regelingen, die onderdeel uitmaken van de arbeidsovereenkomst, bestaat de mogelijkheid tot het afsluiten van individuele verzekekingsovereenkomsten, beter bekend als de lijfrenteverzekering. De hoogte van het aanvullend pensioen wordt in pensioenregelingen via de werkgever veelal bepaald door het arbeidsverleden, zoals de hoogte van het loon en de daaraan gerelateerde pensioenpremies en de duur van de deelname aan het pensioenfonds. Het pensioenresultaat, dat wil zeggen de hoogte van het pensioen gereleerd aan het laatstverdiende loon, zal daardoor grote variatie vertonen. Bij de ABP-regeling, de grootste collectieve pensioenregeling in Nederland, is het beoogde pensioenresultaat na 40 voltijdse dienstjaren 70 procent van het bruto loon in de laatste jaren voor de ingangsdatum van het pensioen. Bij onvoldoende pensioenopbouw, een korte diensttijd of overstap naar een ander pensioenfonds zonder volledige overname van opgebouwde rechten, ontstaat een zogeheten pensioentekort.

De geleidelijke afname van de witte en grijze plekken in de pensioenvoorziening (Pensioen-kamer 1989a, 1990; van der Werf en Smidt 1997) heeft voor de Nederlandse ouderen geleid tot een verbetering van de inkomenspositie, waarvan latere cohorten meer hebben geprofiteerd dan eerdere cohorten. Door verschillen in pensioenopbouw en regelingen ten aanzien van de koppeling, de inbouw van de AOW en de overerving van pensioenaanspraken, zal de diversiteit in de individuele inkomensontwikkeling van ouderen veel groter zijn dan het standaardbeeld van een welvaartsvast pensioen op 70 procent van het laatstgenoten salaris. Dit pleit voor een empirische in plaats van een boekhoudkundige benadering van de inkomensverwerving door ouderen. Dit biedt tevens de mogelijkheid in te gaan op de rol van de vermogensinkomsten in de oudedagsvoorziening.

8.2.3 Zelfzorgvoorzieningen: de eigen woning en ander vermogen

De derde strategie van de oudedagsvoorziening (naast AOW en aanvullend pensioen) steunt op het vermogen dat ouderen over de levensloop hebben opgebouwd. Cijfers over de vermogensomvang, het verschil tussen bezit en schuld, naar leeftijd geven aan dat ouderen in Nederland gemiddeld een relatief gunstige inkomenspositie hebben. Van de huishoudens van 65-plussers heeft een kwart een vermogen van 165 000 gld of meer, en een kwart een vermogen van 5 000 gld of minder (Meuwissen 1994). Voor alle huishoudens in Nederland zijn de percentages 17 en 34. Het verschil tussen ouderen en de totale bevolking is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan het afwezig zijn van negatieve vermogens. Bij alle leeftijdsgroepen vormt de eigen woning een belangrijke vermogenscomponent. De afwezigheid van negatieve vermogens bij ouderen komt mede doordat de overgrote meerderheid van de eigenaar-bewoners de hypotheekschuld heeft afgelost (Hooimeijer 1994).

Dat de vermogenspositie van jong en oud onderling verschillend is, is begrijpelijk vanuit het perspectief van de levensloop. De economische spaartheorie benadrukt het cyclisch verloop van besparingen gedurende de levensloop: in de levensfase vóór pensionering leiden besparingen tot vermogensopbouw, waarmee een buffer ontstaat die na de pensioenval slinkt als gevolg van ontsparingen die het consumptiepeil in stand houden (Modigliani 1980; van Dalen 1992). Onduidelijk blijft wat het moment is waarop ouderen de tijd rijp achten om het opgebouwd vermogen aan te spreken. Voor privé besparingen wordt deze theorie slechts gedeeltelijk bevestigd. In Nederland vindt weliswaar een systematische opbouw van vermogen plaats in de jaren voor pensionering,

maar daarna wordt niet ontspaard (Schiepers en Van de Donk 1993).

Vanuit het levensloopsperspectief valt tevens af te leiden dat cohortverschillen zullen voor-komen in de vermogensinkomsten. De relatief gunstige vermogenspositie van veel ouderen is een gevolg van beslissingen en omstandigheden in het verleden. Door de eerder gesigna-leerde uitbouw van de verzorgingsstaat en toegenomen pensioendeckingsgraad is de functie van het sparen door de tijd veranderd. Vooral de hoogste leeftijdsgroepen zullen vaker eigen reserveringen hebben gemaakt. Voormalige werknemers en zelfstandigen met een hoog inkomen en desondanks slechte pensioenvoorzieningen hebben zich in het verleden reeds moeten indekken door individuele vermogensopbouw. Het is onwaarschijnlijk dat ze vanwege het ontbreken van of lage premieverplichtingen kozen voor een hogere consump-tie. De huidige ouderen hebben namelijk geleefd in een tijd waarin de verworvenheden van de verzorgingsstaat, in het bijzonder de AOW op het niveau van het sociaal mini-mum, geen vanzelfsprekendheid waren. Dit is een stimulans om op vrijwillige basis te reserveren voor de oude dag. Vanzelfsprekend geldt dit alleen voor werknemers en zelfstandigen uit de midden- en hoge inkomensgroepen, die handelden vanuit de toenmalige tijdgeest en geheel andere fiscale omstandigheden. Als bovenstaande gedachtengang correct is, zal bij ouderen een verschuiving te zien zijn van vermogensinkomsten naar pensioeninkomsten. Door het toegenomen eigen woningbezit zal dit beeld op termijn veranderen. Het stimuleringsbeleid van het eigen woningbezit vanaf de jaren zestig en zeventig doet overigens niet alleen het woningbezit bij ouderen stijgen, maar ook het aantal huishoudens dat na het 65ste jaar nog hypotheekverplichtingen heeft. Een bij ouderen opkomend fenomeen is het gebruik van de aflossingvrije hypotheek (Hooimeijer et al 1997). Bij de bespreking van de hypothesen wordt ingegaan op de cohortverschillen tussen ouderen ten gevolge van de verschillen in vermogensopbouw.

8.2.4 Inkomensverwerving in de periode 1989-1993

De groeiende belangstelling voor de oudedagsvoorziening is gelegen in het toegenomen besef van de voortgaande vergrijzing in Nederland. Deze belangstelling gaat verder dan de beoordeling van de kortetermijneffecten van beleidsmaatregelen. In het inkomensdebat over de lange termijn klinken zowel optimistische als pessimistische geluiden door. Sommigen voorzien de opkomst van een welgestelde consumentengroep, anderen juist een groeiende relatieve armoede als gevolg van het toenemend aantal weduwen met een laag inkomen. Dat gewaakt moet worden voor hooggespannen verwachtingen blijkt wel uit de fricties tussen beleidsdoelstellingen, zoals de wens tot koopkrachtbehoud voor alle ouderen en beheersing van de collectieve lastendruk. Op macroniveau is vergrijzing een vergroting van de collec-tieve lastendruk, zeker wanneer deze drukt op krimpende inkomsten uit tegenwoordige arbeid. De kosten van de AOW-regeling zullen sterk toenemen, zo blijkt uit het LIPRO-model van het NIDI (Imhoff, Keilman en Wolf 1990). Het aantal AOW-ontvangers zal oplopen van ruim anderhalf miljoen in 1985 tot een piek van bijna vier miljoen in 2035. De uitgaven zullen iets sterker stijgen doordat het aandeel alleenstaanden in de ouderenpopu-latie stijgt ten koste van gehuwd samenwonenden, die gezamenlijk minder ontvangen dan één alleenstaande. Of hierdoor ook een verstorende effect op de Nederlandse economie uitgaat, blijft onduidelijk. De angst voor het falen van het omslagstelsel heeft geleid tot plei-dooien voor het financieren van de AOW door middel van kapitaaldekking, waardoor het inkomen van ouderen volledig parallel zal gaan lopen met de algemene loonontwikkeling (van Dalen 1994). Berekeningen door o.a. Bolhuis en Vossers (1986) leren echter dat ten behoeve van fondsvorming voor de AOW de premie op korte termijn omhoog moet en daarna uitkomt op een niveau dat niet substantieel afwijkt van het niveau in de basisvariant. Een sterke incidentele loongroei, die niet in de index wordt verwerkt, komt overigens niet ten goede aan ouderen, waardoor het gevaar van relatieve verarming nog steeds dreigt. Recent is de rijksoverheid gestart met een schommelfonds om veranderingen in de heffing voor de AOW te minimaliseren (SCP 1998). Dit nieuwe beleidsinstrument onderstreept nog eens de grote consensus over de norm van geleidelijkheid in de inkomensontwikkeling van ouderen. De beoordeling van de veranderingen in de achterliggende jaren wordt hiermee steeds belangrijker. Men zal immers niet alleen kijken naar de ontwikkeling van het premie-percentage voor de AOW, maar ook naar de ontwikkeling van het inkomen uit andere bronnen.

Een beknopt overzicht van de ontwikkeling in de eerste helft van de jaren negentig is te vinden in tabel 8.1. Daarin staat het gemiddeld besteedbaar huishoudensinkomen van ouderen, uitgesplitst naar een- en meerpersoonshuishoudens.

Tabel 8.1 Nominale ontwikkeling besteedbaar huishoudensinkomen 65-plussers, 1989-1993

	1993	1993	1992	1991	1990
	<i>x 1000 gulden</i>		<i>% toename t.o.v voorgaande jaar</i>		

Eenpersoonshuishoudens	26,2	2	5	4	5
Meerpersoonshuishoudens	44,5	1	4	3	7

Bron: CBS, Inkomensverdeling diverse jaargangen

De tabel illustreert de geleidelijke verbetering van de inkomenspositie van ouderen, al stak de nominale stijging in de periode 1989-1993 maar weinig boven de prijsinflatie uit. Uit de tabel blijkt ook dat meerpersoonshuishoudens, voornamelijk (on)gehuwde paren, ruim de helft meer ontvangen dan eenpersoonshuishoudens, voornamelijk verweerde vrouwen.

Hoewel sprake is van enige inkomensverbetering, valt niet af te leiden wat hiertoe heeft bijgedragen. In de inleiding is reeds gesproken van een toegenomen dekkingsgraad van de aanvullende pensioenen en de hoogte van het inkomen hieruit. Groeiden de aanvullende pensioen sneller dan AOW of vermogensinkomsten? Zijn hierin verschillen tussen recent gepensioneerd en de rest? Dergelijke vragen over de verschuiving in de opbouw van het huishoudensinkomen van ouderen vereisen een analyse van afzonderlijke bestanddelen. Voordat de onderzoeksresultaten worden besproken, worden in paragraaf 8.3 eerst de hypothesen afgeleid en de gebruikte indelingen en begrippen toegelicht.

8.3 Hypothesen en onderzoeksopzet

8.3.1 Hypothesen

In voorspellingen over de inkomensontwikkeling bij ouderen overheerst het idee van een dubbele verbetering door cohortvervangning. Ten eerste zullen latere cohorten over hogere inkomsten uit aanvullend pensioen beschikken omdat meer mensen een aanvullend pensioen hebben en degenen met pensioen meer dienstjaren hebben dan eerdere cohorten. Deze veranderingen staan bekend als het verdwijnen van de witte en grijze vlek. Ten tweede zullen latere cohorten een betere bescherming genieten tegen prijsinflatie of het achter-blijven met de loongroei, omdat zij een pensioen hebben met een betere indexering. Het eerste deel van de veronderstelde dubbele verbetering komt in dit hoofdstuk aan de orde, de tweede in hoofdstuk 9.

Door de uitbouw van de verzorgingsstaat konden meer burgers profiteren van de nieuwe verworvenheden. Deze uitbreiding van de sociale zekerheid gold niet alleen voor de actieve fase in de levensloop, maar ook daarna. Dit roept de vraag op in hoeverre degenen die later in de twintigste eeuw zijn geboren daarmee beter af zijn. Immers, hoe meer arbeidsjaren men heeft gehad in de periode van na-oorlogse welvaarts-groei, hoe groter het profijt van collectieve regelingen. Behalve loongroei gaat het om gunstigere pensioenregelingen. Een extra verbetering valt te af leiden uit de uitbreiding van onderwijsvoorzieningen en daaraan verbonden carrièrekansen. Steeds wanneer de leden van een latere generatie met pensioen gaan, verandert de samenstelling van de oudere bevolking. Dit proces, ook bekend als cohortvervangning, zou in samenhang met de uitbouw van de verzorgingsstaat op den duur leiden tot meer ouderen met een goede tot zeer goede inkomenspositie.

De eerste hypothese is dat het beschikken over aanvullend pensioen van doorslaggevend belang is voor de inkomenspositie van ouderen. Het inkomensverschil tussen ontvangers van aanvullend pensioen en ouderen die in eigen beheer inkomenscompensatie hebben gere-geld, zal dus zeer groot zijn. Achterliggend idee is dat pensioenverzekeringen de spil zijn van inkomenszekerheid, en dat overige inkomsten bij latere cohorten een meer marginaal belang hebben. Eerder opgebouwd vermogen zal zodanig geslonken zijn door consumptieve aanwending, dat het rendement verwaarloosbaar zal zijn.

De tweede hypothese luidt dat de inkomensverbetering door cohortvervangning nagenoeg geheel tot stand komt door verbetering en uitbreiding van aanvullende pensioenen. Latere cohorten zullen een veel betere inkomenspositie vertonen met betrekking tot pensioende-kingsgraad, en het aanvullend pensioen per ontvanger. Op het punt van de vermogens-inkomsten zullen naar verwachting geen verschillen bestaan. Hoewel de noodzaak voor zelf-zorgvoorzieningen is afgenomen, zullen veel huishoudens reserves hebben opgebouwd voor onverwachte grote uitgaven. De eerdere generaties deden dit vooral uit noodzaak, de latere generaties als extra aanvulling. Bij latere generaties heeft vermogensopbouw ook vaker plaatsgevonden door eigen woningbezit.

Door onderzoek naar generatieverschillen in de pensioen- en vermogensopbouw valt af te leiden hoe ingrijpend de gevolgen van cohortvervangning zijn. Grote inkomensverschillen tussen eerdere en latere cohorten hebben immers tot gevolg dat de inkomensverdeling van de groep 65-plussers fors verschuift vanwege uitval van eerdere cohorten en instroom van nieuwe cohorten.

8.3.2 Uitwerking van de onderzoeksofzet

De gegevens in dit hoofdstuk hebben veelal betrekking op (bestanddelen van) het inkomen van het huishouden, dat wil zeggen het inkomen van de steekproefpersoon en eventuele partner. De inkomens van overige leden zijn buiten beschouwing gelaten. De Individuele Huursubsidie (IHS) is hier niet meegeteld, omdat deze uitsluitend dienen ter compensatie van hoge woonlasten. In het databestand zijn geen premies particuliere ziektenkostenverzekering opgenomen. Berekening voor deze specifieke groep ouderen is niet exact genoeg. Daarom zijn de premies ziektenkostenverzekering niet in mindering gebracht.

De inkomenspositie van ouderen wordt bepaald door een drietal bronnen: AOW, aanvullend pensioen, inclusief lijfrenten uit particuliere polissen, en vermogensinkomsten (eigen woning, rente en dividend). Voor elk inkomensbestanddeel is een minimum van 150 gulden per jaar aangehouden. Doordat de IPO-gegevens afkomstig zijn uit de fiscale administratie, treedt bij enkele inkomensbestanddelen een onderschatting op. Met name rente- en dividendinkomsten die onder de vrijstellingsgrens vallen worden niet altijd op de aangifte vermeld. Daarnaast is de eigen inschatting van de huurwaardeklasse aan de 'conservatieve' kant (Meuwissen 1994). Omdat sommige inkomsten uit arbeid (bijvoorbeeld vakantiegeld) pas uitgekeerd worden nadat men de leeftijd van 65 jaar heeft bereikt, zijn de personen die in de loop van het jaar 65 zijn geworden buiten beschouwing gelaten.

De hoogte van de AOW en veelal het aanvullend pensioen hangt samen met de samenstelling van het huishouden. Daarom is onderscheid gemaakt tussen (on)gehuwd samenwonenden en alleenstaanden. Binnen die laatste groep zijn de vrouwen, meestal weduwen, apart onderscheiden. Zodoende resteert een categorie overig van alleenstaande mannen, personen die met anderen een meerpersoonshuishouden vormen, en ouderen in een institutio-neel huishouden. Door de combinatie van het voorkomen van inkomensbronnen (alleen AOW, AOW plus aanvullend pensioen, AOW plus vermogensinkomsten en inkomen uit alle drie de bronnen) en van soort huishouden (paar, alleenstaande vrouw, overig) ontstaat een variabele met twaalf categorieën die in het vervolg wordt aangeduid met de term *pensioenpositie*. De analyses hebben betrekking op personen, het inkomen betreft de inkomsten van die personen en hun eventuele partner.

De onderzochte perioden zijn in een aantal opzichten uniek ten opzichte van andere perioden. De inflatie en loongroei lagen in elk der jaren op een wisselend, zij het laag, niveau. In 1990 kreeg de belastingbetaler te maken met een grote lastenverlichting in het kader van de Oort-operatie. De vergelijking in termen van bruto bestanddelen tussen de pensioenposities wordt niet beïnvloed door deze operatie. De verschillen in de ontwikkeling van het besteedbaar inkomen kunnen wel licht vertekend zijn door de verandering in de belastingssystematiek.

8.4 Cohortverschillen

Cohortverschillen ontstaan doordat jongere en oudere generaties elk in een andere periode pensioenaanspraken hebben opgebouwd, waarbij het idee is dat vooral jongere generaties meer geprofiteerd hebben van de mogelijkheden voor het verzekeren van een aanvullend pensioen. Hieruit volgen de aannamen dat latere cohorten vaker een aanvullend pensioen hebben geregeld en dat ze daardoor minder afhankelijk zijn van uitsluitend de AOW. Door het afzetten van de pensioenpositie tegen de leeftijdsklasse valt na te gaan wat de gevolgen zijn geweest van de in het verleden plaatsgevonden uitbreiding van de pensioendeckingsgraad (zie tabel 8.2).

Tabel 8.2 De combinatie van pensioenzuilen naar leeftijd van de kernpersoon en soort huishouden, 1993

	Inkomensbron naast AOW				Totaal x 1 000
	geen	alleen in- komen uit vermogen	alleen aanvullend pensioen	beide	
	%	%	%	%	
Paar					
- 65-68 jaar	5	9	39	47	350
- 69-72 jaar	4	10	41	45	312
- 73-76 jaar	4	11	42	43	209

- 77-80 jaar	6	14	39	41	124
- 81 jaar en ouder	10	12	43	35	96
Alleenstaande vrouw					
- 65-68 jaar	15	8	37	40	74
- 69-72 jaar	18	11	39	32	96
- 73-76 jaar	15	12	45	28	96
- 77-80 jaar	16	12	44	28	93
- 81 jaar en ouder	17	18	39	26	132

Bron: IPO

Tussen (on)gehuwde paren en alleenstaande vrouwen doet zich een fors verschil voor in de AOW-afhankelijkheid. Van de (on)gehuwde paren is een op de twintig afhankelijk van uitsluitend de AOW, van de alleenstaande vrouwen is dat een op de zes. Het verschil komt zowel door het vaker ontbreken van aanvullend pensioen als van vermogensinkomsten. De pensioendeckingsgraad, de som van ouderen met alleen aanvullend pensioen en ouderen met beide additionele inkomenscomponenten, is bij de latere cohorten steeds hoger dan bij de eerdere cohorten. Het percentage ouderen met alleen vermogensinkomsten blijkt in de eerdere cohorten juist hoger. Bij de (on)gehuwde paren daalt dit percentage van dertien bij de 77-plussers tot negen bij de 65-69 jarigen.

Uit de cohortverschillen blijkt dat de toegenomen pensioendeckingsgraad niet gepaard ging met een afname van het percentage ontvangers van vermogensinkomsten. Weliswaar is het aandeel ouderen met uitsluitend vermogensinkomsten op hogere leeftijd lager, maar daar staat een ruimere stijging tegenover van het aandeel ouderen met beide inkomenscomponenten (bij de paren van 35 tot 47 procent).

Niet alleen de combinatie van inkomensbronnen is gerelateerd aan de leeftijd, maar ook de spreiding van het inkomen hieruit. Dit wordt getoond in tabel 8.3, waarin de tertielen van het besteedbaar huishoudensinkomen, positieve vermogensinkomsten en aanvullend pensioen zijn berekend per vierjarige leeftijdsgroep van de kernpersoon. Bij de paren valt op dat de tertielen van besteedbaar inkomen en aanvullend pensioen lager zijn naarmate de leeftijd toeneemt. Van de 65-68 jarige kernpersonen heeft eenderde van de huishoudens minder te besteden dat 31 000 gulden per jaar en eenderde meer dan 44 300 gulden. Bij de 81-plussers heeft eenderde minder dan 25 700 gulden en eenderde meer dan 35 100 gulden.

Tabel 8.3 Verdeling besteedbaar inkomen en afzonderlijke inkomenscomponenten naar leeftijd, 1993
(x 1 000 gulden)

	Bestedbaar inkomen		Saldo van vermogens- inkomsten is positief ^{a)}		Aanvullend pensioen	
	eerste tertiel	tweede tertiel	eerste tertiel	tweede tertiel	eerste tertiel	tweede tertiel
Paren						
- 65-68 jaar	31,0	44,3	4,0	10,1	7,2	22,9
- 69-72 jaar	29,4	41,9	4,8	12,1	6,0	19,0
- 73-76 jaar	28,3	39,4	4,5	10,9	5,2	16,9
- 77-80 jaar	27,0	37,5	4,6	11,5	4,2	14,3
- 81 jaar en ouder	25,7	35,1	4,7	13,5	3,3	10,2
Alleenstaande vrouw						
- 65-68 jaar	18,6	26,7	2,9	7,5	4,2	14,5

- 69-72 jaar	17,5	24,8	4,1	9,9	3,7	11,4
- 73-76 jaar	17,2	23,8	3,6	9,8	2,6	9,3
- 77-80 jaar	17,1	23,6	4,3	10,4	2,7	10,2
- 81 jaar en ouder	17,4	23,8	3,9	12,4	2,8	8,8

Bron: IPO

^{a)} Vermogensinkomsten inclusief inkomsten eigen woning

Over de gehele linie is het besteedbaar inkomen dus lager naarmate men ouder is. Opvallend is echter dat dit patroon zich bij de alleenstaande vrouwen niet of nauwelijks voordoet. De tertielen van de 69-72 jarigen liggen nauwelijks hoger dan die van de 81-plussers. Uit de leeftijdsverschillen in de verdeling van de vermogensinkomsten valt op te maken dat recent gepensioneerden met vermogensinkomsten niet zozeer minder vaak lage vermogensinkomsten hebben, maar wel minder vaak hoge vermogensinkomsten.

De resultaten uit de voorgaande tabellen doen vermoeden dat de toegenomen pensioenkingsgraad geen gevolgen heeft gehad voor het treffen van zelfzorgvoorzieningen. Om deze conclusie te trekken, moet echter niet alleen worden gekeken naar de aanwezigheid van vermogensinkomsten en aanvullend pensioen, maar ook naar de ontwikkeling in de hoogte van die bestanddelen. Dit is gebeurd door eerst de samenhang te analyseren tussen de hoogte van het pensioen en de hoogte van de vermogensinkomsten (tabel 8.4) en vervolgens de verschuivingen hierin door de tijd (tabel 8.5).

De drie gekozen grootteklassen van de pensioeninkomsten zijn laag (tot 4 500 gulden), middelmatig (4 500 tot 15 100 gulden) en hoog (15 100 gulden of meer). Voor de vermogensinkomsten ligt de grens tussen laag en middelmatig op 3 700 gulden, en de grens tussen middelmatig en hoog op 9 500 gulden. Er is een duidelijk verband tussen de hoogte van het pensioen en de hoogte van de vermogensinkomsten. Degenen met een laag of middelmatig pensioen hebben vaker helemaal geen vermogensinkomsten (zie tabel 8.4). Vooral onder de ontvangers van een laag pensioen bevinden zich waarschijnlijk de mensen die vroeger een laag inkomen hadden en hierdoor niet in de positie waren om een eigen woning te kopen. Niet alleen bij de ontvangers van een hoog pensioeninkomen komt een oververtegenwoordiging voor van hoge vermogensinkomsten, maar juist ook bij personen zonder pensioen. Dit duidt dus op een of/of strategie, waarbij degenen zonder pensioenopbouw relatief veel geld ontvangen uit eigen vermogen (mits de spaarcapaciteit voldoende was) en waarbij degenen met een goed pensioen maar beperkt eigen vermogen hebben opgebouwd.

Om deze verschuivingen door de tijd af te lezen wordt de verdeling naar pensioenpositie en hoogte van de inkomenscomponenten afgezet tegen de leeftijdsklasse (zie tabel 8.5). Zo doende valt na te gaan welke groepen verhoudingsgewijs krimpen, uitbreiden of gelijk blijven. Hieruit blijkt dat de verschuiving van zelfzorgvoorzieningen (hoge vermogensinkomsten, zonder pensioen) naar collectieve regelingen (een pensioen, zonder of met geringe vermogensinkomsten) zich inderdaad voordoet tussen de cohorten. Bij (on)gehuwde paren blijkt een daling van het percentage ontvangers van een klein aanvullend pensioen en het ontbreken van vermogensinkomsten (van 36 procent bij de 81-plussers naar 20 procent bij de 65-68 jarigen) en een groei van het percentage ontvangers van een hoog pensioen zonder vermogensinkomsten (van zeven procent bij de 81-plussers naar dertien procent bij de 65-68 jarigen). Nog sterker is de groei van het aandeel ontvangers dat een klein pensioen combineert met kleine vermogensinkomsten (van vijf procent bij de 81-plussers tot 15 procent bij de 65-68 jarigen).

Tabel 8.4 Indeling van ouderen naar hoogte van inkomenscomponenten^{a)}, 1993

	Paren		Alleenstaande vrouw	
	%	%-punt ^{b)}	%	%-punt ^{b)}
Zonder aanvullend pensioen				
Zonder vermogensinkomsten	5,2	-2,0	16,5	-0,2
Lage vermogensinkomsten	2,0	-0,4	3,3	-0,8

Middelmatige vermogensinkomsten	2,9	-0,1	4,1	0,2
Hoge vermogensinkomsten	5,7	2,3	4,4	1,0
Met laag aanvullend pensioen				
Zonder vermogensinkomsten	13,6	3,2	22,5	4,5
Lage vermogensinkomsten	2,9	-0,6	4,0	-0,4
Middelmatige vermogensinkomsten	3,4	-0,6	3,1	-1,1
Hoge vermogensinkomsten	2,8	-2,0	1,7	-3,0
Met middelmatig aanvullend pensioen				
Zonder vermogensinkomsten	16,5	3,2	13,1	0,6
Lage vermogensinkomsten	4,5	0,1	3,6	0,5
Middelmatige vermogensinkomsten	4,9	-0,3	2,8	-0,2
Hoge vermogensinkomsten	3,1	-3,1	2,5	-0,8
Met hoog aanvullend pensioen				
Zonder vermogensinkomsten	10,3	-4,5	5,2	-4,8
Lage vermogensinkomsten	5,8	1,1	3,3	0,8
Middelmatige vermogensinkomsten	6,6	0,9	3,5	1,2
Hoge vermogensinkomsten	9,7	2,8	5,5	2,9
Totaal (x 1 000)	1 091		491	

Bron: IPO

Toelichting:

^{a)} Laag aanvullend pensioen: tot 4 500 gulden; Middelmatig aanvullend pensioen: 4 500 tot 15 100 gulden; Hoog aanvullend pensioen: 15 100 gulden en meer

Lage vermogensinkomsten: tot 3 700 gulden; Middelmatige vermogensinkomsten: 3 700 tot 9 500 gulden; Hoge vermogensinkomsten: 9 500 gulden en meer

^{b)} afwijking t.o.v. de verwachtingswaarde bij onafhankelijkheid

Bij de alleenstaande vrouwen doet zich een soortgelijk patroon voor als bij de (on)gehuwde paren. Het enige verschil is dat de pensioeninkomsten op een lager niveau liggen. De verschuiving van zelfzorgvoorzieningen naar collectieve regelingen is echter ook bij deze groep waarneembaar. Opmerkelijk is hier het constante aandeel over de leeftijdsgroepen dat uitsluitend van de AOW moet rondkomen, namelijk eenzesde van de alleenstaande vrouwen. Eerdere analyses lieten zien dat de witte pensioenvlek bij de jonge weduwen even groot is als bij de jonge gehuwden (Klaus en Hooimeijer 1994). Dit duidt op een instroom van gescheiden vrouwen die niets hebben vastgelegd over het verdelen van latere pensioen-inkomsten.

In de volgende paragraaf wordt verder ingegaan op de cohortspecifieke patronen door overeenkomstige leeftijdsgroepen uit 1993 te vergelijken met die uit 1989.

Table 8.5 Ouderen naar pensioenpositie, hoogte van de inkomenscomponent en leeftijd, 1993^{a)}

Pensioenpositie	Leeftijd				
	65-68 jaar %	69-72 jaar %	73-76 jaar %	77-80 jaar %	81-plus %
Paren					
Zonder aanvullend pensioen					
Zonder vermogensinkomsten	5	4	4	6	10
Kleine vermogensinkomsten	5	4	6	7	4
Hoge vermogensinkomsten	4	6	6	7	8
Met klein aanvullend pensioen					
Zonder vermogensinkomsten	26	31	33	32	36
Kleine vermogensinkomsten	16	15	16	16	16
Hoge vermogensinkomsten	6	6	5	7	8
Met hoog aanvullend pensioen					
Zonder vermogensinkomsten	13	10	10	7	7
Kleine vermogensinkomsten	15	13	12	9	5
Hoge vermogensinkomsten	10	11	10	9	6
Alleenstaande vrouw					
Zonder aanvullend pensioen					
Zonder vermogensinkomsten	15	18	15	16	17
Kleine vermogensinkomsten	5	7	6	7	10
Hoge vermogensinkomsten	3	4	6	5	8
Met klein aanvullend pensioen					
Zonder vermogensinkomsten	30	34	38	40	35
Kleine vermogensinkomsten	19	14	15	11	11
Hoge vermogensinkomsten	3	5	3	4	5
Met hoog aanvullend pensioen					

Zonder vermogensinkomsten	7	5	7	4	4
Kleine vermogensinkomsten	12	7	5	7	5
Hoge vermogensinkomsten	6	6	5	6	5

Bron: IPO

^{a)}Toelichting:

Grens tussen klein en groot aanvullend pensioen: 15 100 gulden

Grens tussen kleine en hoge vermogensinkomsten: 9 500 gulden

8.5 Cohortgewijze vergelijking van de jaren 1989 en 1993

In paragraaf 8.3.1 werd op grond van de literatuur verwacht dat het verdwijnen van de witte en grijze plekken in de pensioenvoorziening zeer sterk bijdraagt aan de inkomensgroei van ouderen. Omdat de gegevens betrekking hebben op de jaren 1989 tot en met 1993 zijn de onderzoekspersonen ingedeeld in vierjarige cohorten. Hierdoor is een rechtstreekse vergelijking mogelijk van bijvoorbeeld 65-68 jarigen in 1993 met dezelfde leeftijdsklasse vier jaar eerder. De nominale inkomensontwikkeling in de periode 1989-1993 is met behulp van de prijsindex voor de gezinsconsumptie omgerekend naar reële cijfers. De prijsindex steeg van 100 in 1989 naar 112,9 in 1993. De analyse valt uiteen in de analyse van de dekkingsgraad van de bestanddelen, ofwel het aandeel huishoudens met dergelijke inkomsten, en het inkomenseffect bij ontvangers van deze bestanddelen.

In tabel 8.6 is de dekkingsgraad van verschillende bestanddelen opgenomen voor vierjarige leeftijdsgroepen in 1993. De ontwikkelingen in de dekkingsgraad per bestanddeel is uitgedrukt in het verschil in procentpunten in 1993 ten opzichte van 1989. Op de eerste regel valt af te lezen dat het aantal paren waarvan de kernpersoon geboren is in de periode 1925-1928 in 1993 350 duizend bedroeg (de 65-68 jarigen). In 1989 ging het om 341 duizend paren waarvan de kernpersoon toen in de leeftijd 65-68 was (geboren in de periode 1921-1924).

Van de 55-56 jarigen in 1993 had 56 procent van de huishoudens een positief saldo uit het inkomen uit vermogen, een procentpunt minder dan de 65-68 jarigen in 1989. Ten opzichte van dezelfde leeftijdsgroepen in 1989 is er geen wezenlijk verschil. Bij sommige leeftijds-groepen ligt het enkele procentpunten hoger, bij andere juist een paar procentpunten lager. Bij de alleenstaande vrouwen komen minder vaak positieve vermogensinkomsten voor, maar ook hier blijkt dat latere cohorten niet substantieel vaker positieve inkomsten uit vermogen dan eerdere cohorten.

Tabel 8.6 Cohort-analyse van het ontvangen van diverse inkomensbestanddelen (cohort in 1989 wordt vergeleken met cohort in 1993)

	Leef-tijd in jaren	Aantal		Saldo van vermogensinkomsten is positief		Saldo eigen woning is positief	
		1989	1993	in '93	t.o.v. 1989	in '93	t.o.v 1989
		<i>x 1 000</i>		%	%-punt	%	%-punt
Paren							
1921-1924 / '25-28	65-68	341	350	56-1	35	1	
1917-1920 / '21-24	69-72	242	312	55 2	35	6	
1913-1916 / '17-20	73-76	154	204	54 0	31	2	
1909-1912 / '13-16	77-80	91	124	55 3	29	1	
t/m 1908 / t/m '12	81+	50	96	47-4	26	0	
Alleenstaande vrouw							
1921-1924 / '25-28	65-68	74	74	48-1	21	-1	

1917-1920 / '21-24	69-72	77	96	43 1	22	3
1913-1916 / '17-20	73-76	82	96	40 1	19	2
1909-1921 / '13-16	77-80	68	93	40-2	18	2
t/m 1908 / t/m '12	81+	78	133	43 4	17	3

Bron: IPO

Het bijdragen van het eigen woningbezit aan de inkomenssituatie is hier uitgesplitst in de dekkingsgraad van het positief saldo ten gevolge van het eigen woningbezit en de dekkingsgraad van het negatief saldo. Bij de meest gangbare financieringsvormen, aflossen gedurende de looptijd of ineens achteraf, is tegen of aan het eind van de contractperiode de bijtelling van de economische huurwaarde groter dan de rentelasten. Het percentage ontvangers van een positief saldo is het hoogst bij de 65-68 jarigen. De groei van het eigen woningbezit blijkt uit zowel de toename van het aantal huishoudens met een negatief saldo, als uit de toename van het aantal huishoudens met een positief saldo. Het eigen woningbezit is bij alleenstaande vrouwen beduidend lager dan bij gehuwden².

De dekkingsgraad van het aanvullend pensioen vertoont bij de meeste leeftijdsklassen een positief cohorteffect. Zo heeft 86 procent van de paren met een kernpersoon in de leeftijd 65-68 jaar een aanvullend pensioen, 7 procentpunt meer dan de 65-68 jarigen in 1989. Ook bij alleenstaanden is het verschil met de recent gepensioneerden uit 1989 zeven procentpunt. Hier doet zich duidelijke een verbetering door cohortvervangings voor, waarbij de witte vlek steeds kleiner wordt.

Tabel 8.7 Cohort-analyse van de omvang van diverse inkomensbestanddelen, per ontvanger (cohort in 1989 wordt vergeleken met cohort in 1993)

	Leef- tijd in jaren	Saldo van vermogensin- komsten is positief		Saldo eigen woning is positief		Aanvullend pensioen		Besteedbaar inkomen	
		in 1993	t.o.v. 1989 ^a	in 1993	t.o.v. 1989 ^a	in 1993	t.o.v. 1989 ^a	in 1993	t.o.v. '89 ^a
		1000 gulde n	%	1000 gulde n	%	1000 gulde n	%	1000 gulde n	%
Paren									
1921-1924 / '25-28	65-68	11,7	9	6,2	1	21,7	15	40,6	0
1917-1920 / '21-24	69-72	14,6	33	6,6	6	18,9	12	39,6	6
1913-1916 / '17-20	73-76	13,4	-13	6,5	2	17,7	15	38,3	4
1909-1912 / '13-16	77-80	16,7	23	6,7	1	16,2	13	37,1	8
t/m 1908 / t/m '12	81+	15,5	0	6,1	0	12,6	13	34,5	2
Alleenstaande vrouw									
1921-1924 / '25-28	65-68	8,9	0	5,1	-1	13,0	12	25,9	1
1917-1920 / '21-24	69-72	10,5	-25	5,8	3	11,6	25	24,5	3
1913-1916 / '17-20	73-76	13,5	37	6,3	2	10,0	3	24,2	2
1909-1921 / '13-16	77-80	12,3	-6	5,6	2	10,7	10	24,5	6
t/m 1908 / t/m '12	81+	15,5	24	6,5	3	10,6	26	24,3	2

Bron: IPO

a) reëel

De inkomenseffecten van deze bestanddelen staan in tabel 8.7. Daarin zijn de gemiddelde bedragen per ontvanger in elke leeftijdsgroep in 1993 opgenomen. Erachter staat de gemiddelde afwijking in het bedrag per

ontvanger ten opzichte van ontvangers van dezelfde leef-tijd in 1989, zoals eerder vermeld gecorrigeerd voor de prijsinflatie. Bij de positieve ver-mogensinkomsten loop het bedrag sterk op met de leeftijd, van 11 700 gulden bij de recent gepensioneerden tot ruim 16 000 gulden bij de 77-plussers. Het bedrag per ontvanger is in de onderhavige periode toegenomen. De meeste leeftijdsgroepen vertoonden een sterk posi-tieve groei, maar dit beeld wordt verstoord door een soms forse daling bij andere. Het gun-stige renteklimaat voor geldverschaffers begin jaren negentig heeft nagenoeg zeker bijge-dragen aan de in doorsnee gunstige ontwikkeling. De positieve inkomsten uit eigen woning zijn voor 69-plussers licht hoger dan bij recent gepensioneerden. De verhouding tussen huurwaarde en betaalde rente wordt doorgaans door aflossingen gunstiger. Ten opzichte van 1989 is in doorsnee sprake van een licht positief cohorteffect, dat aangeeft dat de reële inkomsten licht gestegen zijn³.

Het gemiddeld bedrag aan aanvullend pensioen vertoont een sterk positief cohorteffect: van iedere later cohort ouderen is het bruto aanvullend pensioen in 1993 reël ruim tien procent hoger dan dat van het eerder geboren cohort met dezelfde leeftijd in 1989.

De bijdrage aan de groei van het besteedbaar inkomen is echter veel geringer dan de gun-stige ontwikkeling in de bruto bestanddelen doet vermoeden. Bij de 65-plussers zijn de cohorteffecten in het besteedbaar inkomen aanzienlijk minder gunstig dan die van de aan-vullende pensioenen. Hier spelen twee oorzaken. De eerste is dat de AOW bij de meeste ontvangers van het aanvullend pensioen nog steeds het leeuwendeel van het inkomen is. Doordat de AOW in die periode reël op de nullijn is gebleven, zijn de besteedbare inko-mens minder gestegen dan de bruto pensioenen. Daarnaast vindt fiscale afroming plaats doordat meer mensen met aanvullend pensioen in een hoger tarief vallen. De grijze vlek is in de periode 1989-1993 wel degelijk afgenomen. De gunstige bruto bijdragen aan het inkomen van oudere huishoudens vertalen zich echter niet rechtstreeks in een hoger be-steedbaar inkomen.

8.6 Conclusie

Diverse ontwikkelingen in de achterliggende periode geven voeding aan de gedachte dat de inkomenspositie van ouderen zich in hoog tempo kan verbeteren. Zowel bij alleenstaande vrouwen als bij (on)gehuwde paren is sprake van een omgekeerde rangschikking van de inkomenshoogte en leeftijd. In dit hoofdstuk is nagegaan of de verminderde afhankelijkheid van de AOW in zijn geheel kan worden toegeschreven aan de geleidelijke uitbreiding van de inkomsten uit het pensioenstelsel. Hiervoor is niet alleen gekeken naar de aanwezigheid en hoogte van aparte inkomensbestanddelen bij verschillende cohorten, maar is ook de ontwik-keling over langere periode in kaart gebracht. De toetsing is in twee stappen uitgevoerd. Ten eerste is gekeken of de individuele vermogensinkomsten een aanvullende functie hebben op het collectief geregelde pensioen (hypothese 1) of een pensioenuitkering (nage-noeg) geheel vervangen (de of/of strategie). Uit de toetsing bleek dat ouderen veelal de of/of strategie hebben gevolgd. Bij lage en middelmatige pensioeninkomsten ontbreken relatief vaker vermogensinkomsten. Deze komen relatief vaker voor bij ouderen zonder aanvullend pensioen. Een uitzondering vormen de ouderen met een hoog aanvullend pen-sioen, waarbij een oververtegenwoordiging is van hoge vermogensinkomsten. In de oude-dagsstrategie heeft zich een belangrijke verschuiving voorgedaan, namelijk van zelfzorg-voorzieningen naar collectieve regelingen. De toename van de dekkingsgraad en stijging van aanvullende pensioenen bij latere cohorten is gepaard gegaan met een afname van het gebruik van vermogensinkomsten als oudedagsvoorziening. Dit heeft een matigend effect op de cohortverschillen die voortkomen uit de uitbouw van het stelsel van aanvullende pensioenen.

De empirische analyses leiden eveneens tot verwerping van de tweede hypothese, dat ver-betering en uitbreiding van de aanvullende pensioenen hebben geleid tot een evenredige inkomensverbetering. Uit een cohortgewijze analyse van de periode 1989-1993 blijkt ver-der dat aanvullende pensioenen en vermogensinkomsten weliswaar hebben bijgedragen aan een bruto stijging van het inkomen, maar dat hiervan weinig is terug te vinden in de stij-ging van het besteedbaar inkomen. De verbetering van de inkomenspositie van recent gepensioneerden door de rijping van het pensioenstelsel wordt aanzienlijk afgeroomd. Ten eerste komt dit door het achterblijven van de AOW. Verder vallen meer ouderen in de tweede belastingschijf met een fors hoger marginaal tarief. Toekomstverwachtingen over een sterke groei van de groep welgestelde ouderen blijken in het licht van de uitgevoerde empirische analyses overoptimistisch.

De analyses in dit hoofdstuk bieden nog geen inzicht in de eventuele ongelijkheid in de inkomensmutaties bij ouderen. De hiervoor gepresenteerde overzichten suggereren de afwezigheid van grote variatie in de individuele inkomensontwikkeling. Om te zien of dit beeld correct is, zijn in Hoofdstuk 9 de resultaten opgenomen van een longitudinale analyse van de inkomensontwikkeling. Hierdoor ontstaat inzicht in de manier waarop de doelstel-ling van een stabiele inkomensontwikkeling wordt waargemaakt op individueel niveau, en welke verschillen hierin bestaan tussen de geboortecohorten.

Noten

- ¹⁾ Op deze hoofdlijn komen uitzonderingen voor. Verzekerd voor de AOW zijn Nederlandse ingezetenen, waarbij tussen het 15de en 65ste levensjaar jaarlijks 2 procent AOW-recht wordt opgebouwd. AOW-gerechtigden die korter dan 50 jaar Nederlands ingezetene zijn, worden gekort op hun AOW-uitkering. Indien nodig vult de gemeentelijke bijstand aan tot het sociaal minimum. Kortingen op de AOW komen ook voor bij gehuwden met een partner jonger dan 65 jaar die eigen inkomsten heeft.
- ²⁾ Uit een vergelijking met cijfers uit het Woningbehoefte Onderzoek blijkt dat een deel van de koopsector buiten de fiscale registratie valt. Het gaat om woningen met een lage fiscale bijtelling.
- ³⁾ Het ontbreken van een actuele administratie bij de fiscus van de onroerend-goedprijzen in die periode staat echter een goede interpretatie in de weg.

9 INDIVIDUELE INKOMENSONTWIKKELING NA PENSIONERING

9.1 Inleiding

Recente ontwikkelingen voeden de zorg over de stagnerende welvaarts-groei bij ouderen. De indexering van de AOW en de wijze waarop de AOW is ingebouwd in het aanvullend pensioen ondergraaft de doelstelling dat de inkomens van oudere huishoudens oplopen met de inkomens van de huishoudens van werknemers. Alleen deelnemers aan gunstige pensioenregelingen, waarin het verlies in de AOW wordt gecompenseerd met een indexering op een niveau boven de gemiddelde contractloonsstijging, ontsnappen aan deze kloof. In combinatie met een gunstige ontwikkeling van vermogensinkomsten, waaronder die uit eigen woning, lijkt voor deze groep zelfs een permanente positieverbetering denkbaar ten opzichte van jonge huishoudens. Tegenover deze bevoorrechte senioren bevinden zich de huishoudens met uitsluitend een uitkering op grond van de AOW, de ouderen met een geringe pensioentoezegging en de ontvangers van een aanvullend pensioen met een lage of geen indexering. De getalsmatige verhouding tussen de snelle stijgers in de kopgroep, de groep die in het peloton weet te blijven en de achterblijvers bepaalt uiteindelijk op middel-lange termijn de inkomensontwikkeling bij ouderen.

Gekozen is voor een empirische analyse van de inkomensontwikkeling vanuit de individuele levensloop. Het theoretisch kader is besproken in paragraaf 8.2. Hierin werd gepleit voor een empirische benadering van de inkomensverwerving bij ouderen in plaats van een boek-houdkundige doorrekening op basis van bijvoorbeeld hetgeen bij pensioenfondsen is geregi-streerd. Door verschillen in pensioenopbouw en regelingen ten aanzien van de koppeling, de inbouw van de AOW en de overerving van pensioenaanspraken, is de diversiteit in de inkomensontwikkeling van ouderen veel groter dan het standaardbeeld van een welvaarts-vast pensioen gerelateerd aan het laatst genoten salaris. Daarnaast biedt zo'n aanpak geen inzicht in de wijzigingen van vermogensinkomsten.

9.2 Hypothesen en onderzoeksopzet

9.2.1 Hypothesen

Hoewel de regeling voor de AOW voor iedereen eenzelfde inkomensmutatie oplegt, zijn de andere inkomensbestanddelen onderhevig aan verschillende regimes. Dat betekent dat het inkomen van sommige ouderen bovengemiddeld groeit, terwijl dat van anderen daarbij achterblijft. Een belangrijke voorwaarde voor deelname aan collectieve regelingen is het profijt in de vorm inkomensstabiliteit (Galbraith 1985). Hoewel de koopkrachtverzichten een belangrijke plaats innemen in het Nederlandse inkomensdebat, valt daaruit niet af te leiden in hoeverre de doelstelling van inkomensstabiliteit op microniveau wordt bereikt (Wiggers en Borsboom 1997). Bij de analyse van de inkomensmutaties in de levensfase voor pensionering (Hoofdstuk 7) bleek een grote heterogeniteit in de inkomenseffecten op korte en lange termijn. In hoeverre nog sprake is van grote inkomensmutaties na pensioene-ring valt slechts af te leiden uit empirisch onderzoek naar de verschillende inkomensbestanddelen die ouderen door de jaren heen ontvangen. Zoals aangekondigd in paragraaf 8.3 zijn de analyses het tweede onderdeel van de toetsing van de dubbele verbetering van de inkomenspositie van ouderen.

De heterogeniteit in de inkomensmutaties van ouderen is onderwerp van de eerste hypothe-se. De eerste hypothese luidt dat ouderen onderling weinig zullen afwijken met betrekking tot hun inkomensmutaties. Deze veronderstelling is gebaseerd op het feit dat de AOW voor velen de grootste inkomensbron is. Bij gelijkblijvende huishoudenspositie heeft iedereen eenzelfde verandering van het AOW-bedrag. Dit ligt anders bij de aanvullende pensioenen. Deze aanvullende inkomsten zullen naar verwachting van jaar op jaar voor iedereen binnen iets bredere marges veranderen. Het doortrekken van deze redenering naar de vermogens-inkomsten is uiteraard weinig relevant als ervan wordt uitgegaan dat ze slechts een mini-maal onderdeel van de inkomensvoorziening zijn. De eerder waargenomen verschuiving van zelfzorgvoorzieningen naar collectieve regelingen onderstreept dit nog eens. Impliciet spreekt hieruit ook een wantrouwen tegenover de afhankelijkheid van vermogensinkomsten. Hieruit valt een tweede hypothese af te leiden, namelijk dat de inkomensfluctuaties bij vermogensinkomsten veel groter zijn. Gewezen kan worden op de fluctuaties op de finan-ciële markten, waarbij uitkeringen in de vorm van rente en dividend zich grilliger ontwik-kelen dan de lonen waaraan de pensioenen zijn gerelateerd.

De veronderstelde verbetering van de indexering, tegelijkertijd met de hogere pensioende-kingsgraad, is het thema van de laatste hypothese in dit onderzoek naar de wisselwerking tussen demografische positie en inkomensverwerving (conform Figuur 2.1 van het theore-tisch hoofdstuk). Zoals verondersteld in paragraaf 8.3.1 wordt de bestaande groep gepen-sioneerden door instroom vervangen door ouderen met betere indexeringen. Binnen de gedachtegang van de 'socio-economic breakdown' wordt de achterstandspositie van ouderen groter naarmate men ouder is (van Rijsselt 1991). Mogelijke oorzaak is dat latere generaties een betere bescherming

hebben tegen inflatie dan eerdere generaties. Dit effect wordt afgezwakt wanneer de reeds gepensioneerden volledig meedelen in de verbeterde indexering. Door uitsluitend te kijken naar de statische ontwikkeling van de inkomensverschillen tussen de generaties, valt niet op te maken of inderdaad sprake is van een verbeterde indexering. Dit leidt tot de derde hypothese, dat de inkomensmutaties van recent ingestroomde ouderen naar verwachting beter zijn dan die van de hoogste leeftijdsgroepen.

9.2.2 Uitwerking van de onderzoeksopzet

In grote lijnen is de onderzoeksopzet gelijk aan die van paragraaf 8.3.2, dat wil zeggen dat gebruik is gemaakt van het Inkomenspanelonderzoek van het CBS. De ruim twaalfduizend onderzoekspersonen zijn gevolgd over de periode 1989-1993. Enkele analyses beslaan de periode 1988-1990. Door de indeling van de inkomensmutaties in vier klassen valt tege-lijkertijd een oordeel te vellen in termen van een nominale, waarde vaste, of welvaarts vaste vooruitgang. Mutaties tot nul procent betekenen een absolute achteruitgang, mutaties van nul tot en met twaalf procent gelijk blijven, van een waarde vaste ontwikkeling is sprake bij mutaties van 13 tot en met zestien procent, en mutaties van zeventien procent of meer betekenen een welvaarts vaste ontwikkeling.

9.3 Inkomensmutaties per component

Uit de verdeling van inkomensmutaties blijkt dat de in het voorgaande hoofdstuk besproken gemiddelde veranderingen per groep de grote onderlinge verschillen verhullen (tabel 9.1). Ruim een op de twee ouderen blijkt niet in staat de prijsstijgingen bij te houden. Een inkomensachteruitgang valt te bespeuren bij een op de tien ouderen, een welvaarts vast inkomen bij een op de vier ouderen. (On)gehuwde paren zijn bij dit laatste beter vertegenwoordigd dan alleenstaande vrouwen. De grote aantallen negatieve en hoge inkomensmutaties bieden weinig steun voor de eerste hypothese. Ondanks de vele collectieve regelingen bestaat op individueel niveau een grote spreiding in welvaartsontwikkeling. Uit tabel 9.2 blijkt dat de verschillende indexeringen van het aanvullend pensioen een belangrijke bron zijn van de forse variatie in inkomensontwikkeling. Bij de helft van de aanvullende pensioenen is de indexering lager dan de prijsinflatie, bij eenderde is die hoger dan de gemiddelde loonontwikkeling.

Tabel 9.1 Mutatieklassen besteedbaar inkomen 1989-1993 (leeftijd in 1989)

	Mutatieklasse besteedbaar inkomen				Totaal <i>x 1 000</i>
	tot 0%	0 t/m 12%	13 t/m 16%	17% of meer	
	%	%	%	%	
Paren					
65-68 jaar	20	36	17	27	304
69-72 jaar	9	34	27	30	205
73-76 jaar	7	37	25	31	120
77-80 jaar	9	39	26	26	64
81-plus	6	42	24	28	29
Alleenstaande vrouw					
65-68 jaar	11	42	23	24	66
69-72 jaar	7	38	39	16	71
73-76 jaar	5	39	34	22	72
77-80 jaar	5	42	32	21	57
81-plus	9	43	29	19	52

Bron: IPO

Door de modernisering van het pensioenstelsel zouden hooguit de oudste leeftijdsgroepen achterblijven omdat zij hiervan nog niet volledig hebben kunnen profiteren. Dit is getoetst door de verdeling van de mutaties van het aanvullend pensioen af te zetten tegen de leeftijd (tabel 9.2). Opvallend is dat juist de 65-68 jarigen sterker vertegenwoordigd zijn bij de negatieve mutaties van het inkomen uit aanvullend pensioen dan de eerdere cohorten. Op het eind van deze paragraaf wordt hier nog verder op ingegaan.

Tabel 9.2 Mutatieklassen aanvullend pensioen 1989-1993 (bij gelijkblijvende huishoudenspositie en behoud van aanvullend pensioen, leeftijd in 1989)

	Mutatieklasse aanvullend pensioen				Totaal <i>x 1 000</i>
	tot 0%	0 t/m 12%	13 t/m 16%	17% of meer	
	%	%	%	%	
Paren					
65-68 jaar	14	39	15	32	240
69-72 jaar	4	47	19	30	167
73-76 jaar	4	46	21	29	94
77-80 jaar		S 57	18	25	50
81-plus		S 50	14	36	19
Alleenstaande vrouw					
65-68 jaar	10	45	9	36	46
69-72 jaar	4	14	32	33	52
73-76 jaar	4	50	14	32	51
77-80 jaar		S 56	13	31	39
81-plus	6	62	11	21	31

Bron: IPO

S: Samentelling met naastliggende klasse i.v.m. geringe celvulling

Tabel 9.3 Mutatieklassen vermogensinkomsten, 1989-1993 (bij gelijkblijvende huishoudenspositie en behoud van vermogensinkomsten, leeftijd in 1989)

	Mutatieklasse vermogensinkomen			Totaal <i>x 1 000</i>
	tot 0%	0 t/m 16%	17% of meer	
	%	%	%	
Paren				
65-68 jaar	27	11	62	138
69-72 jaar	26	10	64	89
73-76 jaar	28	32	60	53
77-80 jaar	29	17	54	27
81-plus	25	14	61	12

Alleenstaande vrouw

65-68 jaar	31	16	53	25
69-72 jaar	37	15	48	23
73-76 jaar	31	15	54	23
77-80 jaar	36	9	55	20
81-plus	37	11	52	20

Bron: IPO

De vermogensinkomsten droegen bij ouderen meer bij aan de inkomensontwikkeling dan het aanvullend pensioen. Dit blijkt uit een vergelijking van de mutatieklassen van het aanvullend pensioen (tabel 9.2) en die van de vermogensinkomsten (tabel 9.3). Bij de vermogensinkomsten is de mutatieklasse 0-16 procent samengenomen. Een betrekkelijk grote groep heeft een negatieve ontwikkeling in vermogensinkomsten meegemaakt, een kwart van de (on)gehuwde paren en eenderde van de alleenstaande vrouwen. Bij meer dan de helft was de groei van de vermogensinkomsten groter dan de gemiddelde loonstijging. In termen van inkomenszekerheid lijken pensioenen een betere garantie te bieden tegen schommelingen in het inkomen van jaar op jaar. Daarentegen lijken zelfzorgvoorzieningen een betere kans te bieden op een hoog rendement. Hiermee is de tweede hypothese bevestigd, namelijk dat vermogensinkomsten een grotere onzekerheid met zich meebrengen. Toch kan hiermee een aanzienlijk beter resultaat worden geboekt dan bij het aanvullend pensioen.

Tabel 9.4 Mutatie in aanvullend pensioen naar hoogte van het aanvullend pensioen en burgerlijke staat, 1988-1990

	Bovengrens quintiel	Mutatie 1988-1990				Totaal
		tot 0%	0 t/m 2%	3 t/m 10%	11% en meer	
		%	%	%	%	
	1 000 gld					x 1 000
Gehuwd						
1e quintiel	1,7	S	35	35	30	79
2e quintiel	3,9	S	37	55	8	90
3e quintiel	8,2	8	25	55	12	101
4e quintiel	10,8	6	44	42	8	100
5e quintiel	-	12	42	38	8	117
Totaal		7	35	45	13	488
Weduwe						
1e quintiel	1,7	S	39	37	24	65
2e quintiel	3,9	S	26	66	8	55
3e quintiel	8,2	S	32	56	12	42
4e quintiel	10,8	S	36	51	14	33
5e quintiel	-	S	46	S 53		29
Totaal		5	30	51	14	223

Bron: IPO

S= Samentelling met naastliggende klasse i.v.m. geringe celvulling

In bovenstaande analyse van individuele mutaties zijn steeds uitsplitsingen gemaakt naar het al dan niet ontvangen van een inkomensbestanddeel en leeftijd. Hierbij is nog niet gecontroleerd voor de inkomenshoogte als mogelijke oorzaak van inkomensmutaties. Ontvangers van een hoog aanvullend pensioen bijvoorbeeld hebben wellicht betere indexatie in hun contract opgenomen dan ontvangers van een klein aanvullend pensioen.

Dit zou een geheel ander licht werpen op het patroon van inkomensmutaties. Om de aanwezigheid van een verband na te gaan tussen pensioenhoogte en mutatie-klasse zijn de aanvullende pensioenen, gerangschikt naar quintielgroep, afgezet tegen de mutatie-klasse van het aanvullend pensioen (zie tabel 9.4). Het verband tussen pensioenhoogte en mutatie-klasse blijkt zeer zwak te zijn. De allerlaagste pensioenklasse, tot 1 700 gulden is zelfs licht oververtegenwoordigd in de hoogste mutatie-klasse. Verder blijken onderling weinig verschillen tussen de grootte-klasse van het aanvullend pensioen met betrekking tot de verdeling van de mutatieklassen. Anders gezegd, de kleine aanvullende pensioenen vertonen evenveel groei-kracht als de grote aanvullende pensioenen. Het idee achter de laatste hypothese, die van de 'socio-economic breakdown,' is dat latere cohorten meer zouden profiteren van kwaliteitsverbeteringen binnen het pensioenstelsel dan eerdere cohorten. Van een verschuiving van nominaal naar waardevast pensioen zullen vooral de latere cohorten de meeste vruchten plukken. Dat impliceert dat de 'socio-economic breakdown' niet alleen aanvangt bij pensionering, maar verergert met het klimmen der jaren. Als dit een structureel proces is, dan zouden latere cohorten een gunstigere inkomensontwikkeling moeten vertonen. Voor een empirische confrontatie zijn de inkomensmutaties uitgesplitst naar zowel leeftijd als pensioenpositie (zie tabel 9.5). Als de veronderstelling juist is, dan zal in de hogere leeftijdsklassen vaker een benedengemiddelde stijging worden aangetroffen en bij de recent gepensioneerden juist vaker een bovengemiddelde stijging. Tevens valt op te maken of ouderen die over beide aanvullende inkomenscomponenten beschikken een bijzondere positie innemen.

Tabel 9.5 Ontwikkeling besteedbaar inkomen 1988-1989 naar pensioenpositie^{a)} en leeftijd

	65-69 jaar	70-74 jaar	75-79 jaar	80-plus	Totaal
	b)	b)	b)	b)	%
Gehuwd					
Aanvullend pensioen	0	-	-	+	2
Vermogensinkomsten	-	0	+	0	2
Beide componenten	-	0	+	+	1
Weduwe					
Aanvullend pensioen	-	0	+	0	2
Vermogensinkomsten	0	+	-	-	2
Beide componenten	-	+	-	+	3

Bron: IPO

^{a)} Bij ouderen die hun pensioenpositie behielden.

^{b)} De percentages zijn vervangen door nullen, plussen en minnen, al naar gelang de afwijking van de groepsmutatie

Het patroon van de inkomensontwikkeling dat uit tabel 9.5 naar voren komt is echter beduidend anders. In de laagste leeftijdsgroepen (de linkerkolommen) is geen oververtegenwoordiging te zien van bovengemiddelde mutaties en in de hoogste leeftijdsgroepen (de rechterkolommen) komen benedengemiddelde mutaties niet vaker voor. Bij gehuwden lijkt zich eerder een omgekeerd effect voor te doen. De 80-plussers met aanvullend pensioen hebben een meer dan gemiddelde inkomensstijging, de 65-74 jarigen zitten ofwel op het gemiddelde of daaronder. Dezelfde exercitie is ook uitgevoerd op de verandering van de mediaan van het besteedbaar inkomen, de verandering van het gemiddeld aanvullend pensioen, en de verandering van de gemiddelde vermogensinkomsten, en wel voor beide beschouwde perioden. Telkens bleek het onmogelijk een eenduidige trend waar te nemen. Over het geheel genomen lijkt er dus geen sprake te zijn van een verbetering van de kwaliteit van de pensioenen¹. Hiervoor is een tweetal verklaringen aan te dragen. Ten eerste is dat de verschuiving in de opbouw van de beroepsbevolking richting overheidssector, met een lagere collectief bepaalde loonontwikkeling. Daarbij komt het effect van het aflopen van kortlopende lijfrenten bij recent gepensioneerden, die voor een tijdelijke verhoging van het aanvullend pensioen zorgden. Enkele eenmalige stortingen van een koopsompolis leveren immers geen hoog bedrag op om een lijfrenteverzekering af te sluiten, evenals een korte

pensioenopbouw. Dit geldt niet alleen voor de mannelijke werknemers die vroeger van baan veranderden, maar ook voor vrouwen die slechts enkele jaren aan een pensioenspaarplan verbonden waren. Dit betekent dat de derde hypothese, die van de 'socio-economic breakdown,' evenals de voorgaande twee wordt verworpen.

9.4 Conclusie

De longitudinale analyses bieden weinig houvast voor een optimistische visie op de inkomensontwikkeling bij ouderen. Enerzijds blijkt uit hoofdstuk 8 een langzame verbetering van de inkomenspositie van recent gepensioneerden, voornamelijk door een hoger aanvullend pensioen. Anderzijds is bij recent gepensioneerden een oververtegenwoordiging waarneembaar van negatieve inkomensmutaties. Eén op de twee huishoudens van ouderen blijkt niet in staat de prijsstijging bij te houden. De empirische analyses ondersteunen verder de aanwezigheid van een grote heterogeniteit in de inkomensverwerving en welvaartsontwikkeling bij ouderen. Door het combineren van relevante inkomensgegevens blijkt dat ouderen niet eenvoudigweg zijn te typeren op basis van een enkel inkomensbestanddeel.

De rijping van het pensioenstelsel wordt aangedragen als verklaring voor de omgekeerde rangschikking van de leeftijd met de hoogte van het aanvullend pensioen. De longitudinale analyses geven echter aan dat recent gepensioneerden hun voorsprong op de oudere leeftijdsgroepen dreigen te verliezen. Wanneer de gevolgen van de uitbouw van het pensioenstelsel uitgewerkt zullen zijn, is onzeker. Het gunstige effect dat op besteedbaar niveau zou moeten optreden is thans gering. Dat is te wijten aan de geringe stijging van de bruto AOW-uitkering, en het grote tariefverschil tussen de eerste en tweede belastingschijf bij ouderen. De veronderstelde verbetering van de indexeringen in het systeem van oudedagsvoorzieningen blijkt duidelijk onjuist, zowel met betrekking tot het aanvullend pensioen als het besteedbaar inkomen. Blijkbaar hebben de hogere leeftijdsgroepen eerder kunnen mee profiteren van de verbetering van de indexering.

Uit hoofdstuk 7 kwam reeds naar voren wat de gevolgen zijn van de flexibilisering van de arbeidscarrière. Reeds in de aanloopfase naar de AOW tredt bij velen een aanzienlijke inkomensachteruitgang op. De overgang van uitkering naar AOW leidt in doorsnee tot een minimale inkomensdaling. Na het 65ste jaar treedt bij sommigen verassend genoeg zelfs een lichte verbetering op: de uitkering was lager dan het pensioenrecht, en incidentele inkomsten komen tot uitbetaling, zowel van fondsen waar men vanwege een arbeidsverhouding kort was aangesloten, als van particuliere verzekeraars. Bij het laatste valt te denken aan de resultaten van een eenmalige storting van een koopsompolis. Op termijn blijken deze effecten grotendeels te zijn weggeëbd. Een toekomstige inkomensverbetering bij ouderen wordt voor mogelijk gehouden onder verwijzing naar gunstigere indexeringen bij recent gepensioneerden. Uit de toetsing kwam naar voren dat dit niet het geval is. De verzorgingsstaat in de jaren negentig biedt blijkbaar wel inkomensgaranties voor de korte termijn, maar kan dit voor personen die langdurig buiten het arbeidsproces vallen niet waarmaken.

Noten

¹⁾ Dit contrasteert met hoofdstuk 8, waar bleek dat pensioendekkingsgraad en bruto bedrag per ontvanger bij opeenvolgende cohorten juist toenemen.

10 SAMENVATTING EN CONCLUSIES

10.1 Demografische levensloop en inkomensmutaties onderling verbonden

Deze studie startte met de vraag in hoeverre inkomensrestricties een effect hebben op de overgangen in huishoudensdemografische posities, wat op microniveau de welvaartseffecten van deze overgangen zijn, en in hoeverre de doelstelling van een stabiele inkomensontwikkeling op lange termijn haalbaar is. De uitkomsten geven een antwoord op deze vragen naar de wisselwerking tussen demografische gebeurtenissen in de levensloop en de veranderingen in hoogte en samenstelling van het inkomen op microniveau. De uitwerking voor de beginfase van de levensloop vond plaats voor de koppeling tussen enerzijds het inkomen van jongeren en anderzijds het verlaten van het ouderlijk huis, de inkomensselectiviteit bij de partnerkeuze, en de wederkerige relatie tussen de overgang naar moederschap en de inkomenspositie van de vrouw. In de latere levensfasen is gekeken naar het contrast tussen de inkomensstabiliteit op korte termijn (waarvoor de Nederlandse verzorgingsstaat uitgebreide regelingen kent) en de ontwikkeling op lange termijn. Dit gebeurde voor de afzonderlijke inkomensbestanddelen van ouderen, zoals AOW, aanvullend pensioen, en vermogensinkomsten.

De resultaten van deze studie zijn gebaseerd op longitudinale analyses van het inkomen en de huishoudensdemografische positie. Hiervoor is gebruik gemaakt van het Inkomenspanel-onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek. De panelgegevens geven een beeld van de individuele inkomensmutaties en de veranderingen in de samenstelling van het huishouden. Zodoende valt te achterhalen of het inkomen een rol speelde bij het uit huis gaan van jongeren of het krijgen van een eerste kind, en wat de inkomensgevolgen daarvan zijn. Tot nu toe waren uitspraken over de rol van het inkomen niet gebaseerd op grootschalig empirisch longitudinaal onderzoek op microniveau. Hierdoor konden individuele huishoudensovergangen niet worden verklaard uit het inkomen voorafgaand aan gebeurtenissen als het uit huis gaan of het krijgen van kinderen, of ontstond een verkeerd beeld over de individuele inkomensrestricties. Met de uitgevoerde longitudinale analyses ontstaat een beter inzicht in de rol van het inkomen in de demografische levensloop.

10.2 Theoretische achtergrond

In hoofdstuk 2 is een inventarisatie gemaakt van de gezichtspunten die een verklaring bieden voor de rol van het inkomen en arbeidsparticipatie bij beslissingen omtrent demografische gebeurtenissen, en de effecten daarvan op het individueel inkomen. Over het effect van het inkomen op de timing van levensloopgebeurtenissen zijn verschillende verwachtingen af te leiden. Deze komen vanuit zowel een micro-economische optiek, een sociaal-culturele optiek, alsmede vanuit de uiteenlopende arrangementen die de Nederlandse verzorgingsstaat biedt. De 'new home economics' verklaren de rolverdeling tussen man en vrouw binnen het gezin door de individuele calculaties ten aanzien van de taakverdeling binnen het huishouden. Vanuit deze optiek is het voor vrouwen met een lage verdien-capaciteit gunstig om vroeg te huwen en kinderen te krijgen. Vanuit sociaal-culturele optiek wordt juist benadrukt dat de keuzevrijheid van jongeren de afgelopen decennia enorm is toegenomen, en dat het inkomen een ondergeschikte rol speelt bij het verlaten van het ouderlijk huis, partnerkeuze en de timing van ouderschap. De uiteenlopende gezichtspunten zijn verwerkt tot deels aanvullende en deels concurrerende hypothesen over het effect van het inkomen op gebeurtenissen als het uit huis gaan, het krijgen van het eerste kind, en de gevolgen voor de arbeidsdeelname en inkomenshoogte.

Boven het vijftigste levensjaar daalt de arbeidsdeelname geleidelijk met het vorderen van de leeftijd. Het lijkt erop dat vooral de leeftijd van invloed is op de uitstroom uit de arbeidsmarkt. Hoewel de formele pensioenleeftijd 65 jaar is, bestaat in de praktijk een grote variatie in de leeftijd bij uittreding. Hiervoor bestaan uiteenlopende verklaringen, zoals de veroudering van het human capital van de oudere werknemer, reorganisatieplannen van de werkgever, de gezondheidstoestand van de werknemer, en de kenmerken van het huishouden. De mate van veroudering van het human capital zal afhangen van het functie- en beloningsniveau, en de bedrijfstak waar men werkt. De verschillende veronderstellingen over het effect van de persoons- en contextgebonden kenmerken op het vroegtijdig pensioneren zijn bij de empirische toetsing betrokken.

Voor de inkomensontwikkeling bij ouderen bestaan verwachtingen, die gebaseerd zijn op verzekeringsdoelstellingen in uiteenlopende regelingen en het inkomensbeleid van de overheid. Zijn de inkomensgevolgen van een zeer vroege uitstap uit het arbeidsproces hetzelfde als bij een late pensionering? Is het correct om uit te gaan van vuistregels als de 70- of 80-procent norm bij het verlaten van de arbeidsmarkt. Hebben latere generaties een betere inkomenspositie ten opzichte eerdere generaties, zowel met betrekking tot de afhankelijkheid van de AOW als de indexering van de ingegane pensioenen? Om hierin inzicht te krijgen zijn longitudinale analyses uitgevoerd van de inkomensontwikkeling op individueel niveau.

10.3 Huishoudensontwikkeling en inkomensverandering aan het begin van de levensloop

Het proces van het verlaten van het ouderlijk huis

De belangrijkste verwachtingen die naar aanleiding van de literatuur zijn opgesteld, zijn de afwezigheid van sociaal-economische ongelijkheid (gebaseerd op de gedachte dat de Nederlandse verzorgingsstaat hiervoor voldoende faciliteiten biedt), en de hypothese dat thuis-wonende vrouwen met een hoog inkomen een lagere kans hebben om te gaan huwen of samenwonen (vanuit de theorie van de 'new home economics' hebben zij in economische opzicht onvoldoende profijt van het huwelijk). De rol van het inkomen bij het uit huis gaan is onderzocht door onderscheid te maken naar de bestemming na het verlaten van het ouderlijk huis. Het uit huis gaan om te gaan huwen (of samenwonen) en het als alleenstaand gaan wonen zijn beschouwd als 'competing risks'.

Bij thuiswonenden jongeren blijkt uit de longitudinale analyses dat het inkomen van invloed is op de gebeurtenis van het verlaten van het ouderlijk huis. Voor de veronderstelling van afwezigheid van sociaal-economische ongelijkheid is de empirische basis onvoldoende. De uiteenlegging in twee afzonderlijke beslissingsprocessen maakt duidelijk dat het effect van de sociaal-economische positie verschilt per gekozen bestemming. Het inkomen speelt een andere rol bij het beslissingsproces over het alleen gaan wonen, dan bij het gaan samenwonen of huwen. Zo maakt het volgen van een studie het alleen wonen aantrekkelijk en het met een partner wonen onaantrekkelijk. Andersom vertonen werkenden hoge samenwoon-kansen en weinig geneigdheid om alleen te gaan wonen. Dit verschil is het grootst bij goed-betaalde werkenden van het mannelijk geslacht. Op het punt van samenwoonkansen bestaat een duidelijke kloof tussen werkenden en niet-werkenden. De niet-werkenden vertonen een lagere kans om te gaan samenwonen dan de werkenden. Binnen het sociaalezekerheidsstelsel bestaan, in tegenstelling tot de veronderstelde inkomensneutraliteit, economische restricties ten aanzien van demografische keuzen. Doordat de gevonden effecten van de sociaal-economische positie bij het alleen dan wel het gaan samen wonen in tegenovergestelde richting werken, verdwijnt het inkomenseffect op de totale kans om het ouderlijk huis te verlaten.

Vanuit de theorie van de 'new home economics' werd verwacht dat voor werkende en nog thuiswonende vrouwen het hebben van een laag loon de kans om (on)gehuwd te gaan samenwonen, vergroot. De basis van deze verwachting is het idee dat het beginnen van een samenwoonrelatie gelijk staat aan het starten van een productie-eenheid, waarbij de winst het hoogst is bij een groot inkomensverschil tussen beide partners. Uit de empirische analyses blijkt echter het tegendeel: hoe hoger het inkomen, hoe hoger de kans om te huwen of samenwonen. Wellicht is bij het uit huis gaan slechts sprake van een geringe toename van huishoudelijke taken, zodat het niet nodig is dat de minstverdienende partner stopt met werken. De veronderstelling dat vrouwen met een lage verdien capaciteit eerder opteren voor een samenwoonrelatie is gebaseerd op een overschatting van de inkomstenderving bij het starten van een gezamenlijke huishouding.

De economische carrière van Nederlandse jongeren blijkt al met al van invloed op de individuele huishoudenscarrière. Over de invloed van de huishoudensvorming op de individuele inkomensmutaties werd verwacht dat overgangen in de huishoudenspositie zouden leiden tot gunstige inkomensmutaties. Uit de analyses blijkt echter dat de huishoudensvorming bij jonge mannen en vrouwen niet van invloed is op de individuele inkomensmutaties. De waargenomen inkomensmutaties zijn in hoofdzaak terug te voeren op veranderingen van inkomensbron (zoals van studie naar werk). In vergelijking met mannen komt bij vrouwen beduidend vaker een inkomensdaling voor. Deze negatieve inkomensmutaties komen niet alleen voor bij het veranderen van huishoudenspositie of inkomensbron, maar ook als beide onveranderd bleven. Om hier beter zicht op te krijgen is gekeken naar de inkomensontwikkeling in de beginfase na samenwoning en na het krijgen van kinderen.

Inkomensontwikkeling in de beginfase van samenwoning

Een belangrijke onderwerp in de theorie over sorteerprocessen op de partnermarkt is het optreden van maatschappelijke elitevorming. Uit eerder onderzoek is gebleken dat dit in Nederland onwaarschijnlijk is. Dit heeft geleid tot de hypothese dat de omvang van inkomenshomogeniteit bij paarvorming in de Nederlandse samenleving gering is. Voor de toetsing hiervan is binnen het longitudinaal databestand gekeken naar de inkomens van recent gevormde paren. De veronderstelling dat de omvang van de inkomenshomogeniteit in de Nederlandse situatie gering is, kon worden bevestigd. Weliswaar vallen bij een kwart van de recent gevormde paren beide partners in dezelfde inkomensklasse, maar de aantallen paren in dezelfde inkomensklasse steekt niet uit boven het aantal dat verwacht wordt bij inkomensafhankelijkheid. Bij het zoekgedrag op de partnermarkt is economische gelijkheid blijkaar een ondergeschikt criterium.

Over de ontwikkeling van de samenstelling van het huishoudensinkomen is verondersteld dat de inkomens van man en vrouw vrij spoedig zullen divergeren ten gunste van het inkomen van de man. De veronderstelling is gebaseerd op theorieën die een inkomensdiscapantie tussen man en vrouw een belangrijke basis voor succes achten. Bij de 'new home economics' is het huwelijk voor de minstverdienende partner zelfs een geschikt moment

om volledig uit de arbeidsmarkt te stappen. Voor de toetsing is bezien in hoeverre de inkomens in het tweede jaar van de samenwoning afwijken van die in het eerste jaar. Het gebruikte longitudinaal gegevensbestand biedt hierover gedetailleerde informatie. Uit de ontwikkeling van de samenstelling van het huishoudensinkomen blijkt dat, conform de hypothese, sprake is van inkomensdivergentie. De in geringe mate aangetroffen inkomensgelijkheid bij aanvang van de partnerrelatie neemt langzaam af, doordat de loongroei bij de man hoger is dan die bij de vrouw. Voor vrouwen is het gaan samenwonen echter geen aanleiding om de arbeidsdeelname geheel of gedeeltelijk in te ruilen voor het verrichten van huishoudelijke taken. Zij blijven tweeverdiener. Wel is de inkomensgroei van de vrouwelijke partner geringer is dan die van de mannelijke partner. In de moderne Nederlandse verzorgingsstaat komen blijkbaar toch nog veel traditionele patronen voor in de taakverdeling binnen het huishouden, zij het niet in de extreme vorm die bij de 'new home economics' wordt verondersteld.

De overgang naar ouderschap

De rol van het inkomen bij de overgang naar ouderschap is onderzocht door het afzonderlijk analyseren van drie beslismomenten: het al dan niet krijgen van een eerste kind, stoppen met werken of doorgaan, en het al dan niet gaan werken in deeltijd.

De door individuele vrouwen geraamde inkomstenderving is binnen de micro-economische theorie een belangrijk onderdeel van het afwegingsproces over het krijgen van een eerste kind. Dit leidt tot de hypothese dat vrouwen met een hoog inkomen een lagere kans hebben op de overgang naar moederschap. Aanvullend hierop is de hypothese opgenomen dat veel-verdiende vrouwen op hogere leeftijd alsnog een hoge overgangskans richting moederschap vertonen. Hun gezinsplanning blijft daardoor binnen de gangbare maatschappelijke waarden en normen. Voor de empirische toetsing is gebruik gemaakt van de inkomensgegevens van jonge paren zonder kinderen, gemeten over een periode van drie jaar. Zodoende valt na te gaan of het inkomen voorafgaand aan het krijgen van kinderen van invloed was. In de toetsing is eveneens een interactie-effect opgenomen, om te kunnen beoordelen of de rol van het inkomen op elke leeftijd even sterk is. Uit de empirische toetsing blijkt dat bij de timing van het krijgen van een eerste kind het inkomen van de man niet van belang is, maar wel, zoals verwacht, de verdien capaciteit van de vrouw. De rol van het inkomen van de vrouw is niet op elke leeftijd even sterk. Van de jonge (23-25 jaar) samenwonende vrouwen met een laag inkomen kreeg ruim een kwart hun eerste kind. Bij de vrouwen met een hoog inkomen uit die leeftijdsgroep was dat slechts 9 procent. Bij de 32-34 jarigen kreeg van de vrouwen met een laag inkomen maar 3 procent hun eerste kind, onder de hogere inkomensgroepen was dit 9 procent. Een verklaring voor het patroon van verschillen is te vinden in de micro-economische theorie en de maatschappelijke preferenties ten aanzien van de timing van kinderen. Dit laatste leidt tot een concentratie van geboorten in een beperkte leeftijdsklasse, in de onderhavige onderzoeksperiode bij de 23-28 jarige vrouwen. Op jonge leeftijd is vooral sprake van uitstel vanuit het vrouwelijk inkomen (overeenkomstig de 'new home economics'), maar op hoge leeftijd komt bij de hoge inkomens een sterk inhaaleffect voor.

Het tweede beslismoment dat in de toetsing is meegenomen, is het al dan niet stoppen met werken. Vanuit de micro-economische theorie is het voor jonge vrouwen met een hoog menselijk kapitaal onaantrekkelijk om uit te treden uit het arbeidsproces, omdat hun menselijk kapitaal dan verouderd raakt. De longitudinale analyses bevestigen dit effect van het inkomen op de uitredingskans. De toename van de huishoudelijke taken bij het krijgen van het eerste kind leidt nog steeds tot een forse uitreding. Maar liefst de helft van de vrouwen die een eerste kind kregen, gaf hun baan op. Het inkomen is wel degelijk van belang voor de beslissing om de baan op te geven om zich aan huishoudelijke taken te wijden. De vrouwen met een laag inkomen die een kind krijgen, stoppen veel vaker met werken (60 procent) dan de vrouwen met een hoog inkomen (40 procent). Overigens geldt ook onder de vrouwen die geen kinderen krijgen dat degenen met een laag inkomen eerder stoppen dan degenen met een hoog inkomen.

Het na de geboorte in deeltijd gaan werken is het onderwerp van het derde beslismoment. Op basis van de micro-economische theorie werd verondersteld dat degenen met een hoog inkomen minder geneigd zouden zijn na de geboorte hun arbeidstijd terug te brengen. Het opvoeden van kinderen wordt in de 'new home economics' vooral gezien als een beslissing vanuit een productiehuishouding. Vrouwen met een hoger inkomen zouden eerder geneigd zijn diverse zorgtaken, net als andere huishoudelijke taken, uit te besteden. Een reductie in de arbeidstijd is gemeten als een inkomensachteruitgang van meer dan tien procent. Het resultaat van de longitudinale analyses is dat een dergelijke inkomensreductie inderdaad samenhangt met het krijgen van kinderen. Van de groep die het eerste kind kreeg en bleef werken, maakt 70 procent een inkomensachteruitgang mee. Onder degenen die geen kind kregen was dit slechts 20 procent. Het inkomen had echter geen enkel effect op deze beslissing. Een verklaring hiervoor is dat het opvoeden van kinderen door Nederlandse vrouwen niet alleen als werk wordt beschouwd, maar ook als een bijdrage aan de individuele zelf-ontplooiing. Een andere mogelijkheid is dat het gebrek aan en de prijs van kinderopvang ouders doen besluiten een deel van de tijd zelf voor de kinderen te zorgen.

Verondersteld werd dat degenen die bij de overheid werken over ruimere mogelijkheden tot het combineren van werk en ouderschap beschikken dan degenen in de private sector (onder andere kinderdagopvang,

verlofregelingen, en flexibele werktijden). Wanneer deze veronderstelling juist is, zal dit merkbaar dienen te zijn aan een verminderde kans op uitreding, en het vaker voorkomen van het gaan werken in deeltijd. De resultaten van de longitudinale analyses gaven echter aan dat beide aannames onjuist zijn. De werknemers bij de overheid onderscheiden zich hier niet van de werknemers in de andere sectoren.

10.4 Inkomensdynamiek bij ouderen

Inkomen tussen werkkring en AOW

Voor een beter begrip van het patroon in het vroegtijdig pensioneren in Nederland in de jaren tachtig en negentig zijn aannames uit de human capital-theorie gecombineerd met de doelstellingen van het socialezekerheidsstelsel. Met behulp van de human capital-theorie is een model opgezet waarin het vroegtijdig pensioneren is gerelateerd aan persoons- en contextgebonden kenmerken. De afbouw van menselijk kapitaal is niet voor elke oudere gelijk, zodat variatie optreedt in de uitredingskansen. De hypothesen luiden dat de uitredingskans stijgt met de leeftijd, dat deze kans lager is bij de hogere inkomensgroepen, en dat bij de bedrijfstakken industrie en bouw een hogere uitredingskans voorkomt. Tevens is bij de overheid een hogere uitredingskans verwacht dan in de private sector.

Uit de toetsing met longitudinale gegevens blijkt dat, naast het veronderstelde leeftijds-effect, sprake is van inkomensongelijkheid: werknemers met een middeninkomen blijken in veel hogere mate vervroegd uit te treden dan werknemers in de lagere en hogere inkomensklassen. Bij de hogere inkomens is dat goed te verklaren uit hun nog steeds gunstige inkomensperspectief. Bij de lage inkomens lijkt juist sprake van het ontbreken van gunstige regelingen. Verder bleek de bedrijfstak van belang, waarbij de uitstroom uit de sectoren industrie en bouw significant hoger is. Het al dan niet werkzaam zijn in de overheidssector en huishoudenskenmerken vertoonden in de multivariate toetsing geen significant verband.

Een tweede onderdeel van de toetsing betrof de haalbaarheid van de doelstelling van inkomensbehoud op individueel niveau. Gelden de gunstige uitredingsregelingen voor iedereen, en komen de langetermijngevolgen van vroegpensionering overeen met die op korte termijn? Hierover zijn hypothesen opgesteld die deels concurrerend, deels aanvullend zijn. Voor het vaststellen van de inkomenseffecten zijn longitudinale analyses uitgevoerd. Individueel blijken na vervroegde uitreding op korte termijn slechts in geringe mate te behoeven inleveren op het huishoudensinkomen. Alleen als uitsluitend naar de ontwikkeling van het bruto inkomen wordt gekeken, is sprake van een duidelijke inkomensval. Tussen de daling van het bruto inkomen en de daling van besteedbaar inkomen bestaan aanzienlijke verschillen. De inkomensgevolgen bij uitreding op het niveau van het huishouden blijken een gunstiger patroon te vertonen, dan wanneer alleen wordt gekeken naar de individuele werknemer. Dit is een gevolg van het progressief belastingstelsel, en het stelsel van inkomensaanvullende subsidies. Personen die de werkkring behouden hebben desalniettemin gunstiger perspectieven dan de niet-actieven. Met de beschikbare data is tevens gebleken dat de lange-termijneffecten van vervroegd pensioneren ongunstiger zijn dan de kortetermijneffecten. Dit contrasteert met het beeld van de Nederlandse verzorgingsstaat waarin de vangnetfunctie op lange termijn effectief zou zijn.

Een neerwaartse beweging van het inkomen komt vooral voor na het moment van inactief worden, al treden daarbij, gezien de verschillende rechten die werknemers hebben opgebouwd, aanzienlijke individuele verschillen op. Grote voorzichtigheid is dus geboden met het hanteren van vuistregels als de 70- of 80-procent norm bij het verlaten van de arbeidsmarkt. De meerderheid van de uitreders zat boven de norm van 80 procent van het bruto inkomen. Ten aanzien van het besteedbaar huishoudensinkomen is dat zelfs vier van de vijf. De formele normen geven dan ook slechts globaal aan wat de aard is van het risico verbonden aan het vroegtijdig pensioneren. Verder is de hypothese verworpen dat bij vijftig-plussers die blijven werken sprake is van een afremming van de inkomensgroei, tot uiting komend tot een concentratie op de nullijn. Bijna de helft van de ouderen die de werkkring aanhielden, groeide mee met de gemiddelde loonstijging.

Cohortverschillen bij oudere huishoudens

Bij de huishoudens van 65-plussers blijkt een grote heterogeniteit in de inkomensverwerving en welvaartsontwikkeling. Om een goed beeld te krijgen van de inkomensontwikkeling bij ouderen is gekeken naar de bijdrage van verschillende inkomensbestanddelen als aanvullend pensioen en vermogensinkomsten. Hiervoor is niet alleen gekeken naar de aanwezigheid en hoogte van deze inkomensbestanddelen bij verschillende cohorten, maar is ook de ontwikkeling over langere periode in kaart gebracht.

In deze studie is nagegaan of de verminderde afhankelijkheid van de AOW bij recent gepensioneerden in zijn geheel kan worden toegeschreven aan de geleidelijke uitbreiding van de inkomsten uit het pensioenstelsel. De toetsing is in twee stappen uitgevoerd. Ten eerste is gekeken of de individuele vermogensinkomsten een aanvullende functie hebben op het collectief geregelde pensioen of een pensioenuitkering (nagenoeg) geheel

vervangen (de of/of strategie). Uit de toetsing bleek dat ouderen veelal de of/of strategie hebben gevolgd. Bij lage en middelmatige pensioeninkomsten ontbreken relatief vaker vermogensinkomsten. Deze komen relatief vaker voor bij ouderen zonder aanvullend pensioen en bij ouderen met een hoog aanvullend pensioen. In de oudedagsstrategie heeft zich een belangrijke verschuiving voorgedaan, namelijk van zelfzorgvoorzieningen naar collectieve regelingen. De toename van de dekkingsgraad en stijging van aanvullende pensioenen bij latere cohorten is gepaard gegaan met een afname van het gebruik van vermogensinkomsten als oudedagsvoorziening. Dit heeft een matigend effect op de cohortverschillen die voortkomen uit de uitbouw van het stelsel van aanvullende pensioenen. Dit valt te verklaren uit de verschillende manieren waarop eerdere generaties hebben geanticipeerd op het wegvallen van arbeidsinkomsten.

Een veelvoorkomende veronderstelling is dat verbetering en uitbreiding van de aanvullende pensioenen hebben geleid tot een evenredige inkomensverbetering. Voor de toetsing hiervan is een cohortgewijze analyse uitgevoerd van de periode 1989-1993. De longitudinale analyses leiden eveneens tot verwerping van de hypothese. Verder blijkt dat aanvullende pensioenen en vermogensinkomsten weliswaar hebben bijgedragen aan een bruto stijging van het inkomen, maar dat hiervan weinig is terug te vinden in de stijging van het besteedbaar inkomen. De verbetering van de inkomenspositie van recent gepensioneerd door de rijping van het pensioenstelsel wordt aanzienlijk afgeroomd. Ten eerste komt dit door het achterblijven van de AOW. Verder vallen meer ouderen in de tweede belasting-schijf met een fors hoger marginaal tarief.

Inkomensmutaties bij ouderen: positieverbetering of verslechtering?

De longitudinale analyses van de aanloopfase naar de AOW geven aan dat vroegtijdig pensioneren op lange termijn leidt tot een aanzienlijke inkomensachteruitgang. Gezien het feit dat in de onderzochte periode de piek van het vroegtijdig pensioneren rond het 60-ste jaar lag, zijn de inkomenseffecten van de intrede van de officiële pensioenfase (65 jaar) in het algemeen gering. De overgang van uitkering naar AOW leidt in doorsnee tot een mini-male inkomensdaling. Na het 65-ste jaar treedt bij sommigen verrassend genoeg zelfs een lichte verbetering op: de uitkering was lager dan het pensioenrecht, en incidentele inkomsten komen tot uitbetaling, zowel van fondsen waar men vanwege een arbeidsverhouding kort was aangesloten, als van particuliere verzekeraars. Bij het laatste valt te denken aan de resultaten van een eenmalige storting van een koopsompolis. Op termijn blijken deze effecten grotendeels te zijn weggeëbd.

Een inkomensverbetering bij ouderen wordt in diverse toekomstscenario's als uitgangspunt gehanteerd onder verwijzing naar het bestaan van gunstigere indexeringen bij recent gepensioneerd. Uit de toetsing kwam naar voren dat dit niet het geval is, en dat op microniveau grote verschillen voorkomen. Zo is bij recent gepensioneerd een oververtegenwoordiging waarneembaar van negatieve inkomensmutaties. Eén op de twee huishoudens van ouderen blijkt niet in staat de prijsstijging bij te houden. **De verzorgingsstaat in de jaren negentig biedt blijkbaar wel inkomensgaranties voor de korte termijn, maar kan dit voor personen die langdurig buiten het arbeidsproces vallen niet waarmaken. Het verschil in korte- en langetermijneffecten blijkt zowel in de levensfase voor pensionering, als daarna.** De inkomensrisico's op lange termijn zijn minder adequaat afgedekt dan de inkomensrisico's in de eerste jaren van vroegpensionering en AOW.

10.5 Tot slot

Onder de vlag van 'Huishoudensontwikkeling en Inkomensverandering' is een groot aantal hypothesen getoetst over de rol van het inkomen in levensloopbeslissingen en over de inkomensstabiliteit in verschillende levensfasen. Daarbij is gekozen tot het over de breedte van de levensloop beschrijven van onderliggende mechanismen in de afstemming van de demografische en inkomenslevensloop. Met behulp van de gegevens van het Inkomenspanelonderzoek is het gelukt een groot aantal hypothesen aan een empirische toetsing te onderwerpen. Zonder longitudinale gegevens is een adequate toetsing van de geformuleerde hypothesen niet mogelijk. Dit onderstreept het belang van het kunnen beschikken over longitudinale gegevens voor wetenschappelijk onderzoek. Dat het Inkomenspanelonderzoek hiervoor veel pluspunten heeft, is hiervoor gebleken. Dit voordeel blijft, ondanks de beperking dat kenmerken die vanuit een sociaal-culturele optiek interessant zijn, onderbelicht blijven. De onderzoeksresultaten bieden tevens een beter inzicht in de variatie in de individuele inkomensmutaties. Bij het opstellen van prognoses over de inkomensontwikkeling wordt veelal gebruik gemaakt van aannames die een gemiddelde weergeven. Deze zijn dus minder geschikt om een oordeel te vellen over de ontwikkelingen op microniveau.

Bij de aanvang van deze studie bevond het Inkomenspanelonderzoek van het CBS zich in de opbouwfase. Nu het databestand sinds 1989 ruim 75 duizend kernpersonen omvat, ontstaan op termijn ruimere mogelijkheden voor verder onderzoek. Doordat de uitval minimaal is (het bestand is ontleend aan administraties), blijven voldoende

onderzoekspersonen over voor betrouwbare conclusies. Een verbreding van het inzicht in de wisselwerking tussen de demografische levensloop en individuele inkomensmutaties ontstaat door het toetsen van de hiervoor behandelde hypothesen met behulp van de inkomensgegevens ruim voor en ruim na belangrijke levensloopovergangen. In de voorliggende studie zijn de levensloopgebeurtenissen en inkomensveranderingen steeds over een betrekkelijk korte periode onderzocht. Voor longitudinale analyses ontstaat nu de mogelijkheid om de individuele inkomens-ontwikkeling over een periode van tien jaar of meer te bestuderen. Deze mogelijkheid doet zich voor bij de bestudering van verschillende momenten in de levensloop. In de literatuur over arbeidsdeelname en levensloopbeslissingen komen veel veronderstellingen en onbeantwoorde vragen voor over levensloopgerelateerde inkomensgevolgen die op lange termijn manifest worden. Bij de overgang naar moederschap bijvoorbeeld bleek een forse uittrede uit de arbeidsmarkt. Hoeveel jonge moeders treden na verloop van tijd weer in, en wat is het effect van deze onderbreking op het inkomen? Een empirische analyse van dergelijke vragen ligt voor de hand. Bij de ouderen komen eveneens specifieke vragen voor over de langetermijnontwikkelingen. Hoe is het inkomensverloop tussen de laatste actieve jaren op de arbeidsmarkt en de voor velen veel latere overgang naar de AOW? Een ander interessant thema is het verschil tussen de inkomenspositie van ouders en de latere inkomenspositie van hun eigen kinderen. Is het zo dat kinderen van veelverdienende ouders later ook bij de veelverdieners behoren en in welke mate komt in Nederland inkomensmobiliteit voor? Een empirische toetsing van veronderstellingen hierover zou het inzicht in deze vraagstukken sterk vergroten.

Verdere verdieping is mogelijk door te bestuderen of door de tijd verschillen ontstaan in de wisselwerking tussen het individueel inkomen en demografische gebeurtenissen. Bij het uit huis gaan en de overgang naar ouderschap bleken de effecten vanuit de inkomenspositie. Is het zo dat de gevonden resultaten over het begin van de jaren negentig tien jaar later hetzelfde zijn? Het is de moeite waard om te onderzoeken of deze samenhang gewijzigd is, bijvoorbeeld ten gevolge van versoeringen in de verzorgingsstaat of wijzigingen in de werkgelegenheidssituatie voor vrouwen.

Voor de beantwoording van de vragen naar de wisselwerking tussen het individueel inkomen en demografische gebeurtenissen is het Inkomenspanelonderzoek van het CBS een belangrijke informatiebron gebleken. Het verdient aanbeveling om voor wetenschappelijk onderzoek verder gebruik te blijven maken van de vele nog onbenutte mogelijkheden van dit unieke gegevensbestand.

SUMMARY

Household Development and Income Change, a Longitudinal Analysis of the Interaction between the Income and Household Demographic Characteristics

Demographic Course of Life and Income Mutations Mutually Linked

This study started by wondering how income restrictions affect the transitions in household demographic positions, what the impact is of these transitions on the prosperity at microlevel, and what is the long term feasibility of the target of a stable income development. The empirical research, based on longitudinal data from the CBS Income Panel Study in the Netherlands, resulted in a clearer insight into the mutual relationship between demographic events in the course of life on the one hand and changes in the amount and composition of the income at microlevel on the other hand. In regard to the beginning of the course of life, the research questions focused on the mutual link between the income of young people and leaving the parental home, on selection of partners by income, and on the interaction between the transition into motherhood and the dynamics in personal income of women. In regard to the elderly, this study evaluates the contrast between the short-term income stability, which is a basic element of the social security system in the Netherlands, and the income development in the long run. The empirical analysis describes the dynamics in the various income components of the elderly, such as the income from the state pension scheme (AOW), supplementary pensions and income from assets.

The results of this study are based on longitudinal analyses of income and household position. The panel data give insight into the individual income mutations and the changes in the composition of the household. This way the role of income in the process of leaving the parental home or having a first child can be derived, as well as the impact of these events on the personal income. Until now, statements about the role of the income have not been based on empirical and longitudinal research on a large scale, using data on the individual level. This meant that individual household transitions could not be explained from the income that preceded events such as leaving the parental home or having a child, or that the role of income was misinterpreted. By executing longitudinal analyses, insight into the role of income within the demographic course of life is strongly enlarged.

Theoretical Background

The theoretical chapter contains an inventory of the different points of view that explain the role of income and labour participation in decisions on demographic events, and the impact on individual income. There are various expectations concerning the effect of income on the timing of events in the course of life. These stem from a micro-economic approach, a socio-cultural approach and the social security arrangements in the Netherlands. New Home Economics explain the division of roles between men and women within the family by the individual calculations about the labour division in the household. From this point of view, it is advantageous for women with a low earning capacity to marry young and get children. The socio-cultural approach, however, emphasises that freedom of choice for young people has increased considerably during the past decades, and holds that the role of the income in making decisions about leaving the parental home, the choice of a partner, and the timing of parenthood is a minor one. The different points of view have been incorporated into partly supplementary and partly competitive hypotheses about the impact of income on events like leaving the parental home, having a first child, and the impact of these events on the labour participation and income level.

From the age of 50, labour participation decreases gradually with the climbing of the years. This suggests that age is the main driving force behind the process of early retirement. Despite the formal retirement age of 65, the actual variation in the retirement age is high. The explanation for this variation is the decline of the human capital of the elderly worker, reorganization plans of the company, the employee's health, and the features of the household. The degree of the decline of the human capital will depend on the function and salary level. The different suppositions on the impact of the personal and contextual features have been taken into account of the empirical tests.

With respect to the income development at old age, the expectations are based on the targets in the pension schemes and the income policy of the government. Does an early exit from the labour market result in the same income consequences as a late exit? Can we correctly use rules of thumb, like a replacement rate of 70 or 80 percent after leaving the labour market? Do later generations have a more favourable income position than earlier generations, as regards to a lower dependency on the state pension (AOW), and higher indexation of current pensions? To answer questions such as these, the income development at the individual level has been studied by doing longitudinal analyses.

Household Development and Income Change at the Start of the Course of Life

The Process of Leaving the Parental Home

The most important expectations about the impact of income on the event of leaving the parental home, are the absence of socio-economic inequality and the hypothesis that women with a high income who are still living at their parental home have lower transition rates to marriage or cohabitation. The first hypothesis is based on the idea that the social security system in the Netherlands offers all basic conditions to live independently. The expected delay in marriage by women with a high income stems from the theory of the New Home Economics, which argues that women with a high earning capacity gain little from marriage.

These hypotheses were put to the test by using longitudinal data from the CBS Income Panel Study in the Netherlands. The role of income has been studied by separate analyses of each destination after leaving the parental home. Leaving the parental home to marry (or cohabit) and to live alone are considered as competing risks. The first hypothesis, absence of socio-economic inequality, is rejected. The rates for leaving the parental home to marry or cohabit turn out to be higher for young people with a job than for the others. On the other hand, young people with a job tend to have lower rates for living as a single. The second hypothesis is not sustained by the longitudinal analyses. On the contrary, young women with a high income tend to have higher transition rates into marriage or cohabitation.

The household formation is supposed to be a driving force behind the income mutations among young people. The income is expected to increase more after the occurrence of a household transition. However, the longitudinal analysis makes it clear that household transitions do not affect the rate of income change among younger males and females.

Income Dynamics in the First Years of Marriage or Cohabitation

An important element in the theory of sorting processes in the marriage-market is the formation of élites. Based on studies in the Netherlands, we assumed that the income homogamy is low. The mix of incomes of recently married couples confirms this hypothesis. It is often assumed that income differences between marriage partners are the key to success. The longitudinal data inform in detail about the income development from the start of the household. In line with the hypothesis, we found a widening of the income gap between men and women.

The Transition into Parenthood

The decision-making about having a first child is analysed at three moments: the choice between having a child or not, the choice to quit the job or not, and the choice between working part-time or full-time. The conceptual framework comes from elements of the human capital theory, and socio-cultural explanations of the occurrence course of life events. Thus, we expected low income women to have higher rates for becoming a mother and high income women to make up for their delay at a later age. After having a first child, we assume the high income women tend to have lower exit rates from the labour market and a lower decrease in the working hours.

The hypotheses about the mutual impact of income on the event of having a first child were put to a test by using longitudinal data. The results show that higher income women postpone the moment of birth. Higher income women retreat less often from the labour market. The reduction in income is strongly related to the event of becoming a mother, but the difference between high income mothers and low income mothers is not significant.

Income Dynamics among the Elderly

Income between Job and Old Age Pension

More than ever before, people are faced with the option of early retreat from the labour force. We derived hypotheses from the human capital theory, combined with the formal targets of the social security system in the Netherlands. These hypotheses were tested by doing longitudinal analysis, so the retirement decision can be explained by the attributes before the occurrence of an early retreat. The empirical results confirms the hypotheses that the retirement decision is related to the age, income level, and economic sector. Workers in the middle income classes have higher transition rates than the other workers.

Despite the large variation in income dynamics at the moment of retreat, the actual income decline is small for most of the elderly employees. So, the short term income effects of early retirement are limited, sometimes negligible. However, the income development among people aged 50-64 who have been inactive for a long period turn out to be far below the consumer price-index.

Cohort Differentials at Old Age

The general expectation that future households of older persons will have higher incomes is based on cohort

replacement by households that have better occupational pensions. More people will have a supplementary pension, the amount will be higher, and the indexation will be better. Also income from private assets will increase due, among others, to the imputed rent of owner-occupied housing. We studied the income development of the elderly in the Netherlands by using longitudinal data collected over a period of five year.

The present income of future older people is less favourable than before, due to the increase in early retirement and the cuts on income transfers in the pre-pension, post-active phase of life. This will have an impact on the income after the pensionable age. More persons enter the pension stage as one-person household. The spendable income of these one-person households turns out to be less than seventy percent of the household income of couples of the same age and socio-economic position.

The most important result however, is that cohort effects with respect to the increasing share of people with supplementary pensions and the increase in the gross amount of these pensions are only partly reflected in the spendable income of older households. The state pension is the most important source of income for a large majority of households and this determines the spendable income to a large extent. Incomes from supplementary pensions are charged with a higher marginal tax rate, further reducing its effect on spendable incomes. In the longer run the higher incomes from supplementary pensions will fall short in purchasing power, as fifty percent of the pensions of recently retired persons are indexed below the level of the consumer price-index.

Final Remarks

In this study, the interaction between transitions in the demographic course of life and changes of income at an individual level is demonstrated. Based on various theories, partly supplementary and partly competitive hypotheses have been formulated. These hypotheses were put to a test by doing longitudinal analyses. The analyses were completed successfully because the data from the CBS Income Panel Study were available for this research. This dataset is still growing, offering a lot of opportunities for the research of events in the course of life and income dynamics in the nearby future.

LITERATUUR

- Atkinson, A.B. (1975), *The Economics of Inequality*. Oxford: Clarendon Press.
- Baanders, A.N., L. Th. van Leeuwen en M.J.H. Ploegmakers (1989), *Uit huis gaan van jongeren: een analyse van na-oorlogse veranderingen op basis van het Woningbehoefte-onderzoek 1985/86*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Berger, P.L. en B. Berger (1972), *Sociologie: een biografische opzet*. Baarn: Uitgeverij Ambo.
- Becker, G.S. (1975), *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Becker, G.S. (1991), *A Treatise on the Family; Enlarged Edition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Becker, H.A. en P.L.J. Hermkens, red. (1989), *Oude naast nieuwe generaties, maatschappelijke positie en waardenoriëntaties van ouderen vergeleken met die van jongeren*. Utrecht: vakgroep POB, Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Berkien, J. en N. Keilman (1987), *Regionale huishoudensdynamiek*. NIDI intern rapport 53. Den Haag: NIDI.
- Bernasco, W. (1994), *Coupled Careers. The Effect on Spouses's Resources on Succes at Work*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Bezemer, P.J. (1988), *Pensioen, vut en flexibele pensionering in financieel en sociaal-economisch perspectief*. Economisch Statistische Berichten 2-11-1988, pp. 1031-1034.
- Boehlé, H., L. Kok, en J. Stoekenbroek (1994), *De inkomenspositie van AOW-ontvangers*. Economisch Statistische Berichten 27-4-1994, pp. 394-395.
- Bogt, T.F.M. ter; en C.S. van Praag (1992), *Jongeren op de drempel van de jaren negentig*. SCP-cahier 90. Rijswijk: VUGA.
- Bohemen, M. van (1987), *De inkomens- en huurontwikkeling in het huishoudenspanel 1984-1986: een analyse naar oorzaken en gevolgen op individueel niveau*. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Bolhuis, E.A. en W.J. Vossers (1986), *Pensioenfondsen in Nederland, een modelanalyse*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Bolweg, J.F. en J.H. Dijkstra (1993), *Vervroegd uitreden of ouderenbeleid? OSA-werkdocument W112*. Leiden: Sdu.
- Bonnerman, F. en P. Hooimeijer (1992), *Inkomensoverdrachten van oudere huishoudens*. In: Bonnerman et al. *Langer zelfstandig: de gevolgen voor de volkshuisvesting*. Stepro-rapport 127. Utrecht: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen.
- Bruinooge, G.; en J.T.M. van Laanen (1989), *Naar een personele inkomensstatistiek nieuwe stijl*. Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek 2. pp. 21-24.
- Camstra, J. (1993), *Genegeerd moederschap*. Intermediair 17, pp. 49
- Creedy, J. (1993), *Dynamics of Income Distribution*. New Edition. Hampshire: Gregg Revivals.
- CBS (1990), *Onderzoek Gezinsvorming 1988: samenwonen, trouwen, geboortenregeling, werken en kinderen krijgen*. Den Haag: Sdu/CBS-publikaties.
- CBS (1993a), *Ouder worden in Nederland 1993*. Voorburg: CBS.
- CBS (1993b), *Werken en leren in Nederland 1993*. Voorburg: CBS.
- CBS (1994), *Personele Inkomensverdeling 1991-1993*. Den Haag: Sdu /CBS-publikaties.
- Collins, R. (1987), *Sociology of Marriage and the Family. Gender, Love, and Property*. Chicago: Nelson Hall.
- Conijn, J.B.S.; P.F.H. van Deudekom; en I.L. Ooms (1987), *De verdeling van de individuele woonuitgaven 1982-1994; de koopsector*. Working paper 20. Delft: OTB; Delftse Universitaire Pers.
- CPB (1993), *Overheid en verzorgingsstaat in drie scenario's*. Werkdocument 46. Den Haag: CPB.
- Crommentuijn, L. en P. Hooimeijer (1991), *Leaving the Parental Home*. PDOD-paper 4. Utrecht: Post-Doctorale Opleiding Demografie.
- Dalen, H.P. van (1991), *De prijs van de AOW*. Economisch Statistische Berichten 11-12-1991, pp. 1224-1227.
- Dalen, H.P. van (1992), *Sparen we te veel?* Economisch Statistische Berichten 16-12-1992, pp. 1212-1216.
- Dalen, H.P. van (1993), *De oudere werknemer: van generlei waarde?* Economisch Statistische Berichten 19-5-1993.
- Dalen, H.P. van (1994), *Pleidooi voor een waardevast pensioen*. Volkskrant 27-02-1994.
- Dam, J. van; en N. Keilman (1987), *Een dynamisch model ter vooruitberekening van huishoudens*. NIDI intern rapport 46. Den Haag: NIDI.
- Deelen, A.P. (1995), *De ontwikkeling van de inkomensverdeling in Nederland op lange termijn*. Den Haag: CPB.
- Dijk, L. van en J.J. Siegers (1996), *Sociale normen, sociale netwerken en het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen*. pp. 201-218. In: Ganzeboom, H. en S. Lindenberg. *Verklarende Sociologie*. Opstellen voor Reinhard Wippler. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Douglas, J.D. (1989), *The Myth of the Welfare State*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- Drago, R.; en R. Perlman (1989), *Microeconomic issues in labour economics. New approaches*. New York: Harvester Wheatsheaf.

- Ekamper, P. en K. Henkens (1993), Arbeidsongeschiktheid en vut: communicerende vaten? Economisch Statische Berichten 2-6-1993, pp. 505-507.
- Esveltdt, I.; en N. van Nimwegen (1992), Naar een kindvriendelijker samenleving? NIDI-rapport 28. Den Haag: NIDI.
- Everaers, P.C.J.; S. Davies en F.M. Dieleman (1993), De overgang van een huur- naar een koopwoning: een dynamische analyse van de samenhang van verschillende levenslopen. Supplement bij de Sociaal-economische Maandstatistiek 6, pp. 23- 37.
- Ferment, B. (1989), The Influence of Economic Factors on Household Formation. In: Population and Family in the Low Countries 6, pp. 55-75. Den Haag: NIDI-CBGS.
- Filius, F. (1993), Huishoudensopheffing en woningverlating in een vergrijzende samenleving. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht (Nederlandse Geografische Studies 169).
- Fitié, H.J. (1988), Trendrapport Woningbehoefte 1988. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Fulpen, H. van (1984), Woonuitgaven 1980-2000; een analyse van mogelijke ontwikkelingen. SCP-cahier 40. Den Haag: SCP.
- Galbraith, J.K. (1984), The Affluent Society, Fourth Edition with a New Introduction. Harmondsworth: Penguin Books.
- Grift, Y.K.; en J.J. Siegers (1992), Het aanbod van arbeid door individuen en huishoudens in Nederland: wat heeft vijftien jaar onderzoek opgeleverd? Maandschrift Economie 56, 3. pp. 248-270.
- Grubben, B. (1986), Gestandaardiseerde inkomens van huishoudens en van individuen, 1982. Supplement bij de Sociaal-economische Maandstatistiek 5.
- Grubben, B. (1994a), Inkomen van AOW-ers, 1991. Sociaal-economische maandstatistiek 11, 5, pp.7-13. en pp. 56-60.
- Grubben, B. (1994b), Inkomen van een- en tweeverdieners, 1991. Sociaal-economische maandstatistiek 7. pp.17-21.
- Gronau, R. (1977), Leisure, Home Production and Work: the Theory of the Allocation of Time Revisited. The Journal of Political Economy 85, pp. 1099-1124.
- Hartog, J. en J.J.M. Theeuwes (1983), De onstuitbare opkomst van de werkende gehuwde vrouw. Economisch Statische Berichten 14-12-1983. pp. 1152-1157.
- Heida, H. en H. Gordijn (1985), Primos huishoudensmodel: analyse en prognose van de huishoudensontwikkeling in Nederland. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Heijke, J.A.M.; L.H. Klaassen en C.J. Offereins (1975), Naar een arbeidsmarktmodel. Groningen: Tjeenk Willink.
- Heiligers, P.J.M. (1993), Zorg en Arbeid: Vrouwen in twee werelden; Verschillen in oriëntatie op arbeid. Utrecht: ISOR /Universiteit Utrecht.
- Henkens, K. en J. Siegers (1992), Vrijwillige vervroegde uitreding, OSA-werkdocument W 102. Leiden: Sdu DOP.
- Henkens, K., J. Siegers, en K. Van Den Bosch (1992), Married Women on the Labour Market: A Comparative Study of Belgium and the Netherlands. Bevolking en Gezin, 1, pp. 77-99.
- Henkens, K. (1998), Older Workers in Transition: Studies on the Early Retirement Decision in the Netherlands. NIDI-report 53. The Hague: NIDI.
- Herwaarden, F.G. van; E.J. Pommer; en E.M. Hooijmans. (1990), Gecumuleerd Beleid. De inkomensgevolgen van de cumulatie van overheidsregelingen en van overheidsmaatregelen. SCP-cahier 76. Rijswijk: SCP.
- Hoek, M.P. van der (1985), Inkomensverdeling: theorie en beleid. Leiden: Stenfert Kroese .
- Hooghiemstra, B.T.J. en M. Niphuis-Nell (1993), Sociale Atlas van de vrouw. Deel 2: Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren. SCP-cahier 97. Den Haag: VUGA.
- Hoorn, W.D. van (1994), Alleenwonen: uit vrije wil of tegen wil en dank. Maandstatistiek van de Bevolking 9. pp. 19-28.
- Hooimeijer, P. en C.H. Mulder (1999), Changing Ways of Leaving the Parental Home: With a Partner or Alone. In: Kuisten, A., H. De Gans en H. De Feijter (1999) The Joy of Demography... and Other Disciplines. Essays in Honour of Dirk van de Kaa. Amsterdam: Thela Thesis.
- Huber, J. en G. Spitze (1983), Sex Stratification; Children, Housework and Jobs. New York: Academic Press.
- Imhoff, E. van; N. Keilman en S. Wolf (1990), Huishoudens en uitkeringen in de 21e eeuw. De gevolgen van veranderende huishoudenssamenstelling voor de sociale zekerheid. Den Haag: NIDI.
- Impens, K.K. (1989), The Impact of Female Unemployment on Fertility in Flanders. In: Population and Family in the Low Countries 6, pp. 119-140. Den Haag: NIDI-CBGS.
- Jansweijer, R.M.A. (1996), Gouden bergen, diepe dalen. De inkomensgevolgen van een betaalbare ouderdagsvoorziening. Den Haag: Sdu.
- Jonker, S.J. en H. Wiegel (1996), De tijd dringt. Economisch Statische Berichten, 24 april 1996, pp. 359.
- Kaa, D.J. van de; F. K. H. Klijzing e.a. (1989), Relatievormen in Nederland: resultaten van een survey-onderzoek. Nidi rapport 8. Den Haag: NIDI.
- Keilman, N. (1986), Analyse van levensloop en huishoudensvorming. In: D.J. van de Kaa en R.

- Lesthaeghe (1986), *Bevolking: groei en krimp*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kim, D., D.R. Haurin en P.H. Hendershot (1993), *Living Arrangements and Homeownership Decisions of American Youth*. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* 8, pp. 193-211.
- Klaus, J. en P. Hooimeijer (1993), *Inkomen en ouderschap: een longitudinale analyse*. Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek 4, pp. 15-24.
- Klaus, J. en P. Hooimeijer (1994a), *Inkomen tussen werkkring en AOW*. Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek 4, pp. 19-29.
- Klaus, J. en P. Hooimeijer (1994b), *Ouder worden en inkomenszekerheid*. Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek 6, pp. 12-22.
- Klaus, J. en P. Hooimeijer (1996), *Inkomens- en huishoudensvorming: een longitudinale analyse van een lastige relatie*. Sociaal-economische maandstatistiek 5, pp. 20-30.
- Klaus, J. en L. Trimp (1996), *Sociale uitkeringen en werkherleving bij paren*. SZW-Werkdocumenten 28. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Klaus, J. en P. Hooimeijer (1997), *Dynamiek in de mix van pensioenzuilen: een analyse van de inkomensontwikkeling voor en na pensionering*. Sociaal-economische maandstatistiek 3, pp. 24-31.
- Kops, Y. (1993), *Flexibele starters: de transitiefase naar volwassenheid van jongeren in een onzekere arbeidsmarktsituatie*. Utrecht: ISOR, Universiteit Utrecht.
- Kronjee, G. (1991), *Veranderingen in de levenscyclus, demografische veroudering en collectieve sociale uitgaven*. Utrecht: ISOR, Universiteit Utrecht.
- Kunst, A.E.; C.W.N. Looman en J.P. Mackenbach (1990), *Achtergronden van regionale sterfteverschillen: overzicht van de belangrijkste onderzoeksresultaten*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, Maatschappelijke Gezondheidszorg.
- Latten, J.J. (1990), *Jongeren bleven in de jaren '80 weer langer bij hun ouders: ontwikkelingen sinds de jaren '60*. Maandstatistiek van de Bevolking 10, pp. 14-24.
- Latten, J.J. en J.K. Vermunt (1991), *Jong en alleenstaand in de jaren '80 en '90*. Maandstatistiek van de Bevolking 4, pp. 27-39.
- Latten, J.J. (1996), *Het verborgen gezin*. Maandstatistiek van de Bevolking 5, pp. 20-30.
- Liefbroer, A.C. en J. de Jong-Gierveld (1993), *Veranderingen in de overgang van jeugd naar volwassenheid: een vergelijking van cohorten geboren tussen 1903 en 1965*. In: du Bois-Reymond en J. de Jong-Gierveld, red. (1993), *Volwassen Worden. Generaties toen en nu: transities in de levensloop*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Lindenberg, S. (1996), *Continuities in the Theory of Social Production Functions*, pp. 169-184. In: Ganzenboom, H. En S. Lindenberg. *Verklarende Sociologie*. Opstellen voor Reinhard Wippler. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Lippe, T. van der; en J.J. Siegers (1993), *Division of Household and Paid Labour between Partners: Effects of Relative Wage Rates and Social Norms*. Working Paper. Utrecht: Economic Institute, Universiteit Utrecht.
- Man, V. De en A.H. de Jong. (1997), *Vrouwen met een hoog inkomen blijven vaker kinderloos*. Maandstatistiek bevolking 12, pp. 32-38.
- Manting, D. (1994), *Dynamics in marriage and Cohabitation: an Inter-temporal, Life Course Analysis of First Union Formation and Dissolution*. Amsterdam: Thesis/Post Doctorale Opleiding Demografie.
- Marina, M.P., m.v.v. H. d'Ancona (1989), *Uitstel of afstel: kiezen voor kinderen in een veranderende samenleving*. Culemborg : Lemma.
- Meuwissen, P.J.J. (1994), *Het meten van vermogen via enquêtes en fiscale administraties*. Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek 1, pp. 17-27.
- Modigliani, F. (1980), *The Collected Papers of Franco Modigliani 2: The Life Cycle Hypothesis of Saving*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Mot, E.S. (1991), *Verkenning van micro-simulatiemodellen*. Inventarisatie en aanbevelingen. Den Haag: VUGA.
- Muffels, R.J.A. (1993), *Welfare Economic Effects of Social Security. Essays on Poverty, Social Security and Labour Market: Evidence from Panel Data*. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, Sociale Zekerheids Wetenschappen.
- Mulder, C.H. (1993), *Migration Dynamics: A Life Course Approach*. Amsterdam: Thesis Publishers /Post Doctorale Opleiding Demografie.
- Mulder, C.H. en P. Hooimeijer (1995), *Alleen of met een partner uit huis: de dynamiek in twee processen*. Utrecht: Stepro.
- Mulder, C.H. en D. Manting (1994), *Strategies of Nest-Leavers: 'Settling Down' versus Flexibility*. *European Sociological Review* 10, 2, pp. 155-172.
- Murstein, B.I. (1986), *Paths to Marriage*. Family Studies Text Series 5. Beverly Hills: SAGE .
- Nelissen, J.H.M. (1993), *The Redistributive Impact of Social Security Schemes on Lifetime Labour Income*. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant, Sociale Zekerheids Wetenschappen.
- OECD (1993), *The Labour Market in the Netherlands*. Parijs: OECD.
- Oosterbeek, H. (1992), *Essays on Human Capital Theory*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Oppenheimer, V.K. (1988), *A Theory of Marriage Timing*. *American Journal of Sociology* 94, pp. 563-591.
- Orcutt, G. (1986), *Micro-analytic Simulation Models to Support Social and Financial Policy*. Amsterdam .

- Otten, F. (1990), Inkomensmutaties: een modelmatige verkenning. Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek 1, pp. 16-27.
- Otten, F. (1990), Inkomensontwikkeling over meerdere jaren. Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek 2, pp. 4-13.
- Ouwehand-Pijs, M. (1984), Invloed van de overheid op gezinsvorming: een literatuurstudie. Intern rapport 34. Voorburg: NIDI.
- Pensioenkamer (1989a), Pensioenkaart van Nederland. Rapport van de Pensioenkamer. Den Haag: Pasmans Offsetdrukkerij.
- Pensioenkamer (1989b), Inkomens personen 60-64 en 66-70 jaar in 1983 en 1985. Researchbericht van de Pensioenkamer. Den Haag: Pasmans Offsetdrukkerij.
- Pensioenkamer (1990), Werknemers en werkgevers zonder pensioenregeling nader beschouwd. Researchbericht van de Pensioenkamer. Den Haag: Pasmans Offsetdrukkerij.
- Petersen, C. en W. Bokkes (1991), Inkomen, vermogen en het eigen woningbezit van ouderen, relaties en projecties tot 2010. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Petersen, C. (1995), Oud en berooid? Economisch Statistische Berichten 6-9-1995, pp. 788-799.
- Ploeg, F. van der, en C. Teulings. (1992), Ontbrekende markten en de rol van de overheid: de afweging tussen rechtvaardigheid en doelmatigheid. In: Praag, B.M.S. van; P.J. Vos; en H.P. van Dalen. De toekomst van de welvaartsstaat. Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde. Preadviezen 1992. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Ploegmakers, M. en L. van Leeuwen (1983), Veranderende huishoudens in Nederland. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Ploegmakers, M. en L. van Leeuwen (1986), Huishoudens in Nederland, twee decennia verandering: een statistische analyse over de periode 1960-1981. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Ploegmakers, M.J.H. en L. Th. van Leeuwen (1994), Nederlandse huishoudens, drie decennia verandering: een statistische analyse van trends in de periode 1960-1989 met gebruikmaking van het Woningbehoefte-onderzoek 1989/90. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Pommer, E.J. (1990), Inkomens op leeftijd, Sociaal en Cultureel Planbureau Cahier 74. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Poulus, C. en P. Hooimeijer (1994), Rapportage Woningmarktmonitor. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu/Directoraat Generaal van de Volkshuisvesting.
- Praag, B.M.S. van, en H.P. van Dalen (1992), Hoe bedingen we Leviathan? Over de onbeheersbaarheid van de sociale zekerheid. In: Praag, B.M.S. van; P.J. Vos; en H.P. van Dalen. De toekomst van de welvaartsstaat. Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde. Preadviezen 1992. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Rijsselt, R.J.T. van (1991), Ouderen en maatschappelijke verandering. Een cohortstudie naar veranderingen in de inkomenspositie, waardenoriëntaties en participatieniveaus van ouderen. Beusichem: Centraal Service Bureau De Betuwe.
- Rongen, M.J. Th. (1984), Jongeren en woonruimte, deelanalyse WBO 1981. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Santow, G. (1978), A Simulation Approach to the Study of Human Fertility. Leiden/ Boston: NIDI-CBGS.
- Santow, G. en M. Bracher (1994), Change and Continuity in the Formation of First Marital Unions in Australia. Population Studies. A Journal of Demography 48, 3, pp. 475-496.
- Schiepers, J. en P. van de Donk (1993), Sparen door huishoudens in de jaren tachtig (2): determinanten van spaargedrag. Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek 1.
- SCP (1986), Sociaal en Cultureel Rapport 1986. Den Haag: Sdu.
- SCP (1998), Sociaal en Cultureel Rapport 1998. Den Haag: Sdu.
- Siegers, J. (1985), Arbeidsaanbod en kindertal. Proefschrift. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Smits, J. (1996), Trouwpatronen en sociale openheid: opleidingshomogamie en beroepshomogamie in een zestigtal landen. Enschede: Printpartners Ipskamp.
- Stiphout, H.A. van (1988), Tussen loyaliteit en satisfactie in de consumptiemaatschappij: Een verhandeling over de verenigbaarheid van een prestatie maatschappij en een verzorgingsstaat. Den Haag: DOP.
- Theeuwes, J. ; C.C. Koopmans, R. Van Opstal, en H. Van Reijn (1985), Estimation of Optimal Human Capital Accumulation Parameters for the Netherlands. Working Paper. Rotterdam: Instituut voor Economisch Onderzoek/ Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Trimp, L. (1988), Resultaten uit het sociaal-economisch panelonderzoek: huishoudens, arbeid en inkomen, 1984-1985. Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek 1. pp. 11-24.
- Trimp, L. (1991), Inkomens over meerdere jaren. Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek 5. pp. 11-21.
- Trimp, L. (1994), Dynamische koopkrachtveranderingen 1984-1991. Sociaal-economische maandstatistiek 11, 9, pp. 13-16 en pp. 43-48.
- Uunk, W. en M. Kalmijn (1996), Wie trouwt met wie binnen de opleidingselite? De invloed van studierichting en onderwijsniveau. Sociologische Gids 3, pp. 183-203.
- Van Der Klaauw, W. (1996), Female Labour Supply and Marital Status Decisions: A Life-Cycle Model. Review of Economic Studies 63, pp. 199-235.
- Veer, I. de (1992), Van het pensioenfront niets nieuws. In: Kraamwinkel, M.M.H.; J.J. Schippers; en

- J.J. Siegers. De toekomst van de aanvullende pensioenen. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Vermunt, J.K. (1991), Leefstijl en demografisch gedrag: een toepassing van latente-klasse-analyse. *Maandstatistiek van de bevolking*, 11.
- Visser, H. (1994), Kinderen worden volwassen. *Maandstatistiek van de Bevolking* 6, pp. 9-17.
- Werf, C. Van der en E. Smidt (1997), Witte vlekken op pensioengebied. Stand van zaken 1996 en vergelijking met 1985. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Winkels, J. (1989), Het Sociaal-economisch panelonderzoek. *Planning; methodiek en toepassing* 35, pp. 7-9.
- Wiggers, G. en B. Borsboom (1997), Purchasing power developments and income charts in the Netherlands. CPB Report 3, pp.49-50.
- WRR (1997), Van verdelen naar verdienen: afwegingen voor de sociale zekerheid in de 21e eeuw. Den Haag: Sdu.
- Yamaguchi, K. (1991), *Event History Analysis*. Sage Applied Social Research Methods Series 28. Newbury Park: Sage Publications.
- Zwaan, T. , red. (1993), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa: van Middeleeuwen tot moderne tijd*. Heerlen: Boom/Open Universiteit.
- Zijderveld, A.C. (1983), *De culturele factor: een cultuursociologische wegwijzer*. Den Haag: VUGA.

CURRICULUM VITAE

Jos Klaus (geb. 3 maart 1961 te Dordrecht) behaalde in 1979 zijn VWO-diploma en studeerde in 1985 af bij de Katholieke Hogeschool Tilburg in de richtingen Sociologie van de Ruimtelijke Ordening en Methoden en Technieken van Onderzoek. Daaropvolgend voerde hij sociaal-wetenschappelijk onderzoek uit bij uiteenlopende instellingen: KUB (trends in het ongehuwd samenwonen), PPD Noord-Holland (regionaal woningbehoefte onderzoek), Directie Personeel Koninklijke Landmacht (evaluatie inspraakorganen), en de GGD Rotterdam e.o. (regionaal gezondheidsprofiel). In 1990 startte hij als Assistent-In-Opleiding (AIO) met een promotie-onderzoek naar de wederzijdse relatie van huishoudens-ontwikkeling en individuele inkomensmutaties, in het kader van een samenwerkingsverband tussen de Universiteit Utrecht, CBS en TNO. De werkzaamheden binnen het vierjarig AIO-contract werden afwisselend uitgevoerd in Delft, Heerlen en Utrecht. De wetenschappelijke carrière werd vervolgd bij het CBS (verblijfsduur in verschillende sociale zekerheids-regelingen), STOGO (inkomensontwikkeling van ouderen), CPB (prognoses sociale zekerheid), bureau Prognose (modellering van voorzieningengebruik op laag geografisch niveau), en VNU-onderdeel Claritas Nederland (geosegmentatie van consumentengedrag en levens-stijl).